

فهرست

مقدمه	15
سفرنامه	31
استخاره برای حج	32
بدرقه کنندگان	33
قریه کرج	34
قریه کردان	35
شریف آباد	36
شاهزاده حسین	37
قشون انگلیس	39
قزوین	40
نهایند	41
آب گرم	41
قریه آوج	43
قریه رزن	44
همدان	45
مقبره بوعلی سینا	46
سنگ هفت پستان	47
زیارتگاه بهودیان	48
گردنه اسداباد	51
کنگاور	52
قصبه صحنه	53
بیستون	53
کرمانشاهان	54
کتیبه کوه بیستون	54
داریوش کبیر	55
تذکره مرور	58
جلگه ماهی دشت	59
قریه حسن آباد	60
قریه هارون آباد	60
قریه کرند	61
گردنه طاق کسری	61
طاق کسری	62
سرپل ذهاب	62
قصر شیرین	63
داوودخان	64

استاسیون بغداد	66
کاظمین	66
مقبره شیخ کلینی	67
عثمان بن سعید عمروی	67
سامره	69
سرداب مُطَهَّر	70
زیارت وداع	72
کاظمین	74
به سوی کربلا	75
مرقد شیخ مفید	75
سید مرتضی و سید رضی	76
طُفْلانِ مسلم	76
کربلا	76
حر بن یزید ریاحی	77
ابن فهد حلی	78
نجف اشرف	78
مسجد کوفه	80
عید فطر در نجف	81
وادی السلام	82
کربلای معلی	84
علامت بمب در مسجد کوفه	84
هوایمای انگلیسی بر فراز کربلا	85
بغداد	87
سقوط کابینه وثوق الدوله	88
خان اورتمه	90
حمله دارها	91
معاینه پزشکی	93
مدفن سلمان	94
ایوان مداین	95
شهر کوت	97
شهر عماره	98
قصبه گرنه	99
مرگ همراه	99
شهر عشار	100
جواز سفر	101
بصره	102
به سوی جدّه	102
مسجد بصره	104

قبر زبير بن عوام	105
حمل بار به كشتي	107
حركت كشتي	109
بوشهر	110
جنازه به دريا انداخته شد	111
مرگ سه نفر ديگر	111
مرگ يك نفر ديگر	112
ساحل كراچي	113
ديدار از باغ وحش	114
تماشاي شهر كراچي	115
بتخانه در كراچي	116
حكيم هندي	117
مسافرين كابلي	119
ميان خوف و رجاء	119
ظرفيت كشتي پر شد	120
فرصت طلبان	121
شكوه از شيخ عبدالقادر	122
حاكم انگليسي	123
ماجرای كشتي هميون	124
مسافران در انتظار	125
حركت به بمبئي	127
طوفان دريا	130
آرامش بعد از طوفان	131
ورود به بمبئي	131
كشتي نوراني	132
مغول مسجد	133
بازرسي افراد	134
حركت كشتي نوراني	136
حجاج كابلي	137
امواج دريا	138
دره هاي آبي و ماهي هاي عظيم الجثه	140
خبر ناگوار	141
ذکر و رقص!	143
ملح الاثمار	144
عدن	144
عدن قلعه نظامي	145
محاذات يللم	146
ساحل جده	146

حضرت حوّا	148
ورود به مکه	150
عبدالرحمان مطوف	151
زیارت حرم مطهر	152
منی	152
عرفات	153
عید اضحی	153
شلیک توپ	154
رمی جمرات	155
دکان های منی	156
کوچ به مکه	157
احضار پادشاه	158
قبرستان ابوطالب	160
حرکت به مدینه	160
روز عید غدیر	161
اقامه نماز جمعه	162
مدارس مکه	163
میدان بزرگ مکه	164
مسجد تنعیم و قبرستان شهدای فح	164
باران شدید	165
کوه ابوقبیس	166
ورود به کعبه	167
ذبح گوسفند	169
کتابخانه مسجدالحرام	170
کتاب فروشی های مکه	171
وداع با مکه	172
به طرف مدینه	173
ناامنی در حرم	173
حرکت قافله	174
جده	175
زیارت حضرت حوّا	177
ذهبان	177
حمله حرامی ها	178
ربیع	179
عزاداری در کاروان	180
روز تاسوعا	181
روز عاشورا	182
ام البنار	183

محله حفا	183
بئر خطیه	185
بئر علی	186
مسجد شجره	187
ورود به مدینه	187
بقیع	188
زیارت حضرت فاطمه (علیها السلام)	189
مجادله با حمله داران	190
شکایت به امیر مدینه	192
روزهای خوش مدینه	194
شهدای احد	195
کتابخانه مدینه	196
ساختمان شهر مدینه	197
بقیع تا صبح باز است	199
تیراندازی و فرار مردم	200
عزاداری در منزل قائم مقام	200
کتابفروشی های مدینه	202
زیارت حضرت عبدالله	203
راه آهن مدینه	204
سادات مدینه	206
زیارت وداع	206
ویژگی های مسجد نبوی	207
ضریح مطهر	208
ورود امیر عبدالله به مدینه	210
وداع با حسرت	211
بئر درویش	212
بئر عباس	213
صفراء	214
قبر حضرت ابی ذر	215
مطالبات حمله داران	216
بدر و حنین	216
بئر سعید	217
یئبع	217
کشتی سویسی	217
جهاز همایون	219
جده	220
بیست روز در جدّه	221
قبر حوّا	222

ترجمه کتاب	223
کعبه منوره	228
قرامطه	229
قنات زبیده	231
وضعیت مسجدا الحرام و کعبه	233
کشتی شجاع	234
عزاداری در کشتی	235
قریه قمران	236
باب المندب	236
تلف شدن حاجیان	237
گم کردن راه	238
بی عاری عکام ها	239
کراچی	240
سواحل هندوستان	241
ورود به بمبئی	241
تلگراف به تهران	242
مغول محله	243
باغ وحش	243
خبر حمله به رشت	244
کلیسا، مسجد و بتکده	245
میتینگ استقلال طلبان	245
حرکت به طرف بصره	246
معاینه مسافریین	247
شب در کشتی	248
ساحل عشار	248
بقعه «عزیر» بیغمبر	249
شهر عماره	249
بلده کوت	250
بغداد	250
کاظمین	251
چله زمستان	252
زیارت عسکریین	253
زیارت وداع	253
در کاظمین	254
جنايات انگلیسی ها	255
نجف	256
ورود به کربلا	257
پریشان خیالی	257

زیارت وداع	258
<u>قصر شیرین</u>	258
<u>کرد</u>	259
<u>کرمانشاهان</u>	260
<u>کنگاور</u>	261
<u>اسدآباد</u>	262
<u>برف و باد و بوران</u>	262
<u>همدان</u>	264
<u>کودتا در تهران</u>	265
<u>قریه یل شکسته</u>	266
<u>گرفتاری کالسکه</u>	267
<u>قریه امام زاده</u>	268
<u>یل دیز آباد</u>	269
<u>ساروق</u>	270
<u>قصبه آشتیان</u>	271
<u>طفرو د</u>	272
<u>ورود به قم</u>	272
<u>حرکت از قم</u>	273
<u>ولادت حضرت علی(علیه السلام)</u>	274

صفحه

۳۱

سفرنامه

بسم الله الرحمن الرحيم

در تاریخ لیله چهارشنبه بیست و سوم شهر شعبان المعظم سنه ۱۳۳۸، مطابق بیست و پنجم «برج ثوریچی (1) نیل» سال ۱۲۹۹ شمسی، برای ملاقات به منزل جناب مستطاب شریعتمدار، «آقای آقا سید احمد طالقانی طهرانی» رفتم، مذاکره مسافرت در بین بود، معلوم شد با دو سه نفر عازم سفر «مگه معظمه» هستند، من هم تقاضای موافقت و همراهی نمودم، با کمال مسرت تلقی و قبول کردند، چون تدارکات سفر را از مرکوب و غیره دیده بودند قرار شد فردا صبح خبر قطعی داده، عزم خود را جزم کنم.

به منزل خود آمدم، اتفاقاً حضرت خدایگانی آقای والد - روحی فداه - تشریف آورده بودند، اجازه خواستم مشاوره کردیم فرمودند: از آن

جهت که پنج سال است به واسطه وقوع جنگ بین المللی، طرق (2) مسافرت «مکه» مسدود بوده و خاصه انقلابات در ممالک منترعه (3) از «عثمانی»، از

1- برج دوم از دوازده برج فلکی، مطابق با ماه اردیبهشت.

2- راه ها.

3- جدا شده.

صفحه

۳۲

«عراق» و «حجاز» و «شامات» هنوز برطرف نشده، نمی توانم رأی موافقی بدهم، لکن از این جهت که سفر «مکه معظمه» کمتر دست می دهد و فعلاً رفیق خوب مهیا و اسباب فراهم است، نمی توانم مانع شوم. پس از چند ساعت صحبت تا نیمه های شب، بالأخره قرار شد کسب دستور از حضرت باری «جلت عظمته» بشود.

استخاره برای حج

لهذا صبح یوم چهارشنبه رفتم در مدرسه خان مروی، خدمت حضرت مستطاب «حجة الاسلام آقای آقا سید محمد تنکابنی» که از مخلصان ایشانم و استخاره کردم این آیه آمد: {وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ(1)}، معلوم است آیه مبارکه به قدری مناسب آمد که در حکم امر بود.

بعد به خیال آن که شاید در ظرف دو سه روز نتوانم وسائل حرکت را کاملاً فراهم کنم، به نیت توقف و مسافرت با یک نفر رفیق دیگر که در نظر بود، استخاره دیگری کردم این آیه آمد: {مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ * فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ(2)}

بنابراین هیچ جای تردید و تأملی باقی نماند، به منزل آمده تفصیل دو استخاره را خدمت آقای والد - روحی فداه - عرض کرده مشغول تدارک شدم، چک هزار روپیه (3) از قرار دو قران و یازده شاهی به حواله

1- لقمان: ۲۲

2- یس: ۴۹، ۵۰

3- واحد پول پاکستان و هندوستان.

صفحه

۳۳

«بغداد» و قدری لیره عثمانی از قرار سه تومان و نیم خریده فی الجملة اثاثیه شخصی نیز برای بردن معین کردم.

اما لوازم مشترکي را از هر قبيل، آقایان رفقا مرتب کرده بودند. صبح چهارشنبه به مناسبت انتظار آقای «آقا سيد احمد» منزلشان رفته و قول مطمئن دادم و معلوم شد سه نفر رفیق ديگر سفر ما آقایان «آقا ميرزا بزرگ لياسچي» و «مشهدي محمدحسن يراقچي» و «آقا سيد ابوطالب ماهوتچي» مي باشند، که جملگي از محترمین به شمار آند.

ليله جمعه براي زيارت وداع «سيدالکريم حضرت عبدالعظيم) عليه السلام» (و ملاقات آخرين آقایان اخوان و والده مکرّمه معظمه، و ساير بستگان به زاويه مقدّسه (1) رفته، عصر جمعه مراجعت به «طهران» کردم زيرا که بناي حرکت به روز شنبه بود.

بدرقه کنندگان

يوم شنبه ۲۶ شهر شعبان مطابق «۲۵ ثور»، صبح زود با آقایان مشايعين، به اداره درشکه خانه رفتيم که در مقابل ميدان مشق واقع است، جمعيت و ازدحام زيادي شده بود، زيرا براي هر مسافري يک دسته به مشايعت آمده بودند، مرکوب ما يک دستگاه کالسکه (2) تجارتي بود که از جهتي آن را درشکه هم مي توان گفت. در هر حال بزرگ و جادار بود، معذک چون اسباب و اثاثيه زياد بر داشته بوديم، مجبور شديم يک دوچرخه هم تا «قروين» براي حمل اثاثيه باقي مانده کرايه کنيم، من دست

1- مراد حرم حضرت عبدالعظيم) عليه السلام (واقع در شهر ري است.

2- گرفته شده از روسي، يکي از وسائل نقليه روپوشيده است که داراي چهار چرخ بوده و به وسيله دو اسب يا بيستر حرکت مي کند.

صفحه

۳۴

پدر بزرگوارم را بوسيده خداحافظي کردم، با ساير مشايعين نيز خداحافظي به عمل آمده سوار شديم و در خارج «طهران» در «امامزاده معصوم»، «آقای موق الذاکرين» و «آقا سيد ناصر» تدارک چاي ديده بودند، پياده شده صرف چاي شد و با عده اي از مشايعين که اناتاً و ذکوراً (1) تا آنجا آمده بودند، توديع به عمل آمده مجدداً سوار شده رانديم.

در «قریه مهرآباد» قدری از آن آب که در صافي و عذوبت (2) و خنکي مشهور است نوشيده، قدری هم همراه برديم. يک ساعت از ظهر گذشته در «قهوه خانه شاه آباد» پياده شده صرف نهار کرديم و پس از ادای فريضه و صرف چاي، چهار ساعت به غروب مانده سوار شده حرکت کرديم.

قریه کرج

مقارن غروب رسيديم به «کرج»، از «طهران» تا «کرج» هفت فرسخ است و سيل هاي بهاري امسال، در نقاط عديده جاده شوسه را خراب کرده، عمله جات (3) همه جا مشغول تعمير راه بودند، در طی راه با قدری فاصله از جاده، خانه هاي اهالي «قریه کلاک» در طرف دست راست نمايان بود، باغات آنها در سمت جنوب جاده واقع است، به محض ورود به «کرج» من به قصد تفرّج (4) مشغول گردش شدم.

اولاً پل عظيم «کرج» را که از بناهاي «شاه عباس کبير» و داراي يک دهانه خيلي فراخ و يک دهانه تنگ تري است تماشا کردم، ثانياً به نزديکی

1- زن و مرد آنان.

2- گوارائی.

3- کارگران.

4- تفریح.

صفحه

۳۵

پل، «کاروان سرای شاه عباس» را که مخروبه شده است مشاهده نمودم، بالای تپه صورت قبری با علامت صلیب دیده، مستفسر شدم (1) گفتند: قبر مهندس روسی است که مباشر شوسه کردن این جاده بود، تاریخ سنگ قبر، سنه ۱۹۱۶ میلادی است. یک نفر روسی با خانمش آنجا قدم می زد به «فرانسه» از او پرسش کردم گفت قبر یک نفر «ژنرال روسی» است.

در تواریخ فتوحات اسلام، «کرج» را در ردیف «قزوین» و «همدان» و «ری» ذکر کرده اند، شاید در قدیم مثل «ساوه» شهر بزرگی بوده است که خراب شده، اما آثار خرابه هیچ ندیدم. فعلاً «کرج» قریه ای بیش نیست، قریب ده دوازده دکان دارد، اداره ژاندارمری و پست خانه نیز در آن جا برقرار است.

از راهدارخانه (2) یک بلیط برای عبور یک دستگاه به قیمت بیست و سه قران گرفتیم، منزل ما در بالاخانه ای بود دو رو، که شمالاً و جنوباً مشرف به باغات کثیره بود، طراوت هوا و صفای منزل و منظره دلکش باغات در دامنه کوه و در جلگه جالب توجه بود، شب پس از ادای فریضه برای نیل به مقصود و سلامتی و قضاء حوائج، متوسل به ائمه طاهرین شده، حدیث شریف کساء قرائت و ذکر مصیبت به عمل آمد و پس از صرف غذا خوابیدیم.

قریه کردان

یکشنبه ۲۷ شعبان مطابق «۲۶ ثور (3)»، صبح زود نیم ساعت از آفتاب

1- پرسیدم.

2- مکانی در بین راه، که از مسافر عوارض و مالیات می گیرند.

3- ماه دوم سال فلکی.

صفحه

۳۶

گذشته، سوار شده راندم. هوا در نهایت صفا و طراوت بود، تا مسافت بعیدی تماشای باغات بی شمار، و اراضی مزرعه «کرج» می نمودیم، در «قریه کردان»، اداره راهدارخانه بلیط دستگاه را ممیزی (1) کردند. دو ساعت به ظهر مانده وارد قصبه «ینگه امام» شدیم، قبلاً به زیارت «امامزاده هادی» و «امامزاده علی نقی» که در یک بقعه مدفون اند رفتیم، بعد کاروان سرای شاه عباسی را که مخروبه شده است تماشا کردیم.

یک قسمت از این کاروان سرا را، یک نفر فرانسوی تعمیر و مهمانخانه کرده است. بازار نوساز قشنگی در «ینگه امام» هست که دارای شانزده باب دکان است، در سفری که چند سال قبل به «همدان» کردم تمام این

دکاکین مفتوح و دائر و داراي همه گونه مايحتاج مسافر و مال التجاره بود. اما بدبختانه فعلا هيچ يك از آنها دابر نيست و تماماً بسته است، علت آن را نفهميدم. طرف عصر مجدداً سوار شده رانديم، اول شب رسيديم به «قریه زیاران»، هوا طوفاني بود گرد و خاک زيادي شد، منزل ما هم اتفاقاً در ايوان کاروان سرائي بود، روي هم رفته خوش نگذشت.

شريف آباد

دوشنبه ۲۸ شعبان مطابق «۲۷ ثور»، صبح بعد از صرف چاي سوار شده رانديم، مقارن ظهر در «شريف آباد» ملكي «سپهسالار» پياده شده نهار خورديم، بعد قدری گردش و تفريح كرديم. اين قريه خيلي مصفا و داراي آب هاي فراوان، و باغات عديدهواراضي زيادمزروعه، و چند باب دكان است. طرف عصر مجدداً سوار شده حرکت كرديم، قبل از غروب وارد «قزوین»

1- كنترل.

صفحه

۳۷

شدیم، شب را مهمان آقا «سید محمد تاجر» که با آقا «سید ابوطالب» رفیق راه ما دوستی و سابقه داشت بودیم. نهار هم در منزل «مشهدی ابراهیم» که از بستگان «مشهدی محمدحسین یراقچی» است دعوت شدیم.

شاهزاده حسين

سه شنبه ۲۹ شعبان مطابق «۲۸ ثور»، صبح به زیارت «شاهزاده حسين» فرزند «حضرت امام رضا» علیه السلام «که در بقعه خيلي قشنگ در خارج شهر مدفون است رفتيم. مقبره شهيد ثالث - عليه الرحمه - در صحن «شاهزاده حسين» واقع است، فاتحه تقديم روح آن بزرگوار نموديم. هواي «قزوین» قدری خنک تر از «طهران» است. هنوز این جا گل سرخ و نوبرانه خیار و باقلا و ریواس (1) به بازار نیامده، با این که در «طهران» ابتدای فراوانی آنها بود. یک قسم ریواس در دکان ها دیده شد، که کوتاهی آن به قدر کنگر (2) است و آنرا «اشکونج بالا بلند» می گویند.

قزوینی ها برادر زن را زن برادر، و پدر زن را زن پدر می گویند چند بار اتفاق افتاد که معرفی یک نفر شخص را می خواستیم، یکی می گفت: این آقا زن برادر من است یا زن پدر من است، این اصطلاح و لفظ اشکونج بالا بلند، مدتی موضوع شوخی و مزاح ما با رفقای قزوینی شده بود.

مدت مدیدی در خیابان های طویل شهر، که موسوم به خیابان

1- گیاهی است داراي ساقه هاي سفید و سبتر، بلندی اش تا یک متر می رسد، ساقه اش لطیف و آب دار و طعم آن ترش است.

2- گیاهی است داراي برگهاي بریده و خاردار و ساقه هاي سفید کوتاه که در پختن بعضي خوراكي ها به کار می رود.

صفحه

۳۸

«رشت» و «طهران» و تمام داراي دکان ها و مغازه هاي قشنگي است گردش کردیم، و نیز خیابان «علي قاپو» را که در مقابل عمارت درباري «شاه صفی» است و بسیار عریض و مصفاست تماشا کردیم. قزوین به وفور و زيادي کلاغ هاي سپاه معروف است و اتفاقاً آرامگاه (1) آن ها، بالاي درخت هاي چنار خيلي بلند خیابان «علي قاپو» است، و صدای آنها دائماً گوش عابرين را کر مي کند.

وجه تسميه اين خیابان به «علي قاپو»، مقابل بودن آن با سر درب عمارت درباري «شاه صفی» است، قاپ به ترکی به معنی درب است و ترجمه آن باب علي مي شود، و «سلاطین صفوي» محض ابراز شدت ارادت به «حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام» (، غالباً بناهائي که مي کردند به نام مبارک آن حضرت منتسب مي نمودند.

یا آن که «علي قاپو» محرف و مخفف «علي قاپو» است که ترجمه آن باب عالي مي شود، و «شاه صفی» به تقلید «سلاطین عثمانی»، دربار خود را «علي قاپو» نامیده است. در داخل این عمارت هم گردش مفصلي کردیم، تمام عمارت آن محل دوائر دولتي از مالیه (2) و غیره است اما به حالت اندراس و خرابي است و تماشاچي را به یاد روزهاي مي اندازد که «ایلچیان (3)» «سلاطین هندوستان» و «هلند» و امیران «ماوراءالنهر» و

«افغانستان» و «گرجستان» و «ارمنستان» و غیره، چنانچه «سیر رابرت شرلي» (در سفرنامه خود شرح داده، به عتبه بوسی و اظهار انقیاد به این دربار مي آمدند. حال آثار نکبت و خرابي از در و دیوار آن پیداست،

1- مراد لانه و استراحت گاه آنهاست.

2- اداره دارائي.

3- مأموراني را مي گفتند که براي انجام امور ديواني سفر مي کردند.

صفحه

۳۹

حوض ها همه شکسته و بي آب است، علف هاي هرزه و چمن لاي نظامي ها (1) و سنگ فرش ها روبيده، بعضي از عمارات از زيادي خرابي متروک و غير مسکون است، واقعاً انسان از بي اعتباري دنيا حيرت مي کند.

قشون انگليس

عجيب تر آن که، همين شهر که وقتي در خارج آن هشتاد هزار قشون ايراني دفيله (2) مي دادند، در مقابل نظر «پادشاه صفوي» نمايشات سواري و تيراندازي مي دادند، حال در خیابان هاي همين شهر اتومبيل هاي حامل «قشون انگليس»، که تماماً «هندي» هستند مجال عبور و مرور به مردم نمي دهند، و بيرون شهر براي همين تحفه هاي «هندوستان» اردوگاه تشکيل شده، من نمي دانم اين آدم هاي پوست و استخواني که زير آفتاب «هند» سوخته و سپاه شده اند در ممکت ما چه مي خواهند، شايد براي انتقام از عمليات ما که در سنه ۱۱۵۱ هجري در مملکت آن ها کرده، يعني با سي چهل هزار قشون تا «دهلي» پایتخت آن ها را فتح و تصرف نمودیم آمده اند، يا براي مطالبه خون یکصد و بيست هزار نفر از آن ها - چنانچه «جسس فریزر» در سفرنامه خود نوشته و حاضر واقعه بوده - که در روز یکشنبه يازدهم ذي الحجه سنه ۱۱۵۱، توسط دو سه هزار نفر از نظاميان خودمان ريختیم، آمده اند. گمان نمي کنم به اين خيالات باشند اگر اين ها آنقدر باحس و شرافت طلب بودند، نه آن روزها را مي دیدند، نه امروز ميليون ها از آن ها اسير و مزدور دزدان درياني مي شدند.

1- آجرهاي مربع شکلي را گویند که در گذشته زمين را با آن فرش مي کردند.

الحاصل همان قدر که ابتدای گردش ما در شهر مفرّح (1) بود، انتهای آن اسف آور و غم انگیز شد.

قزوین

شهر «قزوین» از شهرهای قدیمی است، حصاری که فعلاً دارد به امر «زبیده» زوجه «هارون الرشید» در سنه ۱۷۳ بنا شده، و لفظ «قزوین» اتفاقاً در تاریخ آن است، چنانچه لفظ «رشت» در تاریخ بنای آن شهر است، فاصله «قزوین» به «دریای خزر» خیلی کم است، شاید ده دوازده فرسخ بشود، و به همین مناسبت بعضی از علماء صدر اسلام، «دریای خزر» را «بحیره قزوین» نوشته اند.

بعد از صرف نهار که در منزل «مشهدی ابراهیم» شد، مشغول کم و زیاد کردن اسباب و اثاثیه شدیم، یعنی یک مقدار اسباب لازمه به قدری که بتوانیم با کالسکه همراه ببریم کنار گذارده، زیاده از آن را به میزبان خود سپردیم که به «طهران» بفرستد، و برای چهار ساعت به غروب مانده، روز سه شنبه سوار شده از خیابان «رشت» عبور، و با آقا «سید محمد» و «مشهدی ابراهیم»، که تا دروازه به مشایعت آمده بودند خداحافظی کرده رانندیم.

راهی که مستقیماً به طرف مغرب ممتد است جاده «رشت» است، ولی خط سیر ما به جنوب و راه «همدان» است که توسط «روس ها»، ده پانزده سال قبل شوسه شده و خیلی محکم ساخته شده است در یک دهی ورود کرده استراحت نمودیم.

1- شادی بخش.

نهاوند

چهارشنبه سلخ (1) شعبان مطابق «۲۹ ثور»، طرف صبح سوار شده حرکت کردیم، نهار در «قریه نهاوند» صرف شده جای خیلی باصفائی بود، از «قزوین» تا «نهاوند» هفت فرسخ و نیم حقیقی است، که معادل سی میل راه است، چهار ساعت به غروب مانده سوار شده رانندیم، و تا غروب از درّه ها و تنگه های پرپیچ و خم «خَرَقان»، عبور کرده شب به قلعه «عبدالله خان» رسیده منزل کردیم.

امروز طرف صبح هوا خیلی لطیف و خنک بود، اما عصر هوا کولاکي و پرگرد و غبار شد، صاحب این قریه که اسم خود را به روی آن گذارده، پیرمرد دل زنده ای است، به دیدن ما آمد و خیلی مهربانی و اظهار انسانیت کرد و می گفت، این قریه را خودم آباد کرده و در آن زندگانی می کنم.

آب گرم

پنجشنبه غره (2) رمضان المبارک مطابق 30 برج ثور، امروز صبح زود سوار شده رانندیم، از «قَرُخ بلاغ» گذشته در منزل گاه معروف به «آب گرم»، برای تماشای پیاده شدیم، هرچند یک نفر نظامی هندی از استحمام مردم در چشمه مانع می شد، لکن تماشای عمل آمد.

من از آب های گرم معروف فقط همین چشمه را دیده ام، که مابین دو رشته کوه در کنار رودخانه واقع است، این رودخانه خیلی عریض است،

1- آخر ماه قمری را سلخ گویند.

2- اول ماه قمری را غره گویند.

صفحه

۴۲

از طرف یسار (1) آن، یک قطعه زمین عرضاً در آن پیش رفتگی دارد، طول این قطعه زمین قریب ده ذرع است، و عرض آن سه چهار ذرع می شود، ابتدای آن که در وسط رود می رسد قریب پنج ذرع از کف رودخانه ارتفاع دارد، چشمه اول آب خیلی سردی دارد که در نهر کوچکی جاری است، تا برسد به چشمه آب گرم که آب آن مثل آب حمام است، پس از امتزاج خارج شده و از منتهای قطعه زمین مزبور، سرازیر به رودخانه می شود. این دو آب خیلی متعفن و پرخاصیت، و برای معالجه امراض نافع است. در منتهای آلیه این قطعه زمین از تقاطر آب، ستون های مخروطی متصله و منقطعه تشکیل شده، که آن را به فرانسه «استالا گمیت» و «استالا گنیت» می گویند.

تفسیرش آن که، آب دارای مواد آهکی و گوگردی و بخاراتی است، که بخارات متصاعد است و به همین جهت هوا را متعفن می کند، و مواد جامده آن در موقع ریختن به پائین رودخانه تحجیر می شود، و در جای هر ریزش، گاهی دو ستون مثل کله قند بزرگی تشکیل می شود، که بالائی قاعده آن متصل به آب، و رأس آن به طرف پائین است، و دومی که زیر آن واقع است بالعکس، رأسش به طرف بالا و قاعده اش به کف رودخانه است، و غالباً این دو کله قندها که متقابلاً وضع شده اند به یکدیگر متصل شده، و یک ستون می شوند که بالا و پائین آن کلفت تر، و کمر آن باریک تر است. من در کتب تاریخ طبیعی، ترتیب حدوث و تشکیل این قبیل ستون ها را، با شکل های آن دیده و خوانده بودم، ولی دیدن آن موجب مزید تفکر و تأمل در مکنونات و سیر در موجودات است.

1- چپ.

صفحه

۴۳

قریه آوج

بعد از تماشای مجدداً سوار شده نهار را در «قریه آوج» خوردیم، منسوبین به این قریه را آوجی می گویند، ولی مردمان بزرگ آوجی، که در کتب تواریخ اسم آنها ذکر شده است، منسوبین به «آوه» هستند. آوه در قدیم مثل «ساوه»، شهر بزرگی بوده، که پس از معمور شدن «قم» خراب شده است، و فعلاً قریه ای است که نزدیک شهر «قم» است، به عنوان خالصه انتقالی از طرف دولت، واگذار به ورثه مرحوم «حاج میرزا حسین آیه الله طهرانی» شده است.

«آوج» ما قریه ای است کوهستانی، که تمام اطراف آن جبال و تلال (1) سبز و خرم و یا قراء معموره است، لطافت آب و هوا و منظره فرح بخش «آوج» را نمی توان شرح داد، از هر طرف که شخص نظر می اندازد آب و سبزه می بیند، سبزی چمن زارها و اشجار در روی دامنه ها، متصل به رنگ نیل گون آسمان است. صدای شرشر آب ها، و نغمه جان فزای مرغان از بالا، ناله های شورانگیز آب رودخانه در قعر دره، هوش

از سر می برد. تماشای جستوخیز بلبل ها و سارها و قمری ها از شاخه به شاخه، مجال برگرداندن چشم نمی دهد، و در ضمن استماع ترنمات و نغمات این مرغان قشنگ و لطیف الخلقه.

یکوقت می بینی یک طفل دهقانی از آن کنار و گوشه ها می گذرد و با آوازهای طبیعی، تصانیفی را که از پدران و اجداد خود شنیده است می خواند. جاده ای را که «روس ها» شوسه کرده اند، مانند مار سفیدی با پیچ و خم زیاد، از میان این زمین های سبز می گذرد و بر روی این تل ها و دره ها

1- کوه ها و تپه ها.

صفحه

۴۴

صعود و نزول می کند. حیف از این منزلگاه زیبا است که خواهی خواهی نباید از آن گذشت و مجال توقف در آن نیست.

بعد از صرف نهار و چای و ادای فریضه، با کمال کراحت سوار شده راندم، بالای قلّه ها از کنار سبزه های از برف درآمده، و درختان تازه شکوفه کرده عبور کردیم، نزدیک دو ساعت به غروب هوا کولاکي شده و باریدن گرفت و خیلی سرد شد، به زحمت از قلل مرتفعه سرازیر شده، مقارن غروب رسیدیم به قریه «ماهینان» که ملکی «آقای حاج یمین نظام»، دوست صمیمی و قدیمی من است. «رضا علی» گماشته ایشان را دیدم ما را در منزل «درویش علی» وارد کرده و درها را از سرما بسته، برای خشک کردن لباس ها آتش کردیم. شب آقای «آقا میرزا محسن خان» فرزند آقای «حاج یمین نظام»، از قریه مسکونی خود «دورنیان» به دیدن آمدند، از ملاقات ایشان خیلی خوشوقت شدم، ابوی ایشان را فردا ان شاءالله در قریه مسکونی خودشان «فارسجین» ملاقات خواهیم کرد.

قریه رزن

جمعه دوم شهر رمضان مطابق «۳۱ ثور»، طرف صبح سوار شده از «ماهینان» حرکت کردیم، پس از طی دو فرسخ مسافت رسیدیم به «قریه رزن»، چون قریه «فارسجین» متصل به «رزن» است پیاده شده گفتیم، مال ها را قرموت (1) بدهند و خودمان قدم زنان رفتیم به «فارسجین»، دیدن «آقای حاج یمین نظام»، خود و پسرانش آقای «علی خان» و «قاسم خان» تازه از خواب بیدار شده و روزه بودند، از تجدید ملاقات یکدیگر خیلی

1- مخلوط کاه و یونجه و جو که به اسب بدهند.

صفحه

۴۵

خوشوقت شدیم، چای حاضر کردند ما خوردیم و خواستیم خداحافظی کنیم دیدیم نهار آوردند، در این چند دقیقه یا منتهی یک ساعت، غذای مرتب و صحیحی طبخ و حاضر کرده بودند، پس از صرف نهار خداحافظی کردیم. یک پاکت نوشتند به سرایدار خانه خودشان در «همدان» که از ما پذیرائی کند، با اصرار زیاد پاکت را به من دادند و جدا شدیم.

آمدیم به «قریه رزن» مقارن ظهر سوار دستگاه شده راندم، عصر در «قریه رزن» مال ها را قرموت دادند، ما نماز خواندیم و مجدداً سوار شده غروب به قریه «حاتم آباد» رسیده شب را در آن جا بسر بردیم.

شنبه سوم رمضان مطابق «اول جوزا(1)»، صبح در حالتی که هوا خیلی سرد شده بود سوار شده حرکت کردیم، در راه «مشهدی محمدحسین» همسفر ما، احوالش به هم خورد و دل درد سختی گرفت که خوف هلاکت داشت، در یک قهوه خانه پیاده شده مدتی به معالجه و پرستاری او پرداختیم، حالش فی الجمله تفاوتی کرد و بهتر شد. مجدداً سوار شده حرکت کردیم مقارن ظهر رسیدیم به «همدان»، «مشهدی عبدالحمید» کالسکه چپ چون خودش اهل «همدان» بود، نگذاشت به خانه «حاج یمین نظام» برویم و کالسکه را یکسره برد به منزل خودش، که در کوچه حاجی نزدیک پل پهلوان واقع است، توقف ما در «همدان» از جهت کسالت «مشهدی محمدحسین» سه شب طول کشید، بالأخره با مراقبت طبیب و

1- سومین ماه قمری فلکی مطابق با خردادماه، جوزاء صحیح است.

صفحه

۴۶

پرستاری و محبت آقای «عبدالحمید» و برادر و مادرش بحمدالله خوب شد.

مقبره بوعلی سینا

این دو سه روز در «همدان» گردش های کاملی کردیم، سر مقبره «بوعلی سینا شیخ الرئيس»، و قبر «بوسعید ابوالخیر» رفته فاتحه خواندیم و با درشکه به «سعدیه» که از بیلاقات متصله به شهر «همدان» است رفته و گردش کردیم، و نیز سر قبر «باباطاهر» که بالای تلی واقع است و قبر «امامزاده حارث بن علی» که پای همین تل است فاتحه خواندیم، این تل مسلط به تمام شهر و باغات و بیلاقات است، منظرگاه باشکوهی است. بالای تل یک چشمه آب است، که در اویش معتکف در «بقعه بابا»، از آن مصرف می کنند و دور آن چشمه گل کاری کرده اند.

در «بقعه بابا» دو قبر دیگر هم در یک ضریح هست، که گفتند یکی قبر «قطب الدین حسن» و دیگری قبر «جنت علی شاه» است که هر دو از معاریف عرفا می باشند امام زاده «یحیی بن علی بن ابی طالب» علیه السلام «را نیز زیارت کردیم که بقعه اش در داخل شهر است، و نیز به زیارت «شاهزاده حسین بن علی النقی» که در قبرستان بزرگ داخل شهر مدفون است رفتیم، مقبره کهنه و عظیم البناهی «استرومردخای» را مشاهده کردیم که زیارتگاه یهودی ها است، در یک زاویه بقعه «شاهزاده حسین» علامت قبر کوچکی است که می گویند سر «شاه سلطان حسین صفوی» در آن جا دفن است، محل دفن را قطعاً نمی دانم. ولی در تواریخ مذکور است که زمان استیلای افغانه به «اصفهان»، «عثمانی ها» نیز به عنوان حمایت از «شاه سلطان حسین»، تمام «ایالات غربی ایران» را اشغال کرده بودند، «محمود افغان»،

صفحه

۴۷

«شاه صفوی» را که تا آن وقت محبوس داشت مقتول ساخته، سرش را برای «عثمانی ها» فرستاده، و «همدان» در آن موقع در دست «عثمانی ها» بوده است. بنابراین مدفون بودن سر «شاه سلطان حسین» در بقعه «شاه زاده» خیلی قابل قبول است.

«مسجد جامع» را که در وسط شهر است تماشا کردیم، مسجد عظیم البناهی خوبی است، «مسجد شاه» هم که در اواخر آبادانی شهر است دیده شد، ای کاش که ندیده بودم زیرا که از بی حسی مسلمان ها خراب شده، و ارامنه آجرها و مصالح آن را برده و به مصرف ساختن پل رسانیده اند. آثار و علامات مسجد به کلی از بین رفته و مسطح شده است، فقط نزدیک محراب قسمت مرتفعی است، که فعلاً یک کوره گچ پزی شده است، «سنگ شیر» و «سنگ باد» و «سنگ برف»، عبارت از قطعه سنگ های بزرگی است که در نقاط مختلفه

شهر افتاده، و مردم افسانه‌ها و خرافاتی نسبت به هر یک می‌دهند، ظاهراً «ابوالهول‌ها» یا بت‌های ملت «مد» است که پایتخت آن‌ها همین‌جا به اسم اکباتان بوده.

سنگ هفت پستان

«سنگ هفت پستان» عبارت از قطعه سنگ مسطحی است واقع در زیرزمین، و دارای هفت نقطه برجسته است، و از آن‌ها آب می‌چکد و تشکیل یک چشمه می‌دهد. من از چند پله پائین رفته، کبریت روشن کرده قطعه سنگ را به خوبی دیدم، اما این که می‌گویند شب‌های جمعه آن‌جا چراغ غیبی می‌سوزد جزو اساطیر است.

شهر «همدان» از بلاد خلیج قدیمه است، که در موقع استیلای عرب بر «ایران» خلیجی مهم بوده، و مورخین اسلام آن را زیاد در کتب خود ذکر

صفحه

۴۸

می‌کنند، مردمان بزرگ از علما و شعرا و غیرهم به آن منسوب اند، شهر مزبور به جای «اکباتان» قدیم ساخته شده است.

«اکباتان» پایتخت قدیم «سلاطین مد (1)» بوده است که تقریباً دو هزار و هشتصد سال پیش از این، یعنی در قرن هفتم قبل از «میلاد مسیح»، در حدود مغرب «ایران» حکومت مستقل و مقتدری داشته، و غالباً با دولت‌های «کلده» و «آشور» و «مصر» جنگیده‌اند. معروف‌ترین پادشاه آن‌ها «سیاکزار» است و آخرین پادشاه آن‌ها که اسم آن را به خاطر ندارم به دست «داریوش کبیر» یعنی «داراب اکبر» کشته شد، و سلطنت مدی منقرض، و ممالک آن ضمیمه ایران گردید. من یقین دارم که تپه بزرگی که فعلاً آرامنه آن‌جا مسکن دارند، و معروف به «کوچه سر قلعه» و «قلعه دارا (می‌باشد، همان تلی است که به قول مورخین و موافق تورات «سیاکزار» به روی آن بنای قصر با شکوهی نمود و در همان قصر، «داریوش» نزول نمود، تپه دیگر نیز که فعلاً معروف به «تل مصلی» است مطلقاً از آثار و بقایای «اکباتان» قدیم است.

زیارتگاه یهودیان

دیگر از آثار «اکباتان» مقبره «استرومردخای» است که فوقاً به آن اشاره شد و امروز زیارتگاه «یهودی‌ها» است و به قول عامه قبر یکی از انبیای «بنی اسرائیل» است.

اما تفصیل آن موافق قول مورخین فرنگ، و آنچه تورات با آب و تاب و طول و تفصیل زیاد بیان کرده است که، پس از اسارت و تفرق

1- ماد صحیح است و نام منطقه‌ای از ایران شامل آذربایجان و عراق عجم بوده است.

صفحه

۴۹

«بنی اسرائیل» به دست «بخت نصر» پادشاه آشوری، و استیلای «داریوش کبیر» پادشاه «ایران» بر تمام ممالک «کلده» و «آشور» و «مصر» و «فلسطین» و «حجاز» و «عراق» و «مد» و غیرها، و مزاجت (1) پادشاه مزبور با یک دخترک یهودیه موسوم به «استر»، عموی این دختر موسوم به «مردخای» به خیال افتاد که بهوسیله این مواصلت، اسباب نجات ملت متفرقه یهود را فراهم آورد، لذا سرّاً افکار خود را به برادرزاده خود تزریق می‌کرد و دستوراتی به مشارالیها می‌داد، این دختر هم غالباً در حالت مستی پادشاه، خواهش‌های خود را که مقدمات مقصد عمو بود انجام می‌داد، از قبیل کشتن «هامان»

وزیر، و تمام بزرگانی که کینه «ملت یهود» را در دل داشتند، بالأخره از طرف پادشاه اجازه مرخصی و عودت به «فلسطین» به تمام «ملت یهود» که در اطراف و اکناف پراکنده بودند داده شد، و حتی مصارف رفتن هم غالباً از خزانه پادشاه داده می شد، و نیز مخارج تعمیر خرابی های «بیت المقدس» هم از طرف پادشاه داده شد، «استر» و «مردخای» هر دو پس از مردن در یک جا دفن شدند و «مردخای» خدمات خود را به «بني اسرائيل»، به روي کتیبه های مقبره نوشت. این است که «اسرائیلیان» امروز هنوز به زیارت قبر نجات دهنده خود می آیند، و آن روز را که اجازه مرخصی اجداد آن ها به «فلسطین» داده شد عید می گیرند. این است اجمال مسئله ای که تورات آن را در چند صفحه ذکر کرده است.

آثار دیگری نیز از «اکباتان» نوشته اند که من مجال رفتن و دیدن آن را نکردم، در هر حال معلوم نیست «اکباتان» در چه زمان و به چه سببی منهدم شده، و «همدان» در چه تاریخ به جای آن بنا شد، ما فقط اسم آن را از

1- ازدواج و زناشویی.

صفحه

۵۰

ابتدای فتوحات مسلمین در کتابها می بینیم، و از همان وقت تا به حال یک موقعیت نظامی و استراتژی مهمی را دارا است.

اهمیت فلاحی آن هم قدیمی است، لیکن از موقعی که راه شوسه «رشت» و «قزوین» را به آنجا امتداد داده اند، یک موقع تجارتي پراهمیتی را نیز دارا شده است.

در این ایام عده کثیری از «عیسویان آشوری»، زن و مرد که از چنگ «عثمانی ها» فرار کرده، و چندی در «بغداد» و جاهای دیگر متواری بودند به این شهر پناهنده شده اند.

همان قدر که «همدان» اطرافش مصفا و چشم انداز آن فرح بخش است، داخلش کثیف و دارای کوچه های تنگ و پرپیچ و خم است، و در تمام خانه های مجاور به رودخانه، بوی عفونت چرم شوئی موجود است، این که گفته اند «همدان» خوش حاشیه و بد متن است گفتاری صدق و عین حقیقت است.

هوای «همدان» نسبت به «طهران» سردتر است و این ایام که برج «جوزا (1)» است زراعت ها هنوز سبز است، باقلا درست دانه نبسته، ریواس و اشکونج، نوبر است، یک قسم کاهوی مخصوص در «همدان» است، که گذشته از نازکی و لطافت فوق العاده اش صورتاً هم شباهتی به کاهوهای «طهران» و جاهای دیگر ندارد، خیلی کوتاه قد و پربرگ و سفیدرنگ است، مکرر از آن صرف نمودیم، جای دوستان خالی.

این روزها در «همدان» در تهیه چراغانی و بستن طاق نصرت جهت ورود «شاه» که از فرنگ می آید هستند، از دوستان آقای «فریدالسلطان

1- سومین ماه قمری، مطابق با خرداد ماه.

صفحه

۵۱

همدانی» و آقای «سلطان حسن خان» رئیس نظمی و آقا «شیخ حسن حضرت عبدالعظیمی امین صلح» و آقای «برهان الواعظین» رئیس محکمه بدایت را ملاقات و دیدن کردم.

گردنه اسداباد

سه شنبه ششم رمضان، مطابق «چهارم جوزا»، طرف صبح سوار دستگاه شدم از «همدان» حرکت کردیم، یکی دو فرسخ از کوچه باغ های متصل به شهر و بیابانات مصفاي آن عبور کرده، محو تماشاي آن منظره های باشکوه دلکش بودیم، تا رسیدیم به پای گردنه معروف «اسداباد»، و مقدار دو فرسخی در دره های پیچ در پیچ رانده، نهار را در قهوه خانه صرف کرده، قریب سه ساعت توقف کردیم، و مال ها را قرموت دادند. مجدداً پنج ساعت به غروب مانده سوار شده رفتیم، تا به اوج قلّه «گردنه اسداباد» رسیدیم، و قدری از برف های کنار جاده خورده و همراه برداشتیم، و بعد شروع به نزول از گردنه کرده، از پرتگاه های مخوف و خطرناک، و سرازیری های پریپیچ و خم، به مقدار سه فرسخ عبور نموده، رسیدیم به یک مقبره که دارای گنبدی است، و گفتند مدفن امامزاده «عبدالله بن موسی بن جعفر» است، پهلوی آن یک درخت کهن سال و یک باب قهوه خانه است.

از این جا وارد جلگه همواری شده، رسیدیم به محلی که «انگلیسی ها» با «قشون هندی» خودشان اردو زده و مریض خانه دایر کرده اند، از قریه «اسداباد» که در واقع قصبه معموره ای است گذشته، غروب رسیدیم به قریه «دوزان» و شب را آن جا منزل نمودیم.

این قریه دو دانشگاه از قرار مذکور، متعلق به «فتحعلی خان» و

صفحه

۵۲

باقی اش به ضمیمه قریه «جنت آباد» و چندین قراء مجاور، ملکی فرمان فرما است.

کنگاور

چهارشنبه هفتم رمضان مطابق «پنجم جوزا»، طرف صبح سوار شده و تماماً در جلگه باصفائی عبور کرده، ظهر رسیدیم به «کنگاور». در بین راه «آقا میرزا اسمعیل خان معزز الملک» را، که از «عتبات» مراجعت کرده به «طهران» می رفت دیدیم، قدری ما از اوضاع «عراق عرب» و او از اخبار «طهران» پرسش نمود، خداحافظی کردیم.

نهار در شهر «کنگاور» خورده قدری در بازارها و مساجد گردش کرده و به زیارت «شاهزاده ابراهیم بن شاهزاده عبدالله بن امام زین العابدین علیه السلام» (رفتیم، در خارج «کنگاور» هم یک «اردوی هندی» مقیم بود.

طرف عصر پس از صرف چای و ادای فریضه، سوار شده رانندیم و پس از طی دو فرسخ مسافت، به پای گردنه معروف «بید سرخ» رسیده، شروع به صعود کردیم. به نظر ما این گردنه خیلی کوچک تر و آسان تر از «گردنه اسداباد» آمد، لکن در موقع نزول به جلگه، مصادف با عده زیادی از اتومبیل های بزرگ «انگلیسی ها» شدیم، که همگی حامل «قشون هندی» بود و خیلی برای عبور دستگاه ما، اسباب زحمت شده بود.

طرف غروب رسیدیم به قصبه «صحنه»، در یک کاروان سرای کثیفی منزل کردیم، امشب باران خیلی زیادی آمد، به همین جهت و به علت بدی منزل، و هجوم کک های بی حد و حساب، تا صبح ناراحت بودیم.

صفحه

۵۳

قصبه صحنه

امروز صبح پنجشنبه هشتم رمضان مطابق «ششم جوزا»، در حالتی که هوا سرد شده بود و باران کمی می آمد، سوار شده حرکت کردیم، بعد از ساعتی باران قطع شد و دوباره گرفت، به همین طور تا ظهر گاهی می بارید گاهی صاف می شد، یک ساعت گوش ها صدای غرّش آسمان می شنید، ساعتی دیگر استماع نغمات و آوازهای مرغان زمینی را می نمود، شخص نمی دانست چشم به بالا انداخته، تماشای شکل چلیپایی (1) برف ها، یا گردش ابرهای مختلف شکل، یا قله های شامخه» (2) کوه بیستون را بکند، یا آن که در پائین، مزارع سبز، غلات و شالی های برنج کاری، و چمن زارهای طبیعی، و آب های صاف، و نهرهای بی شمار و درختان سبز و خرم، و رودخانه «قره سو» که مثل اژدهای پیچان از هر طرف نمودار است، سیاحت و تماشا کند، شاهد دل ربای طبیعت، در همان حال که کمال قدرت و قهرمانیت و خشونت خود را نمایش می داد، با منتهای لطافت و ظرافت و شفقت و آراستگی، عرض وجود می نمود و نظرهای مخلوط از لطف و غضب، به عاشقان شیفته و دیوانه خود می افکند.

بیستون

باری امروز به ما خیلی خوش گذشت، و فرح و انبساط فوق العاده داشتیم، واقعاً خستگی ها و صدمات شب دوشنبه فراموش شد، دو قسم مرغ در این مسافت بود دیدیم، که جاهای دیگر ندیده بودیم، به قدر

1- همچون صلیب.

2- مؤنث شامخ و به معنی بلند و مرتفع است.

صفحه

۵۴

«لقلق (1)» می شوند، ولی نه طریقه پرواز و نه شکل ها و رنگ های خیلی قشنگ آنها، شباهت به لقلق دارد، یکی را اهالی «دال» می گفتند و دیگری را «اتلان».

نزدیک ظهر رسیدیم به پای بیستون، هرچه به «عبدالحمید» کالسه که چي گفتیم نگاهدارد، تصویر «داربوش» را تماشا بکنیم، نگاه نداشت و از آنجا گذشت، همین که به خود قریه «بیستون» رسید، من پیاده شدم و گفتم به قدر نیم ساعت می روم تماشا و برمی گردم، مجبور شد نگاه دارد و به همراهی آقا «سید ابوطالب»، برگشته کتیبه معروف «داربوش» را، که به خط میخی به روی سنگ نوشته، با تصویر خودش که فرنگی ها در کتاب های تاریخ، هم ترجمه خطوط مزبوره را نوشته اند، و هم شکل آن را از روی عکس ها برداشته اند، تماشا کردیم.

کرمانشاهان

پس برگشتیم به قریه، «عبدالحمید» از اوقات تلخی صبر نکرد نهار بخوریم، فوراً حرکت کرد، دو فرسخ دیگر راند تا قهوه خانه، که نزدیک «کرمانشاهان» - یعنی دو فرسخ تا آن شهر فاصله دارد - رسیده پیاده شدیم، آن جا صرف نهار شد و پس از ادای فریضه، مجدداً سوار شده حرکت کردیم، و برای یک ساعت به غروب مانده، وارد شهر «کرمانشاهان» شده، در خانه که در محله «سر قبر آقا» است منزل، و شب را آنجا بسر بردیم.

کتیبه کوه بیستون

کتیبه کوه «بیستون» که با اصرار و جدیت تمام به تماشایش رفتم، و

باعث اوقات تلخی «عبدالحمید» کالسه که چي شده بود، یکی از آثار بسیار قدیمه ایران است، که تا به حال باقی مانده، و عوامل طبیعت از آفتاب و برف و باران و باد، به آن رخنه ننموده و دست بوالهوسان بشر، به محو آن نکوشیده، و از دلائل عظمت و شرافت قدیمه ما، در نظر ملل خارجه است، مخصوصاً روی کتیبه به جانب مغرب است، یعنی به طرف راهی است که از ازمه قدیمه، چندین دولت اجنبی، از «روم» و «کلده» و «آشور» و «عرب» و غیره، از همین راه، هجوم به مملکت ما نموده اند، اما افسوس که آشنائی به این خطوط و صورت ها نداشتند، تا پاس حرمت و شرافت ما را نگاهدارند.

این کتیبه دارای سیزده صورت است، که به زیر پای هریک، اسم او به روی سنگ حجاری شده، به علاوه دور تا دور کتیبه، چندین سطر نوشته شده، و در بالای کتیبه شکل «فروهر» - مظهر نام روشنائی و بینائی - که بال های خود را از دو طرف گسترده، دیده می شود، سال ها بلکه قرن ها گذشت، و کسی از این خطوط و صورت ها چیزی نمی فهمید، فقط به مناسبت صورت نه نفر آدم های ایستاده، که ردیف یکدیگرند، و دست های آنها به کمر بسته و زنجیر است، عامه می گفتند و هنوز می گویند شکل درویش هائی است که انگشت به ماتحت هم دیگر کرده اند.

داریوش کبیر

اما آن چه «اروپائی ها» فهمیده اند غیر از این خرافات است، و آن چه «مستر رلنسن» قونسول انگلیس، که در خواندن خطوط قدیمه مهارت تامه داشته، و با زحمات بسیار و مخارج گزاف، این خطوط را ترجمه کرده، و به دست مستشرقین از علماء داده، مناسبتی با این حرف های

مهمل ندارد، موافق عقیده «فرنگی ها» و ترجمه قونسول مزبور، که فارسی آن را «آقا خان کرمانی» در کتاب «آئینه سکندری» نوشته، آن صورت ایستاده، که یک نفر دست و پا بسته به زیر پای او است، «داریوش کبیر» است و دو صورت که پشت سر او است، دو نفر معاون یا وزیر اویند، و نه نفر آدم های مغول ایستاده، جملگی از پادشاهان ممالک مجاور هستند که «داریوش»، ممالک آن ها را ضبط، و خودشان را اسیر و محبوس نموده، «داریوش کبیر» است که اعراب و ما او را «داراب اکبر» می خوانیم، یک «پادشاه ایران» از سلسله «هخامنشی» است، که تمام ممالک واقعه بین «دریای عمان» و «سیبری» را جنوباً و شمالاً، و بین «سودان» و «بحر الروم» و رود «دانوب» را تا کوه های «هند و گش» غرباً و شرقاً متصرف بوده، و بیش از چهار صد میلیون نفوس، مطیع و منقاد او بوده اند و برای تسخیر مملکت «یونان»، چنان که تمام «مورخین فرنگ» نوشته اند، دو کروور قشون در «آناطولی» و «آسیای صغیر» حاضر نموده.

ترجمه «مستر رولنسن» خیلی مفصل است و من به خاطر ندارم، لیکن خلاصه و مجمل اش آن است، که «داریوش» شرح فتوحات و عقاید دینی و سیاسی خود را، در این کتیبه شرح داده، و به اعقاب خود، دستور سلطنت و ملک داری تعلیم می کند، می گوید من کسی هستم که به یاری «اهورمزدا» (خداوند) فلان و فلان مملکت را تسخیر نموده، اهالی آن را به درست کاری و راست گوئی وادار نمودم، پادشاهانی که می بینید، به جرم خلف قول و دروغ گوئی به زنجیر کشیدم، قشون های عظیم و دلاور من قلل جبال و اعماق صحاری، (1) عالم را درنور دیده، به لطف «اهورمزدا» و

نیروی درستی و دین داری مشرق، تا غرب دنیا را مسخر کردم و چه کردم، و این صورت ها که می بینی کدام «پادشاه» است، و دومی کدام و سومی کدام و هکذا، من دروغ نگفته ام و بی دینان را سرکوب کرده ام، «اهورمزدا» گواه است که این تاریخ را به راستی نوشتم، و بسیاری از کارهای نیک خود را نوشتم، تو هم ای کسی که جای من حکمرانی خواهی کرد ظلم مکن، دروغ نگو، دیندار باش، تا خداوند سلطنت تو را باقی بدارد، و فرزندان زیاد به تو بدهد، زنده به این لوحه که نوشته ام دست مزی و آن را محو نکنی، و به آن بی احترامی ننمائی و گرنه بترس که بی احترام شوی و سلامت نمائی، و «اهورمزدا» با تو دشمنی کند الی آخر.

نمی دانم جانشین امروزه «داریوش» از فتح و تسخیر کدام مملکت «فرنگستان» برگشته، که این روزها در «همدان» و سایر شهرها برای ورودش چراغانی می کنند و طاق نصرت می بندند، ای افسوس بر این مردم که خود و پدران خود را نمی شناسند، و نمی دانند چه می کنند، و برای چه و برای که می کنند، این کتیبه در یک سینه «کوه بیستون» حجاری شده که از آفتاب و باران محفوظ، و به قدری بالاست که با نردبان های بلند نمی توان به پای آن رفت، و از این پائین خیلی کوچک به نظر می آید.

یک چشمه آب هم از پای کوه جاری است و به بالای آن یک لوحه بزرگی به خط نسخ حجاری شده است، می گویند صورت قبایله «شیرین»، محبوبه «پرویز» است. لکن وقفنامه قریه و کاروان سراي «بیستون» است، که یکی از «شاهزاده خانم های صفوی» وقف کرده بر زوار «حضرت سیدالشهدا» علیه السلام. «با یک زحمت مختصری می توان به پای لوحه رفته خط آن را خواند.

در پای «بیستون» قطعه سنگ های حجاری شده که معلوم است

ستون و سرستون بوده، به طور پراکنده دیده می شود، می گویند خرابه های قصری است که «فرهاد» جهت «شیرین» از سنگ ساخته بود، و بعید نیست که راست باشد.

نزدیک چشمه آب یک چادر بزرگی زده بودند که قهوه خانه تمیزی، با میز و صندلی بود و به روی تابلو نوشته بود - کافه بیستون - الحاصل شب جمعه را در «کرمانشاهان» بودیم.

تذکره مرور

جمعه نهم رمضان مطابق «هفتم جوزا»، امروز صبح برخاسته به گردش افتادیم، اول من یک تذکره مرور برای مسافرت به «مکه»، از کارگذاری به قیمت پنج تومان و نیم گرفتم، رفقای من تذکره از «طهران» گرفته بودند، گفتند باید جواز عبور به «عراق عرب» از «قونسول خانه انگلیس» گرفت، رفتیم و گرفتیم و هر کدام یک تومان دادیم.

امروز تمام شهر «کرمانشاهان» را آئین بسته بودند، و انتظار ورود جانشین «داریوش» و «شاه عباس» و «نادر» را دارند!! طرف غروب «اعلیحضرت همایونی»، در «ارگ دولتی» نزول اجلال فرمود و سایه مرحمت به روی اهل «کرمانشاهان» افکند!! هوای این جا با «همدان» چندان فرق ندارد، گل سرخ و باقلا تازه بیزار آمده، سبزیجات «کرمانشاه» در لطافت و سبزی و تمیزی ممتاز است، قدری شوید و باقلا خریده از آن جا همراه بردیم، قدری هم نان روغنی که معروف به خوبی است، خریدیم که در راه صرف شود، از سوء خلق «عبدالحمید» که دو روز است ظاهر نموده بنا بود دیگر با او نرویم، لیکن باز رفع دلگیری شد و با خود او حرکت خواهیم کرد، شب شنبه در شهر چراغانی و آتش بازی مفصلی برای ورود

اعلیحضرت کردند.

خیلی مایل بودم که به تماشای «طاق بستان» که در دو فرسنگی «کرمانشاهان» واقع، و نیز از جمله آثار قدیمه «سلاطین عجم» است برویم، لیکن اشتغال به گرفتن تذکره و جواز، و اوقات تلخی با «عبدالحمید»، و کمی مدت اقامت، یک روز مجال نداده، ان شاءالله در مراجعت از سفر «مکه» تماشای خواهیم کرد اگر زنده بمانیم، و یک روز دیگر، خود را در مملکت عزیز ببینیم.

جلگه ماهی دشت

شنبه دهم رمضان مطابق «هشتم جوزا» اول آفتاب سوار شده، از کوچه «سر قبر آقا» حرکت کردیم، و پس از عبور از تلال خاکی، و گردنه موسوم به «عین الکش» یا «غیلی کش» که املا و وجه تسمیه هیچ یک را نمی دانم، وارد جلگه مصفا و حاصلخیز «ماهی دشت» شدیم، که از هر طرف محدود و محاط به کوه است، نهار را در «قریه ماهی دشت» خوردیم، طرف عصر مجدداً سوار شده حرکت کردیم، از پل «ماهی دشت» که گذشتیم با چندین اتومبیل بزرگ مهیب الشكل «انگلیس ها» مصادف شدیم، اسب ها رم کرده کالسکه را برداشته چیزی نمانده بود که به قعر رودخانه پرتاب شویم، اما بحمدالله بخیر گذشت و خطری نرسید، اینجا «عبدالحمید» خیلی مهارت به خرج داد که ممنون اش شدیم.

پس از یک فرسخ مسافت، رسیدیم به گردنه دیگری که موسوم به «چار زبر» است، درخت های کوچک خودرو، فراوان دیده شد، معلوم است جنگلی در پیش داریم.

بعد از عبور از گردنه «چار زبر»، وارد جلگه مصفای دیگری که نیز از هر طرف محدود به کوه است شدیم، وضعیت جغرافیائی «جلگه ماهی دشت»، و این جلگه طوری است که، به عقیده من می توان «چاه آرتزین» در آن جا حفر نمود، ولی معلوم نیست با بودن آب فراوان در این جا، حاجتی به حفر این چنین چاه باشد.

قریه حسن آباد

نزدیک غروب رسیدیم به قریه «حسن آباد»، چون در منزل ها کک زیادی بود در کنار نهر آبی میان چمن زار نزول نمودیم، ولی باران شروع به آمدن کرد و نگذاشت، مجبور شدیم در قهوه خانه مسقفی که اطرافش باز بود پناهنده شویم، معذک تا صبح کک ها نگذاشتند آرام باشیم، امشب با شوید و باقلائی که هوسانه از «کرمانشاه» خریده بودیم باقلایوطیخ کردیم.

مسافت از «کرمانشاه» تا «ماهی دشت» چهار فرسخ است، و از آن جا تا «حسن آباد» سه فرسخ، در ماهی دشت «حاج میرزا حسین اعتمادالاطبا» را که از «عتبات» مراجعت نموده ملاقات کردیم، از گرمای هوا و ناراحتی آن حدود صحبت ها کردند.

قریه هارون آباد

یکشنبه یازدهم رمضان مطابق «نهم جوزا»، صبح زود سوار شده حرکت کردیم، و پس از طی سه فرسخ راه رسیدیم به قریه «هارون آباد»، نهار در آن جا صرف شد. خانه های «ماهی دشت» و «هارون آباد» در موقع اشغال «روسها» خراب و ویران شده، حالیه مردمانش تازه می خواهند

احداث بعضی منازل بکنند.

قریه کردن

بعد از نهار مجدداً سوار شده پس از طی دو فرسخ راه رسیدیم به قریه «فیروزآباد»، و بعد از یک فرسخ دیگر رسیدیم به «خسروآباد»، و بعد از دو فرسخ دیگر وارد قصبه «کردند» شدیم شب را در باغچه به سر بردیم، هوای لطیف و آب جاری و مهتاب داشتیم. طرف غروب و صبح زود گردش مختصری به عمل آمد، باغات بی حساب «کردند» با آب های جاری و درختان سرا پا سبز و پر از شکوفه های رنگارنگ، چشم تماشاچی را جلب می کرد.

اهالی ابدأ روزه نبودند چون «نصیری مذهب» اند، چند بقعه در قصبه هست که مدفن مشایخ فرقه است، چیزها از این جماعت نقل می شود که برای من به تحقیق نرسیده.

بیرون «کردند» یک اردوی «انگلیس» با «قشون هندی» ساخلو کرده است، بیش از دو هزار چادرهای نو، زده اند. در تمام اردو چراغ برق روشن است، آب از محل دوردستی توسط لوله آهنی به محل اردوگاه خود آورده اند، مثل این است که رحل اقامت افکنده و قصد استملاک مملکت ما را دارند!!

گردنه طاق کسری

دوشنبه دوازدهم رمضان مطابق «دهم جوزا»، طرف صبح از «کردند» حرکت کرده رسیدیم به محل معروف به «سرمل» یا «میگان طاق»، قدری نان خوب برای نهار خریده رانندیم، بعد از یک ساعتی وارد گردنه معروف

صفحه

۶۲

به «طاق کسری» شدیم هر چند این گردنه خیلی مرتفع و راه آن خطرناک و پرپیچ و خم است لکن همه جا شوسه و مسطح شده است. قسمتی از این راه که سابقاً محل منحصر عبور و مرور، و به «نعل شکن» معروف بوده در کنار جاده شوسه دیده می شود و متروک است.

طاق کسری

«طاق کسری» عبارت از یک ایوان سنگی است، که با قطعه های بزرگ سنگی ساخته شده، بالای ایوان، شبیه کتیبه ای است که مسلماً خطوطی به روی آن حجاری شده بود ولی فعلاً در اثر عوامل طبیعت محو شده است. از تاریخ این ایوان من هیچ اطلاعی ندارم، در هر حال نصب کردن چنین قطعه سنگ های عظیمه، به روی یکدیگر در این قلّه کوه، مایه تعجب ما و دلیل بلند همتی سابقین ما است. گردنه که تمام شد ظهر بود رسیدیم به جلگه، در آن جا آبادانی نبود زیر چادر پُست ژاندارم ها نزول، و صرف نهار کردیم. بعد مجدداً سوار شده حرکت کردیم، سه ساعت به غروب مانده رسیدیم به محل معروف به «سرپل».

سرپل ذهاب

امشب این جا خواهیم ماند، منزل در ایوان قهوه خانه که در کنار رودخانه «زاب» بنا شده است اختیار کردیم. منظره امواج مهیب، و جریان ماریچ رود و صافی بی اندازه آب با ماهی هایی که گاهگاه از آن به هوا می جستند بی تماشا نبود.

از «طهران» که بیرون آمدیم تا این جا سرد بود، بعضی نقاط تازه باقلا و گل سرخ به بازار آمده بود و اغلب جاها هوا درست سرد بود، و

صفحه

زراعت هاي سبز و خرم داشت بلکه در «ماهنيان» شب آتش کردیم در «آوج» برف باريد در گردنه «بيد سرخ» و «اسداباد» از کنار برف ها راه مي رفتيم، لکن اين جا که «سرپل ذهاب» است به کلي ورق برگشته، هوا درست گرم است زراعت هاي جو را مشغول درو کردن هستند، خيار و کدو فراوان است، معلوم است که به هوای گرم «عربستان» نزديک شده ايم، و بايد با آب هاي خنک و هوای لطيف و کوه هاي سبز و خرم مملکت خودمان کم کم وداع کنیم.

قصر شیرين

سه شنبه سيزدهم رمضان مطابق «يازدهم جوزا»، صبح زود از «سرپل» حرکت کردیم، هرچه پيش مي رفتيم هوا گرم تر مي شد راههاي پست و بلند کوهستاني ميدل به جاده هموار خاکی شد، گرد و غبار اذيت مي کرد. کم کم رسيديم به نزديکي هاي «قصر شیرين» اما آن جا نرفتيم زيرا ديروز بعضي از مسافرين که مراجعت به «ايران» مي کردند گفتند، هر شبی یک قطار ماشين بيشر نمی رود به «بغداد»، و هرکس ظهر در «قره تو» نباشد با بليط آن شب نمی تواند برود، چون که اثاثيه و اسباب را حتماً تفتيش و معاینه مي کنند.

لهذا از ترس اين که مبادا در «قصر شیرين» معطل شده و دير به «قره تو» برسيم، یک سره برخلاف معمول رفتيم به «قره تو»، که مبداء خط آهن و اسم قريه اي است متعلق به «ايران»، اما معلوم شد که ماشين تا اين جا نمی آيد و ايستگاه آن جلوتر است، به قدر یک ثلث فرسخ ديگر، از کنار خط آهن با دستگاہ رفته رسيديم به استاسيون «تبروق» که نیز اسم قريه اي است، و تا استاسيون قريب نیم فرسخ فاصله دارد. لدي الورود

صفحه

حساب مشهدي «عبدالحميد» را تفريق کرده، تتمه کرايه کالسکه را داديم و چند پاکت و صورت تلگراف که شب نوشته بوديم به او داديم، که در «قصر شیرين» «ارسال و مخابره نمايد، پس از خداحافظي با او، اسباب ها را در یک محوطه بزرگي ريختيم که دور تا دور آن سيم کشيده اند، و محل تفتيشات گمرکي است، قريب یک ساعت زير آفتاب سوزان معطل شدیم، بعد از آن که اسباب ها را معاینه کردند مرخص شدیم.

اما محل سایه نبود که بنشينيم و صرف نهار کنیم، دو سه چادر در آنجا زده اند که محل انتظار مسافر است، آن چادرها هم معلوم شد متعلق به اشخاص متفرقه است، و از هر مسافري شبی دو آنه مي گيرند، اين جا در واقع یک صحراي بي آب و علفي است و از لوازم «استاسيون» هيچ موجود نيست، در زير چادر هم که رفتيم جا نبود، یک عده يازده نفره مسافرين از دو شب سه شب قبل آنجا بودند، هر قسم بود پهلوي آنها برگزار کردیم. امروز از صبح تا غروب از حيث گرما و خستگي و ناراحتي سخت گذراندیم، بدتر از همه آن که گفتند: ماشين امشب مخصوص عسکر است و مسافر نمی برد. اوقات ما صد درجه تلخ تر شد، بالأخره بوسيله سفارش نامه «سفارت انگليس» که همراه داشتيم، و به همراهي «ميرزا داود هندي» بليط فروش، امشب را به قيمت هر نفري هشت روپيه گرفته آسوده شدیم.

داودخان

اين «داود خان» یک جوان هفده، هجده ساله هندي است، و با وجود رنگ سبزه مايل به سپاهش، به قدری مقبول و مليح و خنده رو است و زبان فارسي را به قدری شیرين و خوشمزه و با ادا و اصول حرف مي زند، که

صفحه

انسان را مثل مغناطيس جذب مي کند چند دفعه نزد او رفتيم او هم پيش ما آمد و خيلي مهرباني و محبت کرد، و واقعاً از ملاقات او رفع کسالت و خستگي و ملالت امروز ما شد.

از امروز دیگر معاملات ما با «آنه» و «روپیه» است آنه شانزده یک روپیه است، و روپیه موافق نرخ امروزه دو قران و نیم است، تفاوت کلی هم می‌کند، روپیه نقره به قدر دو قرانی ما است. و اسکناس های پنج روپیه و ده روپیه و صد روپیه و بالاتر هم هست که به روی آنها به خط انگلیسی نوشته شده است) نوط هندی).

ماشین برای یک ساعت از شب گذشته از «بغداد» آمد، اسباب های ما را هم کشیدند، زائد بر سه من را که حق هر مسافری قرار داده اند و مجانی است، از قرار هر منی یک روپیه کرایه می‌گیرند. دو ساعت از شب گذشته بود که سوار شدیم، واگن های نیمکت دار را به قشون داده، جای ما در یک واگن بارکشی است، یعنی نیمکت و صندلی ندارد باید فرش پهن کرد و نشست، در و دیوار و سقفش همه از آهن است باید ممنون بود که مسافر را روز نمی‌برند، و گرنه انسان از گرما می‌پزد.

ماشین حرکت کرد خیلی صدا می‌کرد و چندان تند نمی‌رفت، شب مهتابی بود اطراف را تماشا می‌کردیم، گاهگاه ترن می‌ایستاد زیرا بین جاده چندین استاسیون (1) است، چند نفر «طهرانی» دیگر هم در اطاق ما بودند خیلی صحبت و مزاح کردیم، در تاریکی شب چای مهیا نمودند به ما هم تعارف کردند کورکورانه خوردیم، خیلی مزه کرد. شام هم به همین طورها صرف شد، نصفه های شب خوابان برد.

1- ایستگاه، توقف گاه.

صفحه

۶۶

استاسیون بغداد

چهارشنبه چهاردهم رمضان مطابق «دوازدهم جوزا»، صبح از خواب بیدار شدیم ماشین آهسته می‌رفت، در یک استاسیون توقف کرد نماز خوانده باز سوار شدیم، دو سه ساعت از روز گذشته وارد استاسیون «بغداد» شدیم که در «بغداد نو»، و طرف بقعه «شیخ عبدالقادر» است، در گاراژ ماشین، اسباب ها را تفتیش گمرگی کردند، چند نفر حمال اسباب ها را برداشته به طرف «بغداد کهنه» یا «کرخ»، که مرکز خط آهن واگن «بغداد» به «کازمین» آن جا است بردند، در این بین «آقا شیخ حسن» نامی خیلی اظهار خدمت جهت حمل اسباب و راهنمایی می‌کرد، مثل این که ما را می‌شناسد و کمال خصوصیت دارد.

کازمین

قریب یک ساعت به ظهر رسیدیم پای واگن، اسباب ها را در بارکش گذاشتند، «شیخ حسن» مراقب آن گردید. خودمان سوار واگن و پس از نیم ساعتی در «کازمین» پیاده شدیم شیخ حسن، حمال گرفت ما و اثاثیه را وارد خانه «شیخ عبدالکریم» نامی کرد که از خدام «کازمین» علیهما السلام «است، ما را به صاحب خانه سپرد و رفت، معلوم شد شغل او همین است که زوار را راهنمایی می‌کند، ضمناً از خادمی که زوار را به او می‌سپارد یا صاحب خانه که زوار را آنجا وارد می‌کند حقی می‌گیرد، و نیز معلوم شد مشارالیه، همشیره زاده «سید عزیزالله» خادم «عسکرین» است و با او هم بند و بست دارد.

ضمناً تکلیف ما برای ورود به «سامره» هم معلوم شد، از قبیل «شیخ حسن» چند نفر دیگر هم هستند، واقعاً خیلی به درد زواری که غریب

صفحه

۶۷

هستند و کسی را نمی‌شناسند می‌خورند، نهار را در خانه خوردیم «شیخ عبدالکریم» برای حمام رفتن و برگشتن و تشریف به حرم مطهر کمال همراهی و حسن خدمت به جای آورد، اذن دخول و زیارت هم با حالت

مخصوص که داشتیم، خواستیم خودمان بخوانیم نگذاشت، گفت هر چند شما صحیح تر می خوانید، ولی دفعه اول حق من است بعدها خود دانید.

امروز گرچه از حیث گرما و حرکت و خستگی کسل شده بودیم، لکن لذاذ عتبه بوسی «حضرت موسی بن جعفر» و «حضرت امام محمد تقی» علیهما السلام «آنرا جبران نمود، شب پس از تشریف ثانوی به حرم مطهر، منزل آمدیم و پس از صرف شام روی پشت بام خوابیدیم.

مقبره شیخ کلینی

پنجشنبه پانزدهم رمضان مطابق «سیزدهم جوزا»، صبح بعد از زیارت با و آگون به «بغداد» رفتیم، در کنار جسر به زیارت «شیخ کلینی - اعلی الله مقامه -» رفتیم که در مسجد معروف به مسجد «داوود پاشا» مدفون است، و بقعه علیحده در زاویه مسجد دارد، درش بسته بود باز کردند زیارت کردیم، هر چند مرقد و بقعه اش مخروبه و ناتمیز است، لکن باید ممنون بود که با عدم مواظبت اهل تشیع به حفظ این قبیل مقابر، و با بودن آن در شهری مثل «بغداد» و مرکز اهل سنت، به کلی از بین نرفته است. مشاهد «نواب اربعه امام عصر» علیه السلام «هم در «بغداد» است، لیکن مجال زیارت همه نشد.

عثمان بن سعید عمروی

فقط با تجسس زیاد مرقد «عثمان بن سعید عمروی» نایب اول را

صفحه

۶۸

پیدا کردیم که در محله معروف به «تلخانه»، در خیابان سرایه واقع است. از قراری که خادمش نقل می کرد، صحن بزرگی داشته که به تدریج از آن گرفته مغازه ها و دکاکین ساخته اند، نزدیک ظهر به «کاظمین» مراجعت کردیم. چون خیال داشتیم شب جمعه به زیارت «عسکریین» مشرف شویم «شیخ حسن» آمد و ترتیب کار را داد، اسباب هر چه داشتیم منزل «شیخ عبدالکریم» گذاشته به او سپردیم، خودمان مجرداً اول مغرب به همراهی «شیخ حسن» رفتیم به استاسیون ماشین خط «سامره» که یک میدان اسب از «کاظمین» دور است، جمعی از «زوار طهرانی» هم آن جا بودند، به انتظار رسیدن ماشین مدتی با آنها صحبت می کردیم.

مهتاب هم عالم را گرفته بود، آسمان در کمال صافی و شفاف و ستاره ها در نهایت تشعشع و تجلی بودند، واقعاً تماشای این موجودات علوی و مخلوقات نورانی، انسان را از خود بی خود می کرد، و به سیر در لطائف صنایع الهیه و ادار می نمود، این که «سینبوس» فرانسوی می نویسد:

یکی از جهات عمده و علل تامه ستاره پرستی و ماه پرستی «کلدانیان» و «آشوریان» همانا هوای صاف و آسمان شفاف مملکت بین النهرین بوده، که بر درخشندگی و نورانیّت کواکب و نجوم می افزوده، کلامی صدق و گفتاری بر حق است. به علاوه نگاه می کنیم در تواریخ می بینیم، هر ملّتی دارای یک خصایص ممتازه بوده، و یا در یک رشته از علوم بر سایر ملل، پیش قدم و سبقت داشته، مثلاً «یونانیان» در حکمت، «مصریان» در ریاضیات و «چینیان» در صنایع و هکذا، اما این ملت «کلده» کسانی هستند که قبل از تمام ملل، حرکات ماه و سایر کواکب را منظمأ به دست آوردند، بروج دوازده گانه برای سیر شمس و قمر معین کردند، خطوط معدل النهار در آسمان فرض کردند، شبانه روز را به بیست و چهار

صفحه

۶۹

ساعت قسمت کردند، ایام را به سال و ماه و هفته تقسیم نمودند، و بالجمله تأسیس دو علم هیئت و نجوم را کردند، و در آن کتاب ها، تألیف و تصنیف نمودند، نه اشتغال آن ملت

به این دو علم، و نه ستاره پرستی آنها اختیاری نبوده وضعیت محیط، آن‌ها را به این راه‌ها سوق داده، و محرک آنها همین اجسام نورانی لطیفه فلکی بوده، که یک ملت ساده قدیمی را چندین قرن شیفته و فریفته و دیوانه خود نموده بوده است.

الحاصل ماشین ساعت پنج از شب گذشته از «بغداد» رسید سوار شدیم. طهرانی‌ها همگی در یک واگون رفتیم، بلیط تا «سامره» از قرار هر نفری چهار روپیه و پنج آنه گرفته شد، این ماشین که سابقاً توسط «آلمان‌ها» دایر شده، از حیث تمیزی و استحکام و سرعت سیر، هیچ ربطی به ماشین خط «قره تو» به «بغداد» ندارد پس از یک ساعت خوابیدیم.

سامره

جمعه شانزدهم شهر رمضان مطابق «چهاردهم جوزا»، طرف سحر ماشین به ایستگاه «سامره» رسید، پیاده شدیم و تا کنار «شط دجله»، که تقریباً ربع فرسخ است با عربانه رفته، نماز صبح را در کنار «شط» خواندیم، برای عبور به آن طرف «شط»، سابقاً اینجا جسری بوده است که برچیده اند.

فعلاً یک نقاله دایر است، و آن عبارت از سه طرّاده (1) نیم بیضی شکل است، پهلوی یکدیگر گذاشته و روی آنها را به وسیله تخته کوبی مسطح کرده اند، در یک طرف آنها به سر هر طرّاده، یک حلقه ای است که یک سیم کلفت بافته آهنی، از میان آنها می‌گذرد، دو طرف این سیم در دو جانب

1- در لغت به معنی رزمنه و، کشتی و یا قایق تندرو آمده، لیکن با توضیحات بعدی مؤلف معلوم می‌شود چگونه قایقی بوده است.

صفحه

۷۰

شط، به زمین بسته است. برای حرکت دادن آن به خط سیرش که عرض شط است، دو نفر به روی آن می‌ایستند و پشت به جانب مقصد، دستها را محکم به سیم گرفته، و با پاها نقاله را فشار به روی آب می‌دهند و حرکت می‌کند، و از هر نفری برای عبور یک آنه می‌گیرند، و این اسباب در کنترات چند نفر است، که مالیات مهمی به دولت می‌دهند. سوار شدیم و نقاله حرکت کرد، اما نزدیک بود به ساحل دیگر برسیم، که یک نفر صاحب منصب «انگلیسی» فریاد کرد نقاله را برگردانند!! اسباب برگشت معلوم شد، می‌خواستند نظامی‌های خود را با آن حرکت بدهند و با احتیاج آنها صاحب نقاله حق نداشته است مسافر عبور بدهد.

سرداب مَطهر

با نهایت اوقات تلخی سوار قایق شده، در ساحل یسار» (1) شط» پیاده شده، از سربالائی ساحل صعود کرده، به شهر ورود نمودیم. «شیخ حسن» معهود که همه جا همراه بود، ما را به منزل خالویش «سید عزیزالله» برد و بحمدالله تعالی به زیارت «حضرت امام علی النقی» و «حضرت امام حسن عسکری» علیهما السلام» (و جناب «حکیمه خاتون» و «نرجس خاتون» موفق شدیم، خداوند به جمیع شیعیان و آرزومندان نصیب فرماید. و نیز به زیارت «حضرت صاحب العصر و الزمان» - عجل الله تعالی فرجه - در سرداب مطهر مشرف شدیم. در صُفّه مقدس هم زیارت و ادعیه وارده را خوانده، دوستان و اقربا را به دعای خیر یاد کردیم.

این سرداب مطهر هر چند در این زمان، درب علیحده و صحن

1- سمت چپ شط.

جداگانه دارد، لیکن آنچه از اخبار و تواریخ مستفاد می شود آن است که، درب سرداب قدیم در طرف شمالی حرم عسکریین باز می شده، یعنی در خانه مسکونی «حضرت امام علی النقی» علیه السلام «(که جزء حرم مطهر شده، و قسمت شمالی آن است. گودالی که به شکل چاه تا چند سال پیش در گوشه صفا مقدس بوده، و خادم ها آن را چاه غیبیت «صاحب الزمان» معرفی می کردند، و از زوار پول می گرفتند، به حکم علمای شیعه امروز پر شده است، و روی آن صاف و کاشی فرش است. یک باب درب منبّت کاری خیلی قشنگ قدیمی، جلو صفا مقدس نصب است، که دور تا دور آن کتیبه ای با خط بسیار خوب در چوب کنده شده است و تاریخ آن ششصد و شش هجری، یعنی پنجاه سال قبل از انقراض خلافت «عباسیان» به دست «هلاکوخان» است، همان قدر که منبّت کاری و قشنگی ساختمان این درب قابل تماشا و تحسین است، همان اندازه استحکام چوب آن مایه تعجب می باشد، زیرا که پس از هفتصد سال، در زیر زمین منصوب بودن، و مورد دستمالی و بوسیدن ملیون ها نفوس بودن، هنوز عیبی نکرده است، نه شکسته و نه پوسیده شده است.

باری بعد از درک زیارت کامله به منزل رفتیم، نهار مفصلی «سید عزیزالله» تدارک دیده بود.

طرف عصر مجدداً به زیارت، و قدری گردش مشغول شدیم، و منزل آقایان «آقا میرزا محمد» و «شیخ آقا بزرگ طهرانی»، به واسطه سابقه و آشنائی و دوستی آقای «آقا سید احمد» رفتیم، امروز این دو نفر تنها علمای شیعه در «سامره» هستند و در واقع ریاست روحانی با آنها است، و خیلی مراقبت دارند که خدمه انتظامات و نظیف و روشنائی حرم مطهر، تخلف نکنند خداوند آنها را مؤید و موفق بدارد.

شب را هم «سید عزیزالله» تهیه شام مفصلی کرده بود، صرف شد و خوابیدیم. هوای «سامره» خیلی خنک تر از هوای «کازمین» بود محتاج به رفتن پشت بام نشدیم روز و شب خوش گذرانیدیم.

زیارت وداع

شنبه هفدهم رمضان مطابق «پانزدهم جوزا».

شب گذشته مذکور شد، که فردا دو ساعت به ظهر، ماشین از «موصل» برمی گردد که به «بغداد» برود، لهذا امروز صبح به زیارت وداع رفتیم، کتیبه درب صفا مقدس را چون تاریخی بود به همراهی سید خادمی خوانده و نوشتیم، این است عین عبارات آن که نقل می شود:

بسم الله الرحمن الرحيم

إن الله غفور شكور، هذا ما أمر بعمله سيدنا و مولانا، الإمام المفترض الطاعة علي جميع الأنام، أبو العباس أحمد الناصر لدين الله، أمير المؤمنين و خليفة رب العالمين، الذي ضيق البلاد إحسانه و عدله، و غمّر العباد برّه و فضله، قرن الله أوامره الشريفة، باستمرار النجح و النسر، و ظاهره بالتأييد والنصر، و جعل لأيامه المخددة حدًا لا يكبو جواده، و للوائه المجدّة سعداً لا يخبو زناده، في عزّ تخضع له الأقدار، فتعطيه عواصيها، و ملك تخشع له الملوك، فتملكه نواصيها، بتولي الملوك (1) سعد بن الحسين بن سعد الموسوي، الذي يرجو الحياة في أيامه المخددة، ويتمّي إنفاق بقية عمره في الدعاء

1- در متن الملوك آمده ولي صحيح الملك است.

لدولته المؤيَّدة، استجاب الله أذعيته، و بلغه في أيامه الشريفة أمنيته، من سنة ست و ستمائة الهلالية، و حسبنا الله و نعم الوكيل، و صلى الله علي سيدنا محمد خاتم النبيين و آله الطاهرين و عترته و سلم تسليمًا.

خط کتیبه مزبوره کوفي نیست، به سهولت خط نسخ امروز ما هم خوانده نمی شود، نمی دانم پیش استادان خط چه اسمی دارد.

بعد از مراجعت از حرم مطهر، به خانه برگشته به پای نقاله شط رفتیم، و پس از عبور از شط، با عربانه رفتیم به پای ایستگاه خط آهن و تا غروب ماشین نرسید، شدت گرمای هوا، نبودن محل مسقف، و زیدن بادهای موسمی، گرد و غبار زیاد، اسباب زحمت و فرسودگی شد.

در این ایستگاه یک دستگاه آب انبار قابل تعریف بود، و آن عبارت است از یک مخزن بزرگ آهنی، که به روی چهار پایه آهنی منصوب است، ارتفاع پایه ها ده ذرع می شود، یک دستگاه تلمبه آتشی که مکینه می گویند، به توسط شیري که روی یک استوانه قشنگ آهنی است، و یک ذرع از زمین ارتفاع دارد، مسافری شیر را باز می کنند و به قدر حاجت آب صاف خوب برمی دارند، نمی دانم این که ایستگاه ماشین را چه در «سامره» چه در «کاظمین» و چه در «بغداد» میان صحرا و دور از آبادی قرار داده اند چیست؟

باری نماز مغرب را خواندیم، شام را هم خوردیم، باز ماشین نیامد. جمعیت زوار هم زیاد شده بود، هر دسته در یک گوشه و کناری بساط خود را انداختند که بخوابند، غفلتاً چند نفر عرب فریاد زدند، که این جا نخوابید حرامی (دزد) شما را اذیت خواهد کرد، مردم به وحشت افتادند،

نزدیک هم جمع شدند پیش رئیس استاسیون رفتیم، گفت ترس نکنید اما مواظب خود باشید، بالجمله وحشت دستبرد حرامی خواب را تا صبح بر مردم حرام کرد.

کاظمین

یکشنبه هجدهم رمضان مطابق شانزدهم جوزا.

امروز سه ساعت به ظهر مانده، یعنی درست پس از یک شبانه روز معطلی، ماشین از «تکریت» و «موصل» آمد، بلیط گرفته سوار شدیم، و در حال حرکت به چند استاسیون دیگر برخوردیم، اولی موسوم به «اصطبلات»، ثانوی... «استاسیون بلد» که نام قصبه ای است و منسوبین آن را «بلدانی» می گویند، و آن جا بقعه ای نمایان بود که گفتند مرقد «امام زاده سید محمد بن امام علی النقی» علیه السلام «است و زیارتگاه اهالی اطراف است، سوم «استاسیون سومیه»، اسامی استاسیون ها را به روی تابلوهائی به خط انگلیسی فقط نوشته اند، لااقل پهلوی آن ممکن بود به خط عربی هم بنویسند ولی چه باید کرد، حکومت با اجنبی است!

به عکس ماشین «قره تو»، این ماشین خیلی سریع السیر است، مسافت هشتاد و شش میل راه را، که بیست و یک فرسخ ما می شود، در ظرف چهار ساعت طی کرد، و برای یک ساعت از ظهر گذشته، در ایستگاه «کاظمین» پیاده شدیم، هوا بشدت گرم بود، فاصله بین ایستگاه تا شهر را پیاده رفتیم، مرکوب و مرکبی حاضر نبود، دیروز و دیشب و امروز زحمت و مشقت زیادی تحمل کردیم، لکن بحمدالله تعالی شب را که شب نوزدهم و لیله اِحیاء است، در بیابان نمانده در حرم «کاظمین» علیه السلام «مشرف و موفق بودیم.

به سوي کربلا

امروز صبح دوشنبه نوزدهم رمضان مطابق «هفدهم جوزا»، به خیال تشرف به «کربلاي معلي»، در تجسس اتومبیل برآمدیم، زیرا که هم زودتر می رود، و هم بلیط عربانه ها را به کلی پیش فروش کرده اند، بعد از تقصص زیاد، دو دستگاه اتومبیل به قیمت نفری پانزده روپیه گرفتیم، و قرار شد عصر با دسته «عمو قلی تقی» بلورفروش حرکت کنیم، من برای وصول برات بانک به «بغداد» رفتم، در بین جاده «کاظمین» به «بغداد» مسجدی برپاست، و معروف است که در آنجا «حضرت امیرمؤمنان» علیه السلام «ردالشمس (1) فرموده، چون سوار و آگن بودم نتوانستم آنجا بروم ان شاءالله وقت دیگری باید پیاده یا سوار مال، رفت و دید.

مرقد شیخ مفید

طرف عصر معلوم شد که اتومبیل حاضر نشده است، و امشب را باید «کاظمین» بمانیم، اوقات تلخی با تشرف به حرم «کاظمین» علیهما السلام «(رفع و جبران شد، مرقد «شیخ مفید» علیه الرحمه را که پائین پای مبارک در رواق است زیارت کردیم، یک قطعه پنجره برنجی خیلی قشنگی جلو صندوق قبر منصوب است، بالای پنجره این اشعار که معروف است پس از فوت شیخ، از ناحیه مقدسه امام زمان علیه السلام (صادر و استماع شده، مکتوب است:

لا صوتَ الناعي بفقدك إله *** يومَ علي آل الرسول عظیم

إن كنت قد عُيِّبت في جدت الثري *** فالعدلُ و التوحيد فيه مقيم

و القائم المهدی يفرح كلما *** ثلثت عليك من الدروس علوم

1- به هنگام غروب آفتاب خطاب به خورشید فرمود بازگرد، و خورشید دیرتر غروب کرد.

صفحه

۷۶

سید مرتضی و سید رضی

قبر «شیخ جعفر کبیر»، استاد «مفید» هم، متصل به قبر «مفید علیه الرحمه» است، در دو مقبره «سید مرتضی» و «سید رضی» - اعلی الله مقامهما - که در بازار واقع اند، رفته فاتحه خواندیم.

طفلان مسلم

سه شنبه بیستم رمضان مطابق «هجدهم جوزا»، صبح خبر رسید که اتومبیل آمده است، رفتیم دیدیم دو نفر مسافر گرفته، من و آقای «آقا سید احمد» هم سوار شدیم، رفقا گفتند شما بروید ما هم بعداً خواهیم رسید، سه ساعت و نیم به ظهر داشتیم اتومبیل حرکت کرد، به قدر دو ساعت طول کشید که صرف رفتن «طفلان مسلم» علیه السلام «(و برگشتن با الاغ شد، زیرا که اتومبیل چي گفت آنجا راه من نیست، شما بروید من آن طرف «جسر مسیب» منتظرم، در طفلان حال خوش دست داد آقای «سید احمد» روضه سوزناک و مناسبی خواندند، آن طرف جسر که رسیدیم ظهر گذشته بود، شوهر اوقاتش از دیر آمدن ما تلخ بود، اجازه نهار خوردن هم نداد سوار شدیم، اتومبیل چي تلافی اوقات تلخی خود در دیر آمدن ما را، به

سر اتومبیل درآورد، و به قدری بر سرعت آن افزود، که مثل مرغ پرواز می کرد، و خوف پرت شدن می رفت یک فرسخ به «کربلا» مانده، در بقعه «عون بن عبدالله جعفر» پیاده شده زیارت کردیم.

کربلا

بالآخره دو ساعت و نیم از ظهر گذشته، وارد «کربلائی معلی» شدیم. در واقع پانزده فرسخ مسافت را چهار ساعته آمدیم، ورودمان در منزل

صفحه

۷۷

پسران «آقا سید محمدعلی» روضه خوان عرب بود، که آقای «آقا سید احمد» با آنها سابقه دوستی داشت، در زیر زمین خنکی خوابیده بودند، برای آن حالت گرمادگی و فروختگی ما خیلی مناسب و مطلوب بود، نهار حاضر شد خوردیم.

طرف عصر پس از رفتن حمام و غسل، به زیارت سراپا سعادت جدّ مظلوم «حضرت ابی عبدالله الحسین» علیه السلام «مشرف شدیم جبران تمام زحمات و مشقات و بیداری ها و خستگی ها شد، خداوند این را زیارت آخری ما قرار ندهد، و تمام آرزومندان را به عتبه بوسی آن بزرگوار موفق کند، شب به زیارت «حضرت ابوالفضل» علیه السلام «مشرف شده به منزل رفتیم، «آقا سید کاظم» میزبان ما پذیرائی خوبی کرد شام از منزل خودشان در خانه ای که کرایه کردیم آوردند چون منزلمان خوب نبود، فردا تغییر دادیم. نرسیدن رفقا باعث تشویش شد، تا این که طرف عصر چهارشنبه رسیدند، از ليله بیست و یکم تا بیست و پنجم به زیارت کامله مشرف بودیم. من و بعضی رفقا از «طهران» کاغذ داشتیم رسید.

حر بن یزید ریاحی

روز شنبه به زیارت «حر بن یزید ریاحی» مشرف شدیم، هوای «کربلا» این ایام خیلی گرم است، وسط روز هیچ نمی شود حرکت کرد، میوه جات از قبیل آلو و طالبی و خیار و هندوانه و انگور موجود است، نان و گوشت هم فراوان است، ولیکن عموماً نرخ ها گران تر از «طهران» است، این چند روز همه جا صحبت سنوات جنگ، و ایام محاربه «عثمانی ها» و «انگلیس ها»، و کیفیت غلبه «انگلیس ها» و قتل و غارتها و خرابی هائی که شده است می کنند، آقای «آقا میر عباس»، «بی بی شهربانوئی»، و «آقا سید

صفحه

۷۸

مائشاءالله» پسرش، و همچنین آقای «حاج شیخ عبدالله اندرمانی» ملاقات شدند.

ابن فهد حلی

یکشنبه بیست و پنجم رمضان مطابق «بیست و سوم جوزا»، روز گذشته برای تشرف به «نجف»، عربانه تجارتي کرایه کردیم از قرار هر نفری دوسره چهارده روپیه، ساعت هفت از شب اثاثیه لازم را حمل ها بردند شهر نو، بعد از طلوعه فجر، نماز صبح را در مزار «ابن فهد حلی» خوانده و بعد سوار شدیم، حاج حسن سورچی «ابتدا قدری عربانه را برد بعد راه را گم کرد، پس از یک نیم ساعتی به راه افتاد، چای در سه فرسخی «کربلا» در قهوه خانه «خان نخيله» خوردیم، مجدداً سوار شده چهار فرسخ دیگر رفتیم تا «خان شور» که اعراب، آن را «خان حمار» می گویند، نهار در این جا در بالاخانه صرف شد، چون عربانه ما تجارتي بود و اسب عوض نمی کرد، امشب را اینجا ماندیم.

طرف عصر و غروب هوا خیلی گرم شد در نهر آبی که از «فرات» منشعب است و به فاصله یک میدان از این جا می گذرد آب تنی کردیم شب پس از ادای فریضه و صرف شام راحت کردیم اما داد و فریاد و آوازخوانی های اعراب اوباش در خیابان، دو سه ساعت مانع از خواب بود.

دوشنبه بیست و ششم رمضان مطابق «بیست و چهارم جوزا»، صبح اول طلوعه فجر، پس از ادای فریضه سوار شده حرکت کردیم، باز بواسطه

صفحه

۷۹

نابلدی عربانه چي مدتي از خارج مي رفتيم، بعضي جاها عربانه به توده رمل رسیده عبور نمي کرد، بعضي جاها خوف سقوط داشتيم، به زحمت زياد دوباره به جاده افتاديم، در «خان مصلي» که سه فرسخ تا «خان شور» فاصله دارد چاي صرف کردیم، اين جا یک باب کاروانسرای قشنگي است که گفتند از بناهاي مرحوم «حاج ميرزا حسن شیرازي» - اعلي الله مقامه - است، چند باب خانه کوچکی نیز موجود است، یک بقعه خشت و گلي در کوچه بود، بالاي درب اش نوشته بود «هذا مولد المهدي صاحب الزمان» عليه السلام «(ماخذ اين نسبت را ندانستم.

بعد از دو ساعتی که مال ها را خوراک دادند مجدداً سوار شده حرکت کردیم، باز عربانه چي، عربانه را از خارج جاده مي برد، گاهي گير مي کرد باید پیاده شويم، گاهي داخل گودال مي شد، وحشت سرنگون شدن داشتيم، به شوخي و جدي خيلي ملامتش کردیم، و به او بد گفتيم زیرا که او هم علاوه بر نابلدی، آدم خيلي بدخلق و شروري بود، با اين حالت و با اشتداد فوق العاده گرما، تقريباً یک ساعت از ظهر گذشته وارد «نجف اشرف» شدیم، ورودمان در خانه «آقا شيخ هادي» معروف به «شمسه» بود که از خدام و مردي موقر و متين است.

پس از صرف نهار و چاي، طرف عصر به حمام رفته و غسل کرده، به زیارت باسعادت «حضرت اميرمؤمنان و مولاي متقيان» تشرف حاصل نمودیم، و من سلامتي خود و خانواده ام را در اين مسافرت، از آن بزرگوار خواسته به ذیل دامان عنايتش متوسل شدم، بعد از مراجعت از حرم مطهر صرف شام شد.

رفتيم بالاي پشت بام خيلي بلندي بخوابيم، اما تا ساعت پنج و شش از شب خواب ممکن نشد، زیرا که بنا بر مشهور «ابن ملجم ملعون» در

صفحه

۸۰

شب بیست و هفتم به درکات جهنم واصل شده، و امشب اهالي «نجف» در کوچه ها و بازارها و خانه ها و همه جا، فریادها و صداهاي مسرت و خوشحالي بلند کرده اند، و از گوشه و کنار صدای ساز و رقص و آواز نیز شنیده مي شد.

امروز سه شنبه بیست و هفتم رمضان مطابق «بیست و پنجم جوزا»، پس از تشرف به حرم مطهر، فرستادیم «حاج حسن عربانه چي» آمد که معامله با او را فسخ کرده، نوشته اي را که به او سپرده بودیم پس بگیريم، راضي نشد و رفت. طرف عصر با واگون به «کوفه» رفتيم، چون دير به آنجا رسیدیم موقع نبود که به «مسجد کوفه» برويم شب را در خانه اي که متعلق به «حاج ابوالحسن تاجر بغدادی» و در کنار شط واقع است بسر بردیم.

مسجد کوفه

امروز چهارشنبه بیست و هشتم رمضان مطابق «بیست و ششم جوزا»، از صبح تا ظهر مشغول اعمال در «مسجد کوفه، و مسجد سهله» و زیارت «حضرت مسلم بن عقیل «و «هانی» بودیم تمام خویشان و دوستان را به دعای خیر یاد کردیم، نهار به «کوفه» مراجعت کرده و در مسجد «یونس نبی» صرف نمودیم، طرف عصر از شدت گرما در شریعه، آب تنی کرده، و برای دو ساعت به غروب، با واگون به «نجف اشرف» مراجعت نمودیم.

خط آهن بین «کوفه» و «نجف» از سایر خط‌ها ممتاز است، زیرا که یک گودی مستطیلی در وسط خط هست، که چرخ‌های واگون میان آن قرار گرفته و می‌گردد و این خلاف سایر خطوطی است که دیده ایم، عیب اش این است که همیشه به واسطه ریزش سنگ و ریگ و شن در

صفحه

۸۱

میان گودی خط، باید عمه جات مراقب آن باشند و آن را پاک کنند.

امروز پنجشنبه بیست و نهم رمضان مطابق بیست و هفتم جوزا، پس از مراجعت از حرم مطهر، دو مرتبه فرستادیم «حاج حسن عربانه چی» را آوردند که فسخ معامله کنیم، به قال و قیل و بدزبانی برگزار کرد، ناچار رفتیم به حاکم شهر که یک نفر ایرانی و منصوب از طرف «دولت انگلیس» است شکایت کردیم، فرستاد «حاج حسن» را حاضر کردند باز بنای داد و فریاد را گذاشت، حاکم نوشته ما را از او گرفت و پاره کرد و تا میزان نصف کرایه را جهت آمدن فقط به او دادیم.

طرف عصر رفتیم به اداره کمپانی، و بلیط عربانه جهت مراجعت به «کربلا» از قرار نفری هفت روپیه و نیم گرفتیم، و بنای حرکت به روز یکشنبه سوّم شوال شد، از همان محل اداره که بیرون دروازه است به طرف «وادی السلام» رفته، فاتحه جهت اهل قبور خوانده «حضرت هود و صالح» را زیارت کردیم، و قدم زنان از بیرون حصار شهر گردش کرده رسیدیم به محل معروف به «چری» که می‌گویند سابقاً دریاچه بوده و هلال شوال را آنجا رؤیت کرده به شهر مراجعت نمودیم و بعد از تشریف به حرم به خانه برگشته شام خوردیم و خوابیدیم.

عید فطر در نجف

جمعه غره شوال المکرّم مطابق بیست و هشتم جوزا، امروز آقای «سید محمدتقی حضرت عبدالعظیمی» مجاور «نجف»، که از جمله زهاد و عباد و اوتاد به شمار است، و تازه از ورود من باخبر شده به دیدن آمدند، وجه امانتی را که آقای والد - روحی فداه - برای ایشان داده بودند رد کردم، کاغذی هم به توسط ایشان برای من آمده بود دریافت کردم و موجب

صفحه

۸۲

خوشوقتی گردید، شب دعوت کردند معذرت خواسته، و عده مراجعت از «مکه» دادم.

آقای «سید عزیزالله طهرانی» مجاور نجف، پسر عموی آقا «سید ابوطالب ماهوتچی» هم سفر ما نیز چند دفعه دیدن کردند، امروز معلوم شد که ایشان هم عازم «مکه معظمه» شده اند، و قصد همراهی با ما را دارند، چون اهل علم و سید جلیلی است با مسرت قبول کردیم، لکن قرار شد برای تمشیت منزل خود، چند روز بعد از ما حرکت کرده، در «کربلا» یا «کاظمین» به ما برسند.

برخلاف معمول ایران، در «نجف» روز فطر را عید می‌گیرند، یعنی دکاکین بسته است، مردم با لباس‌های نو و دست‌های حنابسته، دسته دسته به دیدن هم دیگر می‌روند و شیرینی صرف می‌کنند، اطفال هم با جامه‌های رنگارنگ در کوچه‌ها جولان می‌دهند و تفاخر می‌کنند، و غالباً در سر گذرها و میدان‌ها اسباب بازی فراهم است. امروز صبح و عصر و شب هم موفق به زیارت بودیم.

وادی السلام

امروز شنبه دوم شوال مطابق «بیست و نهم جوزا»، به بازدید آقای آقا «سید محمدتقی» رفتیم، یک جلد «زادالمعاد» چون نداشتیم به رسم تعارف و یادگار به من دادند، کار دیگری نداشتیم جز زیارت که خداوند نصیب جمیع اقربا و دوستان بفرماید.

این چند روز در «نجف» هوا خیلی گرم بود و «بادهای سام» میوزید، میان روز در صحن و کوچه ها کمتر عبور و مرور می شد، سه ساعت از آفتاب گذشته، ما می رفتیم در سرداب می افتادیم، تا یکی دو

صفحه

۸۳

ساعت به غروب در صحن خانه هم رفت و آمد زحمت داشت، حال که «برج جوزا» است و در «نجف» ایم این طور است، نمی دانیم برج «سرطان» و «اسد» در «مکه» اگر رسیده باشیم چه خواهیم کرد؟!

صاحب خانه ما آقا «شیخ هادی شمس» همان طور که اول ملاقات از قیافه اش هویدا بود، شخص متین و محترمی است، این چند روزه کمال انسانیت و مهربانی را، با ما به جا آورد.

قدری از برنج های اعلائی «نجف» جهت زاد و راحله سفر دریا خریده به توسط مکاری به «کاظمین» فرستادیم، مدت اقامت در «نجف» همه روزه صبح اول آفتاب، من به «وادی السلام» رفته و یک جزو قرآن قرائت، و ثواب آن را تقدیم روح مرحوم «میرزا سید علی متولی باشی» و سایر اقوام که آن جا مدفون اند می نمودم.

امروز یکشنبه سوم شوال مطابق «سی ام جوزا»، صبح زیارت وداع کردیم، پنج ساعت به غروب مانده در نهایت شدت گرما از خانه بیرون آمده، رفتیم به اداره کمپانی عربانه که بیرون دروازه است، آقا «سید عزیزالله» هم به مشایعت آمده بودند. برای سه ساعت به غروب مانده حرکت کردیم، هوا به قدری گرم بود، و بادهای موسمی چنان میوزید که خوف هلاکت بود، و با آنکه سر و صورت خود را پیچیده بودیم، باز دست و صورتمان پوست انداخت.

برای یک ساعت از شب گذشته رسیدیم به «خان مصلی» که تا «نجف» سه فرسخ است، هنوز هم گرمای هوا تخفیف پیدا نکرده بود، این جا اسب عوض کردند، مجدداً سوار شده حرکت کردیم. در «خان شور» و «خان نخیل» هم اسب عوض کردند، بدون معطلی می رفتیم و مقارن طلوع فجر یعنی ساعت هشت از شب گذشته، رسیدیم به کربلائی معلی.

صفحه

۸۴

کربلائی معلی

امروز دوشنبه چهارم شوال مطابق «سی و یکم جوزا»، نماز صبح را در خانه رسیده بودیم، و پس از صرف چای حمام رفته غسل کردیم و به زیارت حرمین شریفین موفق شدیم، در موقع حرکت ما از «طهران» بنا بود یک نفر نوکر همراه برداریم و ببریم و «حاج ابوالحسن» نامی که مردی پیر و مجرب و چند سفر به «مکه» رفته بود، نامزد این کار شده بود، لکن به جهاتی منصرف شدیم و خیال داشتیم در «عتبات» یک نفر استخدام کنیم، چند نفری هم در «نجف» و «کربلا» دیدیم لکن بالأخره قسمت «حاج ابوالحسن» شد، مشارالیه بعد از حرکت ما از «طهران»، به تنهایی مشرف به «عتبات» شده و امروز او را در صحن ملاقات کردیم، قرار شد بیاید به «کاظمین» قرار قطعی با او گذاشته شود، امروز بلیط عربانه از کمپانی گرفتیم بنای حرکت به چهارشنبه است.

علامت بمب در مسجد کوفه

امروز سه شنبه پنجم شوال مطابق اول «سرطان (1)» موفق به زیارت و دعای خیر دوستان و اقربا بودیم، ضمناً مذاکره شد که روغن های «کربلا» در تمام «عراق» ممتاز است، دو چلیک (2) حلبی از آن، جهت صرف در کشتی خریده به «کاظمین» فرستادیم، با آن که در نتیجه جنگ ها «انگلیس ها» در تمام شرائین و عروق (3) عراق نفوذ پیدا کرده و حکومت

1- چهارمین ماه قمری فلکی مطابق با تیرماه.

2- مأخوذ از روسی است، و ظرف حلبی بزرگی را گویند که در آن نفت و یا روغن و یا چیز دیگر می ریزند.

3- رگها و مویرگها.

صفحه

۸۵

می کنند، باز از طرف اعراب در همه جا مقاومت با قدرت و تسلط آنها بیشتر می شود، هر جا که قدم گذاریم صحبت حریت و آزادی، و ضدیت با سلطه خارجه و تهیه انقلاب میان بود، در هر جا هم آثار خرابی و غارت های سابقه مشاهده می گردید، در «کوفه» خانه های بسیار زیر و رو شده بود، در مسجد «کوفه» و «سهله» علامات بمب ها که طیاره ها انداخته بودند دیده می شد، همین طور در «خان شور» و در «مسیب» و در «کربلا».

امروز هم که روز پنجم شوال است شهر «کربلا» منقلب است، جمعی از نمایندگان و رؤسای قبائل با آقای «آقا میرزا محمدتقی شیرازی» آمد و شد می کنند، حاکم شهر هم در تکاپو است. بعضی مجاورین تدارک آذوقه می کنند، مسافری هم در وحشت هستند، خداوند عاقبت ما را به خیر فرماید. امشب به زیارت آقای «میرزای شیرازی» مشرف شدیم لکن از کثرت جمعیت اعراب موقع مذاکره نشد.

هواپیمای انگلیسی بر فراز کربلا

امروز چهارشنبه ششم شوال مطابق «دوم سرطان»، هشت دستگاه طیاره «انگلیسها» به «کربلا» آمد، و به قدر نیم ساعت در فضای شهر، مخصوصاً در اطراف گلدسته ها و گنبد مطهر طیران می کرد و جولان می داد، به خانه که رفتیم معلوم شد دیشب چهارده نفر از آزادی و استقلال طلبان را دستگیر کرده و برده اند، از آن جمله پسر «آقای شیرازی» را برده اند، چون امروز عصر بنای حرکت ما به «کاظمین» است، و هنوز آقا «سید عزیزالله» از نجف نرسیده، قرار شد آقا «سید ابوطالب ماهوتچی» چند روز دیگر در «کربلا» بماند، و با آقا «سید عزیزالله» با هم به «کاظمین» بیایند. طرف عصر در حال شدت گرما از خانه بیرون آمده، رفتیم شهر نو به

صفحه

۸۶

اداره کمپانی، پسران آقا «سید محمدعلی خادم» هم برای مشایعت و خداحافظی آمده بودند.

درست چهار ساعت به غروب مانده سوار شده حرکت کردیم، خیلی از جهت گرما و عطش سخت گذشت، اول مغرب رسیدیم به «مسیب»، چون عربانه از روی جسر «مسیب»، به واسطه عدم استحکام جسر عبور نمی کند، کمپانی در آن طرف جسر عربانه های دیگر دارد، مسافری با اسباب هایشان باید به آن طرف جسر رفته، تجدید مرکب بنمایند، این است که با تاریکی شب و گفتگو کردن با حمال های ارادل، خیلی اسباب زحمت است، بهر حال رفتیم آن طرف جسر دو سه ساعت ما را معطل کردند، معلوم شد راه ناامن است، می خواهند تمام عربانه ها را یک دفعه، و به همراهی عسکر حرکت بدهند، خستگی و گرمادگی و اوقات تلخی از دست سورچیان و حمال ها کم نبود، خوف جان هم مزید بر علت شد.

ساعت سه از شب گذشته چهارده عربانه را ردیف کردند، و جلو هر کدام یک عسکر تفنگدار نشانده حرکت کردند، تا یک ساعت اسب ها شرارت می کردند، و عربانه چي ها هم ملنگ (1) بودند. هر کدام می خواستند

از دیگری جلو بیفتند، بیچاره مسافری اسیر شرارت و زدالت دو صنف حیوانهای وحشی بودند، ضمناً صدای چندین تیر تفنگ هم از گوشه و کنار شنیده شد.

با این کیفیات ساعت شش از شب گذشته رسیدیم به «محمودیه»، دیگر رمق نداشتیم. قریب یک ساعت لنگ کردند، صرف شام و چای

1- سرخوش.

صفحه

۸۷

نموده مجدداً اسب عوض کردند، سوار شدیم و خیلی شکر کردیم که صدمه جانی به ما نرسیده است، از قراری که در «محمودیه» نقل می کردند، چند شب است متوالیاً در راه بین «مسیب» و «محمودیه»، قتل و سرقت اتفاق افتاده لکن از «محمودیه» به «بغداد» راه امن است، دیگر عسکر هم جلو عربانه ها نشانیده بودند.

بغداد

امروز پنجشنبه هفتم شوال مطابق «سوم سرطان»، نماز صبح را در راه پیاده شده خواندیم، و برای یک ساعت از آفتاب گذشته رسیدیم به «بغداد»، که مرکز کمپانی در آن جاست، و بعد از نیم ساعت توقف با واگن رفتیم به «کازمین»، چون خانه «شیخ عبدالکریم» خیلی کوچک و گرم بود، این دفعه در خانه بزرگتری منزل گرفتیم که متعلق است به «شیخ کاظم» معروف به «جمالی».

از جمعه هشتم شوال مطابق چهارم «برج سرطان»، تا روز بیستم ماه جاری در «کازمین» متوقف، و اشتغال به زیارت و تدارک مسافرت دریا بوده، قضایای روزانه نداشتیم، و یادداشت های این چند روز را آنچه به هم مرتبط است در ضمن چند جمله می نویسم:

اولاً: وضعیت عراق عرب در این اوقات خیلی منقلب، و از دو سال قبل تاکنون که تحت اشغال نظامی حکومت «انگلیس» درآمده، هنوز یک صورت رسمی به خود نگرفته، قبائل اعراب و سکنه شهرها همگی اظهار نفرت نسبت به دولت مزبوره می نمایند و مطالبه استقلال می کنند، و می خواهند یک سلطنت عربی مستقلی تأسیس کنند، و با آن که از یک سال قبل تاکنون، در چندین نقطه از قبیل «کوفه»، «عمار»، «نجف»، «مسیب» و

صفحه

۸۸

غیره طغیان کردند و جنگیدند و مغلوب شدند، باز هم خسته نشده اند. هر روز خبر می رسد که فلان خط راه آهن را مقطوع کرده اند، یا فلان دسته قشون هندی را اسیر نمودند. و بالعکس دولت هم هر ساعت جمعی را دستگیر و تبعید می کند،

طیاره های انگلیسی هم برای اخافه (1) اهالی، دائماً در هوای عراق جولان می دهند، و از شهری به شهر دیگر می روند، و هر جا دسته جات طاغی می بینند، بمب ریزی می کنند و همین چند روزه در «بغداد»، سه دفعه مصادمه بین اهالی و قوای نظامی شد، و عده ای از طرفین مقتول شدند.

معلوم نیست این شورش ها به کجا منتهی خواهد شد، در هر حال امروز امنیت و آسایش منتفی است، و تزلزل افکار و پریشانی حواس و انقلاب و خونریزی در سرتاسر «عراق» حکم فرما است.

قوای دولت «انگلیس» هم عبارت است، از دسته جات مسلح هندی، که مخصوص جنگ اند. و یک عده افراد «ایرانی» و «عرب» و «کرد» و «لر» و غیره، که وظیفه پلیس را در شهرها انجام می دهند، و تماماً در تحت فرمان صاحب منصبان انگلیسی می باشند.

سقوط کابینه و ثوق الدوله

ثانیاً: ایام حرکت ما از «طهران»، مملکت ما حالت سکوت و آرامش داشت، موافق آن چه این ایام در «کاظمین» از مسافرین جدیدالورود شنیدیم و بعضی مکتوبات نیز رسیده است، کابینه «و ثوق الدوله» ساقط شده، و در «گیلان» حکومت جمهوری مستقلی با مرام «بلشویکی» تأسیس

1- ترساندن.

صفحه

۸۹

شده، و هجوم قوای «بلشویکی روسیه» به سرحدات ایران مظنون است، و معلوم نیست چه وقایعی دیگر در مملکت ویران ما پیش بیاید.

ثالثاً: اوضاع و احوال مسافرت «مکه»، در این سال به شرح ذیل بود:

پنج سال تمام است که به واسطه پیش آمد جنگ بین المللی، زیارت بیت الله موقوف شده بود، زیرا هم در خاک «حجاز» جنگ های داخلی بین قوای ترک و دسته جات عرب برپا بود، و هم راه ها و شوارع برّی و بحری مسدود بود.

فقط امسال در جرائد اعلاناتی از طرف دولت «انگلیس» شد، که در بنادر «بصره» و «کراچی» به قدر کافی کشتی موجود است، و با کمال امنیت حجاج را به «مکه معظمه» حمل می نمایند، با اطمینان این اعلان، جمعی از ایران به عزم زیارت بیت الله در «عراق» متمرکز شده اند. راه «کاظمین» به «شام» به کلی مسدود است، زیرا که در «موصل» و «کرکوک» اهالی با «انگلیس» می جنگند، در «شام» هم انقلابات بر ضد مداخلات «فرانسه» برپاست، راه دریا هم پرخطر است، زیرا که این دو سه ماه ایّام مسافرت «مکه» درست مصادف شده است با کولاک و برسات «(1) اقیانوس هند»، که کیفیات موحشی از آن نقل می کنند. به علاوه در هندوستان هم از قرار شایع انقلاب شده است.

برای مشاوره و تحقیقات به قونسول خانه ایران در «بغداد» هم مراجعه کردیم، رسماً منع نکردند، لکن توصیه در ترک مسافرت می نمودند، نظر به وضعیات انقلابی «عراق» و اخبار موحشه وارده از «ایران»، و اخبار وحشت انگیز برسات دریا، و هزاران امور دیگر عازمین

1- موسم باران هند، برسات با سین یا برشکال هم گفته می شود، مأخوذ از سانسکریت است.

صفحه

۹۰

زیارت بیت الله به تردید افتادند، جمعی مراجعت به «ایران» کردند و جمعی بلاتکلیف می گذرانند و جمعی دیگر مصمم به رفتن هستند، ما هم از جمله دسته اخیر هستیم که به ملاحظه موافقت استخاره و جمع بودن اسباب، جازم (1) بوده و هستیم و در مدت اقامت «کاظمین» آنچه لوازم داشتیم تدارک کردیم.

خان اورتمه

در این چند روز گاهگاه به «بغداد» رفت و آمد می کردیم، از آن جمله یک روز عبوراً کاروانسرائی عمیقی مشاهده شد، اسم آن را پرسیدیم گفتند: معروف به «خان اورتمه» است و قدیماً مطبخ هارون الرشید بوده، و فعلاً کاروانسرائی تاجرنشین، و متعلق به دولت است. برای تماشا داخل شدم مملو از بسته های مال التجاره بود، به فاصله شش هفت ذرع از زمین، لوح سنگی به دیوار منصوب بود که خطوطی به روی آن حجاری و مشاهده می شد، برای کنجکاو، بالای بسته های مال التجاره تا نزدیکی سنگ رفته، به همراهی «آقا میرزا جمال الدین طهرانی» خطوط آن را قرائت کرده نوشتیم، و آن این است:

بسم الله الرحمن الرحيم

في أيام حضرة السلطان الولي، الدالّ علي المذهب الإمامي، شاه اسماعيل بن حيدر الصفوي الحسيني أبديت دولته، وقف «عاليجانب» الأمير الكبير، المخصوص من الإله بالعناية و

1- قاطع، کسی که در قصد خود تردید ندارد.

صفحه

۹۱

الإحسان، الأمير العادل سلطان قنغرازين، علي قول الله تعالى: «ولا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل (1)» «و علم أنّ عواقب الظلم ذميمة، و موارد و خيمة، فصدّر أمره العالي بأن لا يؤخذ من دلالي الأبريسم و غيره من الأقسمة شيء، بعلّة الضمان و مطامع الديوان، و أن لا يؤخذ من جند حاكم بغداد و غلمانه و أرباب ديوانه شيء بعلّة التمغاء (2)، و من غير ذلك أو شيئاً منه فعليه لعنة الله و الملائكة و الناس أجمعين، و كتب في ذي الحجة سنة ۹۲۱» و الحمد لله وحده.

این لوحه همانطور که ایام سلطنت و استیلای «شاه اسمعیل صفوی» را در «عراق»، روزگار مجد و عظمت دیرینه «ایران» را به خاطر می آورد، همان طور با مشاهده اوضاع پریشان امروزه مملکت ما، هر ذی حسی را متأثر و ملول و افسرده می کرد، خداوند ما ایرانیان را از این بیشتر زبون و ذلیل نکند، و انتقام ما را از جانشینان «شاه اسمعیل» بکشد (شرح خان اورتمه لوحه سنگ آن به مناسبت تاریخی بودن و اهمیتش نوشته گردید).

حمله دارها

چهارشنبه بیستم شوال مطابق «شانزدهم سرطان»، چنانچه ذکر شد ما از جمله کسانی بودیم که با استماع هر گونه اخبار وحشتناک روی از مقصد خود برنگردانیدیم، و دست از عزم راسخ خود نکشیدیم، و در مدت چند روزه اقامت «کازمین» و سائل مسافرت دریا را از هر جهت فراهم کردیم،

1- بقره: ۱۸۸

2- در متن «التمغاء» آمده ولی صحیح «تمغاء» است که واژه ای است ترکی و به معنای باج گرفتن از مردم بر دروازه شهرها و بنادر به کاری رفته است.

و راجع به حمل بستن با آن، که معمول آن است که هر کس در حمل یکی از حمله دارها وارد می شود و خود را کنترات می کند، و با وجود اصرار و جدیت زیاد بعضی از حمله دارها، مثل «حاج فاضل» و «حاج سید جعفر» و غیرهما خود را آزاد گذاشتیم. منتها با «حاج سید جعفر» قرار گذاریم در رفتن و برگشتن با ما همراهی کند، و راهنمایی و معاضدت بنماید، ما هم حق الزحمه او به قدر شئونات خود درباره او منظور بنماییم، چند روز قبل مشارالیه بلیط کشتی «بغداد» به «بصره» برایمان گرفت، و در این روز که چهارشنبه بیستم شوال است در خدمت «حضرت موسی بن جعفر» و «حضرت امام محمد تقی» علیهما السلام «(زیارت وداع بجا آورده، جان و مال خود را نزد آن بزرگواران به امانت سپردیم.

پس از نقل اثاثیه به «بغداد»، خودمان برای دو ساعت به غروب، کنار واگون حاضر شده و پس از تودیع با آقایان مشایعین سوار واگون شدیم، و بعد از ساعتی پیاده شده از «بغداد کهنه» به «بغداد نو» رفتیم و در کشتی سوار شدیم، قریب صد نفر مسافر در این کشتی هستند که هنوز درست جابجا نشده، و اثاثیه خود را مرتب نکرده اند. اسم این کشتی «دجله» است و از قرار مذکور همان مرکبی است که سابقاً بین «بغداد» و «سامره» حرکت می کرده، عرض آن هفت و طولش شانزده ذرع می شود، اطاق های تحتانی که دور تا دور ایوان دارد و تقریباً مساوی سطح آب «شط» است. محل عمله جات و مخزن ذغال و نفت و غیره است. سطحه (1) آن که در حکم پشت بام اطاق هاست، به کلی صاف و مسطح است، و سرتاسر با یک چادری پوشیده شده است، مسافرین به روی این سطحه جا گرفته اند.

1- رویه هر چیز و پشت بام را سطح گویند.

غروب شد گفتند مرکب صبح حرکت خواهد کرد، شب را در کشتی ماندیم صداهای ساز و آواز و رقص و تار و طنبور، تا نیمه های شب از هر گوشه بغداد بلند بود، به درجه ای که گوئی تمام «بغداد» یک مجلس رقص و طرب شده بود، و آزادی آنها آزادی را از ما سلب کرد، و مانع خواب و استراحت شد. طراده ها (1) و بلم ها و قایق ها، تا نصف شب روی «دجله» در حرکت بودند و آمد و رفت می کردند، راکبین آنها هم مشغول ساز و آواز بودند، چراغ های برق طرفین «دجله» هم روشن بود، و انعکاس آنها به روی آب بی تماشا نبود.

از اهل «حضرت عبدالعظیم»، آقا «سید جواد روضه خوان» و «حاج ملا صادق» نیز، در این کشتی سوارند. آقای «آقا سید عزیزالله» که در «نجف» بنا شد با ما مسافرت کنند، با «آقا سید ابوطالب» که در «کربلا» جا گذاشتیم، در مدت اقامت «کاظمین» ملحق شدند. «حاج ابوالحسن» در «کاظمین» استخدام شد و همراه است.

معاینه پزشکی

پنجشنبه بیست و یکم شوال مطابق «هفدهم سرطان»، دیشب خواب و استراحت درستی نداشتیم، از یک طرف صدا و نداهای اهل شهر مانع بود، و از طرفی خیالات مسافرت دریا و خطرات آن و اخباری که راجع به ناامنی های «هندوستان» و «حجاز» مسموع شده بود، و تشویش از احوال مملکت و خانواده های خودمان و هزاران افکار دیگر، جملگی خواب را بر ما حرام کرد.

1- قبلا در ص ۶۹ توضیح آن آمده است.

صبح امروز هم که بنا بود مرکب حرکت کند نکرد، معلوم شد مسافری باید بروند در شعبه بلدیه، آنها را معاینه طبی کنند، خواهی نخواهی پیاده شده رفتیم، و طبیب دولتی همه را معاینه کرد و چون کسی مریض نبود، اجازه مسافرت به همه داده شد.

مجدداً برگشته سوار مرکب شدیم، مقارن ظهر بود که مرکب به حرکت افتاد اما خیلی آهسته می رفت، و مرکب موسوم به «بصره» که با ما حرکت کرد، و «حاج ملا محمد حضرت عبدالعظیمی» هم در آن بود، از ما پیش افتاد و رفت. در یک فرسخی «بغداد» مرکب ما ایستاد، معلوم شد مخزن نفتش شکسته، مقدار زیادی نفت سیاه به روی آب صاف دجله ریخت، بعد از دو ساعتی آن را تعمیر کردند و دوباره نفت از انباری که در کنار ساحل برای فروش نفت حاضر است خریدند.

مرکب حرکت کرد، نزدیک غروب رسیدیم به قصبه «گراده»، که آن را «جراده» هم می گویند. و چون مرکب ما به ساعت منظم نرسیده بود، جسر گراده را بسته بودند و مرکب نمی توانست بگذرد، بنابراین شب را لنگ بودیم و به مناسبت لیل جمعه و شب اول مسافرت بحری، ذکر مصیبت «حضرت سیدالشهدا» علیه السلام «و قرأت حدیث شریف کسا به عمل آمد، و از خستگی های متوالیه شب را به راحتی خوابیدیم.

مدفن سلمان

جمعه بیست و دوم شوال مطابق «هجدهم سرطان»، اول آفتاب «جسر گراده» را باز کردند، و مرکب ما به حرکت افتاد. کم کم باغات «بغداد» از نظر غایب شد و یک صحرائی غیرمسکون و غیرمزرعی پیش آمد، پیچ و خم «دجله» هم زیادتر شد، مقارن ظهر رسیدیم به «سلمان پاک» که

اسم مدفن حضرت «سلمان» است و مقبره آن بزرگوار که تا ساحل یک فرسخ پیش نیست درست نمایان است، برای پیاده شدن و رفتن به زیارت، با کاپیتان مذاکره کردیم راضی نشد، همان در حال حرکت زیارت خوانده سلامی دادیم.

ایوان مداین

ایوان عمارت درباری انوشیروان عادل، که سر به فلک کشیده و هنوز برپاست، تا چند فرسخ مسافت نمایان بود.

جزای حسن عمل بین که روزگار هنوز *** خراب می نکند بارگاه کسری را

معلوم شد ما از خاک «مدائن» می گذریم، که قرن ها پایتخت سلاطین نامدار ما بوده و آثار مجد و شرافت قدیمی ما هنوز آنجا مشهود است، لکن افسوس که امروز به این خاک و آب، اجنبی هستیم و با ما رفتار خارجی می کنند، خداوند شاد کند روح «خاقانی» را، برای اشعاری که به مناسبت «طاق کسری» ساخته، و از زمان طفولیت تا امروز، اغلب آن هنوز به خاطر من بود، چند ساعت به آن مترنم و آن را تکرار می نمودم و آن این است:

هان اي دل عبرت بين، از ديده نظر کن هان *** ايوان مدائن را، آئينه عبرت دان
یک ره ز ره دجله، منزل به مدائن کن *** وز ديده دوم دجله، بر خاک مدائن ران

صفحه

۹۶

از آتش حسرت بين، بريان جگر دجله *** خود آب شنيدستي، کاتش کندش بريان
تا سلسله ايوان، بگسست مدائن را *** در سلسله شد دجله، چون سلسله شد پيچان
گه گه به زبان اشک، آوازه ده ايوان را *** تا بو که به گوش دل، پاسخ شنوي ز ايوان
دندان هر قصري، پندي دهدت نو نو *** پند سر دندانه، بشنو زين دندان
گويد که تو از خاكي، ما خاک توئيم اکنون *** گامي دو سه بر ما نه، اشکي دو سه هم بفشان
از نوحه جغد، الحق مائيم به درد سر *** از ديده گلایي کن، درد سر ما بنشان
آري چه عجب داري، کاندر چمن گيتي *** جغد است پي بلبل، نوحه است پي الحان
ما بارگه داديم، اين رفت ستم بر ما *** بر قصر ستمکاران تا خود چه رسد خذلان
گوئي که نگون کرده است ايوان فلک وش را *** حکم فلک گردان، يا حکم فلک گردان
بر ديده من خندي، کاینجا ز چه مي گريد *** خندند بر آن ديده، کاینجا نشود گريان
اين است همان درگه، کو را ز شهان بودي *** ديلم ملک بابل، هندو شه ترکستان

صفحه

۹۷

از اسب پياده شو، بر نطع (1) زمين رخ نه *** زير پي پيلش بين، شهمات شده نعمان
مست است زمين زيرا، خورده است بجاي مي *** در کاس سر هرمرز، خون دل نوشروان
خون دل شيرين است، آن مي که دهد رز بن *** زآب و گل پرويز است، اين خم که نهد دهقان
کسري و ترنج زر، پرويز و به زرین *** بر باد شده يکسر، با خاک شده يکسان
گفتي که کجا رفتند، آن تاجوران اينک *** ز ايشان شکم خاک است، آبستن جاويدان
از خون دل طفلان، سرخاب رخ آميزد *** اين زال سپيد ابرو، وين مام سياه پستان (2)

***

شهر کوت

الحاصل مرکب ما آهسته می رفت، و هوا به شدت گرم کرده بود. در طرفین ساحل هم هیچ آثاری از آبادانی دیده نمی شد، غروب گذشته بود که رسیدیم به شهر «کوت»، باز لنگ کردند. گویا مرکب های کوچک شطی معمولاً شب حرکت نمی کنند، علتش ظاهراً پیچ و خم زیاد مجرای «شط» باشد، که موجب به گل نشستن مرکب می شود. در شهر «کوت» قدری گردش کردیم جای خوبی به نظر نیامد، داکاین تا نصف

1- سفره چرمی.

2- دیوان خاقانی شروانی، ص ۳۲۱، چاپ امیر کبیر.

صفحه

۹۸

شب باز بودند و از مهمانخانه ها و قهوه خانه ها، صدای تار و طنبور و ساز و آواز گوش ها را کر می کرد، زود مراجعت به مرکب نموده شام خوردیم و خوابیدیم.

شهر عماره

امروز شنبه بیست و سوم شوال مطابق «نوزدهم سرطان»، از صبح زود مرکب ما در حرکت بود تا غروب که رسیدیم به «عماره»، و برخلاف مسافت بین «بغداد» و «کوت» که تماماً صحرائی غیرمزروع بود، مسافت بین «کوت» و «عماره» سرتاسر آبادان است، به این معنی که جانبین «شط» هرچه دیدیم، عبارت بود از مراتع سبز و خرم و چراگاههای بی پایان، و خيام عشایر عرب، و گله های بی شمار گاو و گوسفند و شتر.

در ساحل یسار، کوه های «حمرین»، که سرحد ایران و عراق است از دور نمایان بود برای ما که دو ماه است در جلگه هموار و مسطح «بین النهرین» می گردیم، جالب توجه و موجب تذکر به وطن عزیز کوهستانی خودمان گردید.

در شهر «عماره» گردش طولانی کردیم، و هر چند داکاین غالباً به مناسبت شب بسته بود، لکن معبر پاکیزه و خیابان های منظم آن، که با چراغ های برق روشن بود، قابلیت گردش و تماشا داشت.

شهر «عماره» هم مثل «کوت» از نقاطی است که در این انقلابات اخیر، خسارات و صدمات زیاد تحمل کرده و اقدامات مهم و مؤثری در جنگ بین «ترکها» و «انگلیس» و جنگ «انگلیس» با آزادی خواهان نموده است، به هر حال پس از گردش به مرکب مراجعت کرده، شام خوردیم و خوابیدیم.

صفحه

۹۹

قصبه گرنه

صبح امروز یکشنبه بیست و چهارم شوال مطابق «بیستم سرطان»، مرکب ما حرکت کرد و بنا بود امشب را به «بصره» برسیم، لکن طرف غروب نزدیک قصبه «گرنه» رسیده لنگ کردیم. امروز در طرفین «دجله» هرچه دیدیم عبارت بود از آبادی های مسکونه، و قراء معموره و نخل های خرما، و اشجار میوه و مرکبات، و باغات و بساتین متصله متوالیه، (1) به همین جهت امروز هوای لطیف خنک و منظره بانز هتی داشتیم، خیلی خوش گذشت.

مرگ همراه

امروز دوشنبه بیست و پنجم شوال مطابق «بیست و یکم سرطان»، صبح زود مرکب به راه افتاد، و پس از یک ربع ساعتی رسیدیم به منتهای «فرات» و «دجله»، در اینجا این دو «شط» به هم می‌رسند، و اسم آنها «شط العرب» می‌شود، شش فرسخ به «بصره» مانده است مرکب ما وارد «شط العرب» شد، ولی بر سر عتش افزوده نگردید. معلوم می‌شود ذاتاً بطی‌السیر (2) و از سیستم های قدیم است، نزدیک ظهر یکی از مسافری که مریض بود فوت شد، و از ترس آن که دیگران مبتلا به قرنطین بشوند، حمله دارها جنازه را بطور قاچاق پیاده و دفن کردند، طرف غروب رسیدیم به ساحل «عشّار» که بندر جدید «بصره» است، لکن نگذاشتند پیاده شویم، زیرا که معمولاً باید دکتر بلدیه مسافری را معاینه کرده، اجازه پیاده شدن یا فرمان «قرنطین» بدهد، و چون شب شده بود در مرکب

1- باغ های به هم پیوسته و کنار هم.

2- کند حرکت.

صفحه

۱۰۰

ماندیم تا صبح استراحت نمودیم.

شهر عشّار

امروز صبح سه شنبه بیست و ششم شوال مطابق «بیست و دوم سرطان»، دکتر دولتی در کشتی آمد و تمام مسافری را معاینه نمود، و چون آثار مرض مشاهده نکرد اجازه پیاده شدن صادر، اسباب ها توسط قایق ها با مسافری حمل به «عشّار (1)» کردند، ما هم به نوبت خود پیاده شده و به «عشّار» نزول نمودیم.

بیرون شهر «عشّار» در یک میدان وسیعی، اطاق های چوبی و حصیری ردیف یکدیگر تهیه کرده اند که مسافری در آن جا فرود می آیند و منزل می کنند. کف این اطاقها زمین جرزها چوب است که فواصل چوبها و سقف با حصیر پوشیده شده است، تقریباً اسم آن را «آلاچیق حصیری» می توان گذارد، و هر چند مسافر از باران و گرد و خاک محفوظ نیست، لیکن برای جلوگیری از تابش آفتاب خوب است، به علاوه هوا همیشه در آن ها جریان دارد و تلطیف می شود، این ها منزلگاه تابستانی مسافر است، و در شهر، کاروانسراهای کوچک سرپوشیده هست که دو طبقه است، قسمت تحتانی، انبارهای مال التجاره است، و قسمت فوقانی آن را مسافری کرایه کرده منزل می کنند، لیکن از جهت حفظ الصّحه، خاصه در تابستان خیلی بد است، این کاروانسراها را این جا مسافرخانه می گویند، و بالای درب هر مسافرخانه اسم خصوصی آن نوشته است.

باری امروز و امشب را به استراحت گذرانیدیم.

1- از شهرهای عراق که نزدیک بصره واقع است.

صفحه

۱۰۱

جواز سفر

امروز صبح چهارشنبه بیست و هفتم شوال مطابق «بیست و سوم سرطان»، مسافریین دسته دسته رفتند به نظمیه شهر «عشار»، تذکره های خود را ارائه داده پاس (جواز) بگیرند، «حاج سید جعفر» هم تذکره های ما را گرفته برد، و بنا شد یک تحقیقی هم از کشتی های حاضر در ساحل بکند.

ما هم رفتیم به «بصره» گردش کنیم، فاصله «عشار» تا «بصره» نیم فرسخ می شود، که یک رود کوچکی مابین آن دو شهر است، ولی آب آن به نظر جاری نمی آمد، از اول شب تا صبح آبش بالا می آید تا نزدیک حاشیه، و از صبح تا غروب پائین می رود تا قریب کف رودخانه، و بر روی هم به قدر سه چهار ذرع صعود و نزول می کند. و علتش آن است که اتصال به «شط العرب» دارد، و آن در این محل، قریب الاتصال به دریاست و جزر و مدّ دریا این کار را می کند. به همین سبب مردم متفرقه، طرف عصر آب برای خوردن و غیره برمی دارند، و موقع مد دریا آب طعمش تلخ و شور می شود، اما اغلب آب خوردن را از خود «شط العرب» در ساعات جزر دریا برمی دارند.

طرف صبح قایق ها و طراده ها از «عشار» به «بصره» می توانند سیر کنند، لیکن طرف عصر ممکن نیست. عموماً عبور و مرور بین دو شهر، از یک خیابانی توسط اتومبیل ها و کالسکه های فراوان می شود، و قیمت کورس آن ها خیلی نازل است، خیابان بین دو شهر یک سمتش نهر مزبور است، و سمت دیگرش خانه ها و باغات بزرگ اعیانی است، «فونسول خانه ایران» هم بین همین راه است، و بیرق شیر و خورشید بالای آن در اهتزاز است، پستخانه و تلگراف خانه و چند دوائر دیگر دولتی در این قسمت واقع شده اند.

صفحه

۱۰۲

بصره

در «بصره» گردش کاملی کردیم، بعضی مساجد اهل سنت را که خیلی به استحکام و ظرافت ساخته شده دیدیم، در «بصره» خیابان هیچ نیست، کوچه های آن پریچ و خم و تنگ و ناصاف است، بازارهای آن نیز تنگ و سقف آن کوتاه است. اغلب کسبه و تجار آن یهودی هستند، آثار خرابی و کثافت در همه جای شهر ظاهر است، بزرگی شهر به قدر «قم» و «قزوین» ما هم نیست، تجارتخانه مهمی هم با اینکه بندر است ندارد. خلاصه آن که اهمیت تاریخی و تجارت این شهر از حیث وسعت و رونق و غیره، از ثلث و ربع سابق هم کمتر شده است. شاید جهت عمده آن، شهر جدیدالاحداث «عشار» باشد.

در دو باب مدرسه ابتدائی «بصره» هم، برای پیدا کردن انگلیسی دان که صورت تلگراف های ما را ترجمه کند رفتیم، مدیران و معلمین مدارس هم که در عداد فضلا هستند، مثل عامه اهل شهر، عربی را خیلی شکسته تر و مغلوط تر از سایر عراقی ها تلفظ می کنند، با این که «بصره قدیم» مهد علم و ادب بوده، و تلفظات «بصریون» قدیم، مستندات علمای نحوی است.

طرف عصر در موقع کولاکي هوا و گرد و غبار زیاد، مراجعت به «عشار» کردیم، معلوم شد کشتی سیار مابین «بصره» و «جده» یکی بیشتر نیست، و عده کافی مسافر گرفته است و ما باید بلیط کشتی بین «بصره» و «کراچی» گرفته، از آن جا با کشتی های دیگر به «جده» برویم. در هر حال شب را در منزلگاه خودمان در «عشار» بسر بردیم.

به سوی جدّه

پنجشنبه بیست و هشتم شوال مطابق «بیست و چهارم سرطان»،

صفحه

۱۰۳

امروز صبح کشتی «جده» حرکت کرد، از هر مسافری یکصد و پنجاه روپیه که قریب چهل تومان ماست گرفته، و می گویند بیست روزه به «جده» می رسد، ما را هم بردند به نظمیه که تذکره های خودمان را با ورقه پاس بگیریم، چون جمعیت زیاد بود تا ظهر طول کشید، باقی روز تا شام در «عشار» گردش می کردیم.

وجه تسمیه «عشار» آن است که قدیماً این جا محل گمرک خانه «بصره» بوده، که قیمت ده یک مال التجاره های وارده و صادره را به عنوان گمرک می گرفته اند، متدرجاً خانه ها و تجارتخانه هائی آنجا احداث شده، و یک شهر قشنگی گردیده است. بازارها و معابر آن خیلی پاکیزه و مستقیم و منظم است، کوچه های مخروطی کج و معوج هیچ ندارد، و تماماً بناهای آن جدید است یک خیابان باصفائی هم که طرف عصر گردش گاه مردم است دارد، و طرفین این خیابان تماماً دکاکین و مغازه و عمارت است، و عموماً بناهای فوقانی، تماشاخانه ها و مهمانخانه ها و تأثرها و قمارخانه ها است. صدای رقص و آواز از اول شب تا صبح از آن جاها شنیده می شود. یک رشته خط آهن از این خیابان شروع شده، نمی دانم به کجا می رود؟ لوکوموتیو و واگن های آن خیلی کوچک، و خیلی خیلی ظریف و قشنگ است. فاصله بین دو خط به قدر نه گره ما می شود، اما مسافرت با آن اختصاص به سربازها و عمه جات انگلیسی دارد، دیگران باید به تماشا قناعت کنند. در محل منزلگاه ما خیلی درخت های نخل سوخته و نیم سوخته بود، پرسیدم گفتند اینجاها آباد بوده است و سال گذشته آتش گرفته و کن فیکون شده، و اراضی آن وقف بر مسجدی است که متصل به منزلگاه ما است، و آن را «مقام علی» می گویند. این مسجد اهمیت ساختمانی ندارد، لیکن شیعه ها عموماً نماز را در آنجا می خوانند، ما هم

صفحه

۱۰۴

مرتباً مراقبت این کار را می نمودیم.

مسجد بصره

جمعه بیست و نهم شوال مطابق «بیست و پنجم سرطان»، امروز با اتومبیل به گردش «بصره» رفتیم و برگشتیم، آقای «آقا سید عزیزالله» رفت به مسجد معروف «بصره قدیم»، که امروزه تا شهر «بصره» و «عشار» یکی دو فرسخ فاصله دارد، و اخبار در فضیلت آن وارد گردیده، و از قرار نقل «آقا سید عزیزالله» به کلی خراب شده و یکی دو دیوار آن باقی است، و اطراف آن بیابان است. من از ترس ناامنی راه آن، موفق نشدم بروم، طرف عصر رفتیم به تماشای ساحل «شط العرب»، یک «اردوی هندی» در راه متوقف بود، در کنار ساحل اسکله های خوبی با چوب و الوار و تخته ساخته اند، که کشتی های اقیانوس به پای آن می رسد، و برای حمل مسافر و بار محتاج به قایق نیستند، خط آهن «بغداد» به «بصره» هم از روی همین الوارها میگذرد و چندین دستگاه اسباب جرتقیل آنجا منصوب است که بسته ها و عدل های مال التجاره را، که وزناً چندین خروار می شود از واگن ها برداشته به کشتی می گذارد، و محمولات کشتی را بلند کرده در واگن ها جا می دهد، کشتی های اقیانوسی که در ساحل لنگر انداخته اند، خیلی بزرگ و «مهیب الصوره (1)» هستند، و هر کدام به قدر ده برابر کشتی های شطی می باشند، و درب ورود و خروج آن ها تا سطح آب شش هفت ذرع می شود، صداهای عجیب و غریب هم می کنند که شبیه به غرش شیر یا فریاد پلنگ است. شب بعد از گردش مختصری در خیابان، به

1- شکلی ترسناک دارند.

صفحه

۱۰۵

منزلگاه خود برگشته شام خوردیم و خوابیدیم.

قبر زبیر بن عوام

امروز شنبه سلخ شوال، (1) مطابق «بیست و ششم سرطان»، «حاج سید جعفر حمله دار»، بلیط کشتی «کراچی» را آورد و با آن که پول برای خریداری بلیط قمره (2) داده بودیم، بلیط عموم سطحه گرفته، به قیمت هر نفری سی و شش روپیه. می گفت بلیط قمره گران بود، به علاوه من با همین بلیط برای شما جایی بهتر از قمره کشتی معین خواهم کرد، شما این زیادخرجی ها را بگذارید برای موقع مراجعت، در هر حال بنا شده است فردا به کشتی بنشینیم.

امروز بعضی مسافرین به «زبیر» رفته برگشتند. «زبیر» قصبه ای است که تا «عشار» دو فرسخ فاصله دارد، و در آن جا قبر «زبیر بن العوام» است که یکی از مؤسین جنگ جمل بوده، از قرار مذکور سکنه آن تماماً عرب و از متعصبین اهل سنت هستند، و با شیعه ها بدرفتاری می کنند، بعضی مسافرین دیگر رفتند به «محمّره» ایران (3) «و برگشتند. از» بصره» تا «محمّره» پنج شش فرسخ فاصله است که با طراده و فایق، یا با طراده های نوظهور آتشی، موسوم به موتور به روی «شط العرب» می پیمایند. در «بصره» صبح که مسافر می رود، در گمرکخانه «محمّره» تفتیش می شود و عصر که می آید در «بصره»

من امروز باز هم به گردش در «بصره» و «عشار» گذرانیدم، آنچه

1- آخر شوال.

2- نام هر یک از اطاق های کشتی.

3- بندر خرّمشهر.

صفحه

۱۰۶

مشاهده شد و آنچه می شنویم این است که، هیچ یک از شهرهای «عراق» به قدر اهل «بصره» و «عشار» بداخلاق نیستند، و در ارتکاب فسق و فجور و فحشا از هر قبیل، منحصر به فردند.

امروز قدری ذغال «کراچی» برای طبخ در کشتی، به قیمت خیلی نازل خریدیم من تاکنون به استحکام و مرغوبی این ذغال ها ندیده ام، ابدأ نه دود دارد نه عفونت نه کثافت، این ذغال ها را از شهر «کراچی» می آوردند که ما عازم آن هستیم، بعضی لوازم دیگر هم خریدیم و موافق معمول، شب را در منزلگاه استراحت نمودیم. امشب با «حاج ابوالحسن» خادم هم از تنبلی و بدخلقیش قدری مشاجره داشتیم، که منتهی به اخراج او از خدمت شد. لکن به وساطت بعضی مسافرین دوباره بر سر کارش برگشت.

امروز یکشنبه غره ذی القعدة (1) مطابق «بیست و هفتم سرطان»، حرکت ما به «کراچی» تأخیر افتاد و بنا به فردا شد، امروز در چند نقطه «عشار» یک دسته هندی دیدیم که نی می زدند و می رقصیدند و اظهار شادمانی می کردند، تحقیق کردیم معلوم شد یک نفر پهلوان هندی مسلمان، با یک نفر پهلوان هندو، کشتی گرفته و او را به زمین زده، و حالا هندی های مسلمان اظهار مباحات و مفاخرت می کنند. این نمایش چند ساعت طول کشید و منتهی به نزاع دو دسته و مداخله پلیس گردید.

در مدت این چندروزه اقامت «عشار» همه روزه در نهر آب مجبوراً خودمان را شست و شو می کردیم، زیرا که هوا خیلی مرطوب بود، از گرمی و از حرکت هم عرق زیاد می کردیم غالباً بادهای پرگرد و غبار هم می آمد.

1- اول ذی القعدة.

هوای «بصره» به واسطه نزدیکی به دریا از یک طرف، و به «صحرای عربستان» از طرف دیگر، خیلی گرم و مرطوبی و عفونی است، «مرض نوبه» خیلی آنجا شیوع دارد معروف است که کسبه «بصره» یک دفعه از دکان پائین آمده، می گویند بروم خانه نوبه ام را بکنم و بیایم، به همین طریق می رود خانه چند ساعتی تب می کنند و برمی گردند.

میوه جات فراوان و خوب در «بصره» و «عشار» هست که از باغات و قراء دور دست می آورند، و عموماً حمل و نقل آن به شهر توسط زنها می شود، که سبدها را بر سر گذارده پیاده به شهر می آورند. موقع ورود این دسته جات زنها به شهر، که در اول طلوع آفتاب است بی تماشا نیست. امشب را شام خوردیم و به واسطه خیالات حرکت فردا، و از وحشت انقلاب دریا که مسموع می شد درست خوابان نبرد.

حمل بار به کشتی

امروز دوشنبه دوم ذی القعدة، مطابق «بیست و هشتم سرطان»، صبح زود مسافرین دسته دسته به طرف ساحل «شط العرب» می رفتند، ما هم اثاثیه سفر را توسط حمال ها در دو بلم ریخته، خودمان هم با آن حرکت کردیم، از رودخانه گذشته وارد «شط العرب» شدیم و پس از چند ساعتی، رسیدیم به کنار ساحلی که کشتی لنگر انداخته بود، دوباره توسط حمال ها اثاثیه نقل شد به محل گمرکخانه که تا کنار «شط» یک میدان فاصله دارد، آن جا در وسط صحرا یک محوطه خیلی وسیع مستطیلی را از آهن مسقف کرده اند، که مسافرین از تابش آفتاب محفوظ باشند لکن گرمای هوا به درجه ای بود که این قبیل سایه بانها رفع آنرا نمی کرد، و قریب یک هزار نفر آنجا مجتمع بودند که باید سوار کشتی ما بشوند، از ظهر که وارد این محل

شدیم تا چهار ساعت به غروب مانده، اسباب ها و اشخاص را معاینه و تفتیش کردند و در ساعت مزبور اجازه سوار شدن به کشتی صادر شد، حمال های زیاد حاضر بودند لکن چون کسی آنها را نمی شناسد و نمره هم ندارند، مسافر باید خودش همراه او تا کشتی برود، و آن مسافرین که مثل ما یک دسته هستند، بعضی اسباب را تحویل حمال ها می دهند و بعضی تا پای کشتی همراه می روند، و بعضی قبلاً در کشتی رفته، تحویل گرفته جمع آوری می کنند، یک نفر نوکر ممکن نیست از عهده برآید.

به این حالت یک مرتبه جمعیت یک هزار نفری با اسباب ها و حمال ها بحرکت افتادند. نردبان کشتی هم که به پای اسکله آویزان کرده بودند، عبارت از قطعه طناب آهنی بافته است، که توسط پله های باریک چوبی به هم متصل شده، معلوم است در چنین حالی با اخلاق عمومی چه پیش می آید.

بسته های اثاثیه بود که به زمین می خورد و خورد می شد، یا از نردبان می افتاد و در شط غرق می گردید! حمال ها بودند که اسباب به سرقت می بردند! بیچاره مسافرین «ترک» و «خراسانی» و غیره بودند که به واسطه عدم آشنائی به زبان و نظامات محلی، مبتلا به شلاق پلیس می شدند، فریاد و همهمه از هر طرف بلند بود، یکی اسبابهایش مفقود شده بود، یکی رفیق خود را گم کرده بود صدایش می کرد، یکی با حمال در مشاجره بود، دیگران روی سطح کشتی برای جا گرفتن نزاع می کردند.

بالآخره طرف مغرب تمام مسافرین سوار شده بودند، و ما هم همان طور که «حاج سید جعفر» گفته بود محل خوبی در عرشه بر ایمان تهیه کرده بود، زحمات شاقه امروز و گرمی هوا و تحمل صدمات، به قدری مسافرین را خسته و فرسوده کرده بود، که هرکس در جای راحت یا

ناراحت خود افتاد و خوابید، برای سه ساعت از شب که من از ادای فریضه در کنار ساحل خلاص شده، بالای کشتی آدم صد از احدی بلند نمی شد، تمام مسافری به خواب سنگین رفته بودند من هم استراحت کردم.

حرکت کشتی

امروز سه شنبه سوم ذی القعدة، مطابق «ببست و نهم سرطان»، اول طلوع آفتاب در حالتی که مسافری بعضی بیدار و اغلب هنوز خواب بودند کشتی به حرکت افتاد، اتفاقاً یک دستگاه کر آهني ما تهیه کرده بودیم معادل هشتاد رویه مصارف آن تا پای کشتی شده بود شب از خستگی و تنبلی بالا نیاوردیم صبح هم مجال نشد، در همان ساحل جا ماند و ما رفتیم.

هر چه کشتی جلو می رفت «شط العرب» عریض تر می شد، بعد از دو ساعت رسیدیم به مصب (1) شط کارون که از خاک «ایران» می آید، شهر «محمّره» کنار آن است دست چپ ما همه جا خاک «ایران» است که صحرا و ویرانه است، دست راست تماماً باغات و اراضی مزرعه است که از توابع «بصره» می باشد، بعد از دو ساعت دیگر «شط العرب» تمام شد وارد «خلیج فارس» شدیم خاک به قدری از نظر دور شد که ساحل به زحمت دیده می شد، تا این که به کلی هر چه اطرافمان می دیدیم آب بود، و تا سه چهار ساعت دیگر آب گل آلود «شط العرب»، در خط مستقیمی از آب صاف دریا تشخیص داده می شد، اما برای دو سه ساعت به غروب آن رنگ هم از میان رفت و آب شط در آب دریا محو و مستهلک گردید،

1- محلی که آب رودخانه وارد دریا می شود.

صفحه

۱۱۰

امروز هوا علاوه بر گرمایش، خیلی عفونی هم شده بود، به مسافری بد گذشت و غالباً مبتلاً به خارش بدن و کهیر شدند.

و هر چند از موقع ورود به «بصره» تا حال، هوا همیشه ابر و مه داشت و آفتاب کمتر دیده می شد، لکن امروز از طرف غروب به بعد، ابرها غلظت کردند و هوا به قدری حبس و گرم شد، که با عفونت مختصه «خلیج فارس» دست به هم داده، تنفس آزاد را هم از مسافری سلب کردند و «زوجه حاج مشیر کرمانی» با آن که «فرست کلاس (1)» (اول منزل داشت، و آن درجه اول از منازل کشتی است و دارای بادزن های متحرکه با قوه برق است به رحمت ایزدی پیوست، و جنازه او را پس از تغسیل و تکفین به دریا انداختند از قرار مذکور این قربانی اول کشتی ما است و دنباله آن دراز است و هر روز چند نفر دیگر باید تلف شوند.

بوشهر

امروز چهارشنبه چهارم ذی القعدة، مطابق «سی ام سرطان»، صبح از محاذات «بوشهر» گذشتیم، فوراً هوا تغییر کرد، عفونت و گرمایش کمتر شد، تمام سطح کشتی را هم عمه جات آن شستشو کردند و ضد عفونی نمودند و هر چه پیش رفتیم هوا لطیف تر و خنک تر شد، بعد از ظهر به بعد نسیمی گرفت که مندرجاً مبتلاً به بادهای شدید گردید، دریا هم کولاکي و متلاطم شد، امروز همه جا ماهی های بزرگ و حیوانات مهیب بحری، به شکل خوک و گوساله و غیره دیدیم که به سرعت زیاد همراه کشتی می آمدند، و گاهی از آب در هوا جستک می زدند، مرغ های سفید بسیاری

1- بهترین نقطه کشتی و محل ویژه.

در هوا پرواز می کردند، معلوم است که از سواحل مجاوره برای صید آمده اند، این مرغ ها روی آب هم می نشستند و امواج دریا آنها را بالا و پائین و این طرف و آن طرف می برد تماشای خوبی داشتیم.

طرف عصر هوا هر چند خنک شده بود لکن به قدری مرطوب بود که لباسها به بدن چسبیده بود، یک نفر مسافر ترک خلخالی هم امروز مرحوم شد جنازه اش را به دریا انداختند خداوند ترحم فرماید.

جنازه به دریا انداخته شد

امروز پنجشنبه پنجم ذی القعدة مطابق «سی و یکم سرطان»، صبح تا ظهر حالت دریا و هوا مثل روز گذشته بود، طرف دست راست «بحرین»، و طرف دست چپ «بندر عباس» و جزائر متعلقه به ایران بود، از آنها گذشته در «تنگه هرمز» از هر دو طرف ساحل نمودار بود، مقارن ظهر وارد «بحر عمان» شدیم، کولاک و تلاطم دریا شدت کرد، و عفونت هوا برطرف شد لکن رطوبتش باقی بود، اغلب مسافرین تنشان دانه های قرمز بیرون زد، در حدود مغرب یک نفر مسافر ترک دیگر، زندگانی را وداع گفت و جنازه اش طعمه حیوانات بحری گردید!

شب را به مناسبت ليله جمعه و انقلاب شدید دریا، غالب مسافرین اشتغال به تضرع و زاری و توسل به ائمه طاهرین داشتند.

مرگ سه نفر دیگر

امروز جمعه ششم ذی القعدة مطابق «اول اسد»، ابرهای آسمان بر ضخامت و غلظت خود افزودند، مه به درجه ای اطراف را احاطه کرد که مثل شب تار شده بود و درست کسی، کسی را نمی دید، طرف عصر

بادهای شدیدی از طرف جنوب یعنی دست راست ما وزیدن گرفت، و هر چند مه غلیظ تخفیف یافت، لکن ضربات امواج کوه، پیکر کشتی را مثل گاهواره پهلو به پهلو می کرد. مسافرین به روی یکدیگر می افتادند و نماز را ایستاده نمی شد بخوانند و غالباً مبتلا به اسهال و استفراغ شدند، سه نفر هم فوت کردند که جنازه آنها پس از تغسیل به دریا انداخته شد.

از قراری که می گویند این حالت دریا همان برساتی است که معروف است، لکن بارندگی آن باقی است، شب هوا سرد شد و بالاپوش به درد می خورد و برای خوابیدن محتاج به لحاف شدیم.

مرگ یک نفر دیگر

امروز شنبه هفتم ذی القعدة مطابق «دوم اسد»، اوضاع و احوال مثل روز گذشته بود، لکن باد از جلو کشتی یعنی سمت مشرق میوزید و ضربت امواج به سینه کشتی می خورد، کشتی هم گاهی از آن کوههای آبی بالا می رفت، گاهی در یک دره از دره های آبی سرازیر می شد، من مدتی در بلندترین و جلوترین نقاط کشتی تماشا می کردم، و با چشم اندازه گرفتم درست به قدر هفت هشت ذرع جلو و عقب کشتی نسبت به یکدیگر ارتفاع و انخفاص (1) پیدا می کردند، معذک این حالت کشتی، به مسافرین کمتر از حالت پهلو به پهلو صدمه می زد.

طرف عصر از سرعت سیر کشتی کاسته شد عمه جات گفتند: برای این است که شب به ساحل «کراچی» نرسیده باشد، ظاهراً همینطور بود شب را کشتی با کمال تأنی در حرکت بود، امروز یک نفر بیشتر فوت نشد!!

ساحل کراچی

یکشنبه هشتم ذی القعدة مطابق «سوم اسد»، اول آفتاب مرغ های سفید زیادتری ظاهر شدند، بعد از دو سه ساعت به ساحل «کراچی» رسیدیم، کشتی های فراوان در کنار سواحل طبیعی میان دریا لنگر انداخته بودند، لکن کشتی ما چون پستی و دولتی بود، رفت تا پای اسکله که با الوار و چوب های خیلی قطور ساخته اند، خطوط آهن با اسباب های جرتقیل در روی اسکله بنا شده است که برای نقل مال التجاره از کشتی به واگون ها یا بالعکس خیلی آسان است، مسافری نیمه جان کشتی ما، از روی عجله و برای فرار، اسبابها را توسط طناب پائین می کردند و در طراده ها جا می دادند، و اغلب طناب از دست درمی رفت و اسبابها در آب می ریخت.

بعد از یک ساعتی، یک نردبان چوبی از کشتی به اسکله پائین کردند، مسافری با کمال راحتی پیاده شدند، اتومبیل ها و درشکه های زیاد برای مسافری، و دوچرخه و گاری های فراوان برای حمل اسباب آنها حاضر بود.

حوالی ظهر رسیدیم به مسافرخانه، بیچاره یک مسافری در زیر خورجینش افتاد و مرد، این مسافرخانه که در زمین مسطحی متصل به شهر ساخته شده، عبارت است از چندین سلسله اطاق های مجاوره متصله و از مشرق به طرف مغرب ممتد است و مابین هر سلسله اطاق با سلسله دیگر، کوچه ای به عرض پنج شش ذرع تعبیه شده، (1) که درواقع هر اطاقی شمالا و جنوباً به کوچه نگاه می کند و در مشرق و مغربش اطاق است، کف

این اطاق ها با زمین مساوی است و سقفش با خاک و سفال پوشیده شده است، اطراف آن هم از طرفی پنجره و شبکه های چوبی است، که برای جریان هوا خیلی خوب است، در نهایت شمالی این اطاق ها، یک مصطبه (1) وسیعی به ارتفاع یک وجب از زمین برای نماز خواندن ساخته شده، که در یک سمت آن چندین شیر منصوب است، و برای آب برداشتن و وضو ساختن خیلی راحت است، قدری دورتر مستراح های زیاد فرنگی ساخته اند، که هر روزه کثافات آن در ظرف های مخصوصی برداشته می شود، این مسافرخانه گنجایش سه چهار هزار نفر بیشتر را ندارد، ما هم که وارد شدیم تمام اطاقها را مسافری دیگر گرفته بودند.

ما در صحرا نزول نمودیم اما وحشتی نداشتیم زیرا که پلیس مراقبت داشت، برای دو ساعت از شب گذشته از شدت خستگی و داشتن جای راحتی افتاده و خوابیدیم.

دیدار از باغ وحش

امروز دوشنبه نهم ذی القعدة مطابق «چهارم اسد»، (2) صبح که از خواب برخاستیم حالتان خوب نبود، رطوبت هوا ما را لخت کرده بود، برای دو سه ساعت از روز گذشته هوا کولاکي شد و باران سختی آمد و ما و سایر مسافری بی منزل، خواهی نخواهی رفتیم به اطاق های مسافری سابق، و بعد از قطع شدن باران

چندین دستگاه چادرهای خوب آوردند و در صحرا برای ما برپا کردند، امورات مسافرخانه و مراقبت حال مسافرین،

1- به کسر میم و فتح طاء به معنی سگو و مکان مرتفع است.

2- پنجمین ماه فلکی مطابق با مرداد ماه.

صفحه

۱۱۵

از طرف دولت به یک نفر هندی موسوم به «شیخ عبدالقادر» مفوض است، مأمورین نظم و امنیت هم تحت فرمان و دستور او هستند، منازل هم برای مسافرین مجانی است.

طرف عصر توسط واگونی که نزدیک مسافرخانه عبور می کند، رفتیم به تماشای «باغ وحش» که خیلی بزرگ است و در ظرف دو سه ساعت به کنار آن نمی توان رسید، تمام باغ مشجر به درخت هائی است که در «ایران» هیچ ندیده ایم، فقط درخت گل ابریشم را شناختیم.

خیابان ها به شکل نیم دایره ممتد است، و در کنار آنها یا قفس های آهنی برای حیوانات خاکی و هوایی، و یا دریاچه های مصنوعی برای جانوران آبی ساخته شده است. هزاران قسم حیوانات عجیب و غریب وحشی و اهلی، پرنده و چرنده بحری و ذویاتین و غیره، آنجا بود که فقط آشکال و صور آن ها را، در روی صفحات کتب تاریخ طبیعی دیده بودیم، و امروز اعیان خارجی آنها را با چشم مشاهده کردیم.

یک نفر «پیرمرد هندی» در باغ همراه مسافرین و تماشایان می افتاد، و برای تفریح آنها، سازی شبیه به کمانچه می زد، هرکس می خواست انعامی به او می داد، این چند ساعت گردش خوش گذشت.

مجدداً مراجعت به مسافرخانه کردیم، معلوم شد که هر مسافری را در اینجا باید «آبله» بگویند و إلا بلیط کشتی به او داده نمی شود، و برای آبله کوبی یک نفر «حکیم هندی» از طرف دولت موظف است.

تماشای شهر کراچی

امروز صبح سه شنبه دهم ذی القعدة مطابق «پنجم اسد»، چند دفعه خواستیم پیش «حکیم هندی» که در یک اطاق نشسته برویم آبله بگوئیم

صفحه

۱۱۶

ممکن نشد، زیرا که جمعیت ازدحام می کردند و پلیس با شلاق آنها را پس و پیش و داخل و خارج می کرد، ما از بی دست و پائی یا تنبلی یا از ترس شلاق جلو نرفتیم و ظهر تعطیل کردند.

امروز یک کشتی دیگر هم از «بصره» وارد «کراچی» شد که مسافرین آن تماماً عازم «بیت الله» بودند، طرف عصر رفتیم به تماشای شهر «کراچی». خیابان های خیلی قشنگی دارد که طرفین آن پیاده رو سنگ فرش است، و در هر طرفی مغازه ها و دکاکین خیلی شیک و قشنگ نوساز دایر است، یک واگون شهری از میان خیابان می گذرد که با بنزین حرکت می کند، بنای مغازه ها و عمارات مسکونی فوق آن ها تماماً با سنگ و گچ و آجر است، در طی خیابان باغات و عمارات اعیانی زیاد دیده شد.

بتخانه در کراچی

بتکده که تا به حال ندیده بودیم اینجا دیدیم، و آن را بتخانه می گویند. و هرچند کسی حق ورود به آن را ندارد، لکن از جلو درب بتخانه که شخص نگاه می اندازد، بتها را می بیند که بعضی از آنها به شکل گربه و بعضی به شکل آدم ولی دارای شش دست و پا هستند، مخصوصاً در تمام بتخانه ها بت ها را قسمتی گذاشته اند که از جلو درب، خوب نمایانند.

«هندوها» تماماً یک خال قرمز یا زرد به روی پیشانی می گذارند که ما به الامتیاز آنهاست و جوهری که با آن خال می گذارند برگ درختی است که با بول ماده گاو عجین کرده اند!! در این شهر مسلمان کم است و غالبشان هندو هستند.

شهر «کراچی» قدیم از میان رفته و بعضی خانه های آن که هنوز باقی

صفحه

۱۱۷

است، منزل فقرا و بلوچ های نیمه وحشی است، شهر جدید به فرم و سیلوه اروپا ساخته شده، فقط بازارش از آثار و علامات مشرق زمین است، تمام شهر با چراغ های برق روشن و به توسط لوله های زیرزمینی مشروب می شود، گفتند آب این لوله ها از یک آب انباری که در کوه ساخته شده می آید، درشکه های اینجا تماماً با یک اسب حرکت می کند، دو اسبه معمول نیست.

گاری ها و دوچرخه ها عموماً با یک شتر یا دو رأس الاغ یا یک زوج گاو نر حرکت می کنند، زنها بچه خود را برخلاف وضع «ایران» از پهلو بغل می کنند، دماغ و گوشه های خود را با گوشواره های بزرگ نقره و طلا زینت می کنند، اول شب تماشای شهر عالی تر بود.

لکن زودتر به مسافرخانه برگشتیم، کورس اتومبیل و درشکه در «کراچی» خیلی ارزان است، و تمام شهر را با چند روپیه می توان گردش کرد.

شهر «کراچی» جنوباً توسط یک خط آهن به «ممبئی» و شمالاً به سرحدات «ایران» متصل است، و مصنوعات و منسوجات در آنجا خیلی فراوان است، از میوه جات سیب و انگور و انار دیدیم، میوه های دیگری هم بود که اسم آنها را نمی دانستیم، انگورهای اینجا عیناً از نوع انگوری است که در «طهران» معروف به انگور کلاچه است، تصور می کنم کلاچه محرف «کراچی» باشد یعنی انگور کراچی.

حکیم هندي

امروز صبح به هزار زحمت در اطاق حکیم هندي رفته آبله کوبیدیم، و ورقه تصدیقی دادند که با تذکره به «شیخ عبدالقادر» سپردیم تا «چتی»

صفحه

۱۱۸

یعنی بلیط کشتی برای ما پاره کنند، آبله کوبیدن را اینجا سوزن زدن می گویند.

امروز بعضی مسافرین به حمام شهر رفتند و شکل آن از قراری که شرح دادند، یک دکانی است سلمانی، که عقب آن دو سه زاویه دارد، در هر زاویه به ارتفاع نیم ذرع از زمین، یک شیر آب گرم و یک شیر آب سرد به دیوار منصوب است، و زیر آن یک طشتکی گذاشته شده است، مشتری اول اصلاح سر و صورت را کرده، در یکی از زوایا عریان می شود، و نشسته خود را شستشو می کند و صابون می زند.

چون وضعیت این جا برای ما مطلوب نبود، و چنانچه مذکور گردید صاحب حمام ها هندو بودند، ما به همان شستشو در زیر شیرهایی که کنار مسافرخانه برای وضو ساختن مهیا شده است اکتفا کردیم.

در نزدیکی مسافرخانه یک گودال آبی هم بود که یک چشمه یا نهر سر پوشیده آب گرم، به قدری که دو سنگ آب داخل آن می شد، چند دفعه هم به خیال آن که این آب، چشمه آب گرم طبیعی است در آن شستشو کردیم، اتفاقاً آب مزبور مثل سایر آب گرم های طبیعی عفونت هم داشت، لکن اخیراً معلوم شد که فاضلاب کارخانه یخ سازی است که به توسط آن، آب دریا را تجزیه کرده با آب خالص و شیرین آن یخ مصنوعی درست می کنند، و فاضل آن با مواد تلخ و شور در این گودال می آید.

در کنار این گودال آب هم، بعضی کلبه های حصیری و بناهای خشتی است که مسکن بلوچ های نیمه وحشی است، امشب عده زیادی از مسافرین کابلی تا نیمه های شب مشغول جمع آوری اسباب و اثاثیه خود بودند، که فردا صبح با کشتی موسوم به «نیرنگ» حرکت کنند.

صفحه

۱۱۹

مسافرین کابلی

امروز صبح زود، مسافرین کابلی به طرف اسکله رفتند، و طرف ظهر با کشتی «نیرنگ» حرکت کردند برای «جده»، ما و جمعی دیگر در اطاق های آنها منزل گرفتیم، سایر مسافرین مشغول به سوزن زدن یعنی آبله کوبیدن بودند.

امروز یک دفعه دیگر به شهر رفته شب را به مناسبت لیله جمعه، مسافرین دسته دسته اشتغال به ذکر مصیبت و غیره داشتند، آقای «آقا سید محمد واعظ کاظمینی» هم که عازم «مکه» است در مسافرخانه بساط نماز جماعت و موعظه خوبی برپا کرده بود.

امروز صبح جمعه سیزدهم ذی القعدة مطابق «هشتم اسد»، از طرف «شیخ عبدالقادر» اعلام شد که چون عده مسافرین حاضر، از میزان جمعیت معموله کشتی دیگر که باید حرکت کند زیاد است، باید یکصد و بیست نفر با خط آهن بروند به «بمبئی»، که از آن جا با حجازی های دیگر به «جده» بروند، همینطور یک عده از مسافرین «طهرانی» و غیر هم به اختیار خود با ماشین رفتند به «بمبئی».

میان خوف و رجاء

امروز شنبه چهاردهم ذی القعدة مطابق «نهم اسد»، زمزمه می شد که یک کشتی بیشتر در ساحل «کراچی» نیست، و دیگر هم کشتی نخواهد آمد، و یک عده از مسافرین باقی خواهند ماند و تمام کسانی که هنوز بلیط کشتی نگرفته بودیم مضطرب شدیم، و تا عصر بین خوف و رجاء، از صدق و کذب قضیه برگزار کردیم شب خواستیم از «شیخ عبدالقادر» تحقیق کنیم، خودش حاضر نبود اجزایش هم فارسی نمی فهمیدند.

صفحه

۱۲۰

ظرفیت کشتی پر شد

امروز در نتیجه شورشی که از طرف آزادی خواهان و استقلال طلبان «هندوستان» برپا شد، شهر به حال تعطیل بود، اعلان حکومت نظامی هم از طرف دولت داده شد و موجب مزید تشویش و اضطراب مسافرین گردید، اول غروب «شیخ عبدالقادر» آمد و در اطاق اداری خود نشست و مسافرین را خواست که چتی های کشتی آنها را با تذکره و پاس به آنها رد کند، و صبح با کشتی موسوم به همایون حرکت کنند، خواندن اسامی و دادن بلیط ها مدتی طول کشید، بالأخره ساعت چهار از شب شیخ اعلام کرد که این هزار نفر که بلیط به آنها داده شد، عدد جمعیت معمولی کشتی همایون است، باقی ماندگان چون نمرات سوزن زنی آنها بعد از این یک

هزار نفر است بلیط ندارند، و باید به اوطان خود مراجعت کنند و کشتی دیگری هم برای حرکت به «جده» نداریم!

این بیان که با کمال خونسردی و لاقیدی و بی‌اهمیتی از طرف «شیخ» ادا شد، مثل یک صاعقه آسمانی بود که بر سر ما فرود آمد، کانه خون در عروق ما منجمد شد و از حرکت افتاد، ندانستیم دیگر چه بگوئیم و چه بکنیم، و هرچند بعضی از مسافری به عجز و لابه افتادند و بعضی از شدت غضب و اوقات تلخی «شیخ» را مورد شماتت و بدگوئی قرار دادند، لکن شیخ ابدأ متأثر نشد و باز تکرار کرد که مسئله‌ای نیست باقیمانده بروند به اوطان خود، و سال آینده بیایند به «مکه» بروند.

علی‌کل‌حال در نهایت بهت و حیرت به منازل خود برگشته و تا صبح خوابیدیم، گاهی در دریای فکر و خیال غوطه می‌زدیم، گاهی با یکدیگر مشاوره و چاره‌جویی می‌کردیم، گاهی هم با کمال حسرت نگاه به مسافری کشتی همایون، که مشغول بستن بار و بنه خود بودند می‌نمودیم

صفحه

۱۲۱

«حاج سید جعفر» حمله دار، و «حاج سید امین» پسر عمویش فقط وسیله‌ای که به نظرشان آمد این بود که فردا صبح برویم منزل «حاج عبدالغنی» نام و به او متوسل بشویم، از قرار مذکور مشاراًلیه تاجری است شیعه، و همه ساله خیلی خدمت و همراهی با مسافری و حجاج می‌کند، تمول و مکنت فوق‌العاده او موجب اعتبارش در نظر اولیای دولت است، و این اعتبار را در طریق نوع پرستی و خیریت عمومی اعمال می‌کند.

فرصت طلبان

امروز از اول طلوع فجر مسافری «حجاز همایون» (1) شروع به حرکت برای اسکله کردند، گاری‌ها و درشکه‌های زیاد هم برای حمل و نقل خودشان و اسبابشان حاضر بود، و هرچند باید خوشحال باشند لکن افسردگی باقیمانندگان آنها را هم ملول و افسرده کرده بود، هرکس با رفیق و آشنای خود مشغول وداع و گریه بود، «حاج ملا محمد» حضرت عبدالعظیمی هم، برای ماندن من خیلی گریه و زاری می‌کرد، و بلیط خودش را با کمال صمیمیت و اصرار می‌خواست به من بدهد بروم به کشتی سوار شوم قبول نکردم، لکن بعضی مسافری از موقع استفاده کرده، بلیط خود را که یکصد و پنجاه روپیه گرفته بودند به مبلغ سیصد الی چهارصد روپیه به دیگران فروختند، یکی دو ساعت از آفتاب گذشته تمام مسافرخانه و محوطه آن خالی شده بود، فقط به قدر چهارصد مسافر باقی مانده بود که تقریباً بیست نفر آنها شهری، و بقیه دهاتی‌ها و رعایای «ترک» و «خراسانی» بودند.

1- کشتی همایون.

صفحه

۱۲۲

شکوه از شیخ عبدالقادر

بر طبق قرارداد دیشب ما شش هفت نفر، به راهنمایی «حاج سید امین» که زبان هندی می‌دانست، و با «حاج عبدالغنی» آشنائی و سابقه داشت، سوار درشکه شده رفتیم به شهر، در حجره حاجی مزبور که یک دستگاه بالاخانه و عمارت قشنگی بود و بادن‌های متحرکه، که با قوه برق هوای آن را تلطیف و خنک می‌کرد، شرح حال خود را توسط یک نفر از منشیان اش که فارسی می‌دانست اظهار کردیم، در جواب گفت که من دیروز از این قضیه مطلع شدم، و با «شیخ عبدالقادر» و قائم مقام شهر که هندی است، مذاکراتی کردم ولی نتیجه نبخشید، و مجدد دستور داد که شما بروید پیش فلان انگلیسی (اسمش را فراموش کرده‌ام) که والی

«کراچی» و مضافات آن است، و از «شیخ عبدالقادر» شکایت کنید که در این چند روزه مکلف بوده یا تدارک «حجاز» بنماید، یا مثل آن عده یکصد نفری ما را هم بفرستد به «بمبئی»، یا لااقل حرف امروز را در ابتدای ورود به ما بگوید تا به فکر کار خود باشیم، نه آن که ما را تا امروز که بیست روز بیشتر به ایام حج باقی نمانده معطل کند، بعد گفت من هم یک ساعت دیگر با چند نفر به شما خواهم رسید.

و موافق دستور مزبور از عمارت پائین آمدیم که برویم منزل والی شهر، در این ضمن «مشهدی محمدحسین براقچی» همسفر ما آمد و گفت، من به یک وسیله می خواهم سوار همین کشتی شده بروم، و حالا برای وداع و خداحافظی با شما این جا آمده ام، و اظهار نمود که «آقا سید ابوطالب ماهوتچی» همسفر دیگر ما هم، به طور قاچاق خود را داخل کشتی کرده است، مشارالیه را به خدا سپردیم و نارفاقتی رفقا موجب مزید تحسر و تألم گردید، بعد توسط سه دستگاه اتومبیل رفتیم دنبال مقصد

صفحه

۱۲۳

خود، چون «انگلیسی» و «هندي» زبان نداشتیم، یک نفر شوهر اتومبیل چي را برای ترجمان معین کردیم، خانه حاکم در بیرون شهر بود.

حاکم انگلیسی

بعد از یک ربع ساعتی آنجا رسیدیم، اطلاع دادیم که چند نفر از محترمین حجاج وقت ملاقات برای عرض شکایتي می خواهند، فوراً احضار نمود دیدیم یک نفر «انگلیسی» است که با کمال تفرعن و تیختر، در تالار بزرگی جلوس کرده، ترجمان ما نیز نه درست مطالب ما را فهم می کرد که حالی کند، و نه سوالات حاکم را درست به ما افهام می نمود، من بدون این که هیچ احتمال بدهم حاکم مزبور «فرانسه» می داند، به اشاره و اصرار آقای «آقا سید احمد» به زبان «فرانسه» سؤال کردم (آقا شما آیا فرانسه می دانید؟) حاکم متوجه به من شده جواب داد: بلي، قدری می دانم، و پس از شروع به صحبت گفت: آقا قدری ملایم تر حرف بزنید، زیرا که «فرانسه» زبان امی من نیست، و در مدرسه تحصیل کرده ام و درست نمی فهمم.

جواب دادم اتفاقاً من هم ایرانی هستم، و «فرانسه» را در مدرسه یاد گرفته ام، و خلاصه حرفهای من بعد از تذکار از دوستی و مودت قدیمه ملت «ایران» و «انگلیس»، و استحکام مبانی این دوستی به وسیله معاهدات دو دولت، خصوصاً قرارداد اخیر که توسط رئیس الوزراء فعلی «وئوق الدوله» منعقد شده این بود که، جمعی از ایرانیان متحدین شما، از بلاد بعیده با تحمل مخارج گزاف و زحمات شاقه، صحرانوردی و دریایمائی کرده، و در قلمرو مملکت شما وارد شده اند، و برای وصول به مقصدشان که «مگه» است، و اجرای احکام و الزامات مذهبی آنها، بیست

صفحه

۱۲۴

روز دیگر و یک دفعه کشتی سواری بیشتر باقی نمانده، آیا وظایف مهمان داری شما اقتضا می کند که «شیخ عبدالقادر» درباره آنها این نوع رفتار کند؟ بعد شرح ورود به «کراچی» و آبله کوبی و حرکت مسافری و باقیماندن خودمان و امر «شیخ عبدالقادر» به مراجعت را داده، اضافه نمودم که بعضی مردها در «کشتی همایون» سوار شده اند، که عیالات آنها مانده و عکس آن نیز شده است، و غالباً بعضی رفقای ما رفته اند و خرجی همراهان با آنها است و بالعکس.

در این موقع حاکم از این کلمات متأثر شده، لب های خود را می گزید، بعد یک ورقه سفارش نامه از «مستر کاکس»، «سفیر انگلیس» در «طهران» داشتم، پیش او گذاشتم بعد از خواندن گفت من می توانم این چند نفر را که مورد سفارش و توصیه هستند، با همین کشتی حرکت بدهم، گفتم هیچکدام راضی نیستند و تمنای اعزام تمام را می نمایند.

ماجرای کشتی همایون

در این ضمن «حاج عبدالغنی» به موجب قولی که داده بود آمد، و یک نفر پیرمرد ریش سفید معمم، و یک نفر دیگر با عمامه زربفت همراه مشارالیه بودند، اما آن دو نفر را مقدم بر خود می داشت، و حاکم نسبت به شخص اخیر الذکر خیلی احترام و تجلیل کرد، و به زبان «هندي» مشغول صحبت شد. اتفاقاً شیخ پیرمرد پهلوی من نشسته بود، و صحبت های آنها را به عربی برای من ترجمه می کرد، و خود را «قاضي مسلمین کراچی»، و آن دیگری را یکی از راجه ها و شاهزادگان «هندوستان» معرفی نمود. خلاصه صحبت های آنها با حاکم همان زمینه مذاکرات ما بود. بعلاوه شخص راجه گفت: هرگاه تهیه کشتی برای این مسافرین ننمائید، من خود

صفحه

۱۲۵

یک دستگاه کشتی فوراً خریداری می کنم، و آنها را حرکت می دهم، و چنانچه وهنی به حکومت وارد شود مسئول نخواهم بود.

مجدداً حاکم به زبان «فرانسه» گفت: اشخاص مورد سفارش «مستر کاکس» را من حاضر می با «کشتی همایون» حرکت بدهم. جواب دادم آنها راضی نیستند و استدعای مساعدت با همه مسافرین را می نمایند، گفت کشتی که موجود نیست، چهار صد نفر هم که نمی شود بر جمعیت معمولی «حجاز همایون» افزود، پس تکلیف چیست؟ من این بیان را برای رفقای خود ترجمه کردم. فوراً آقای «آقا سید احمد» گفتند: تکلیف این است که عجلتاً «کشتی همایون» توقیف شود تا فکری به حال ما کنند. به محض آن که این جواب را برای حاکم ترجمه کردم فکری کرد گفت صحیح است. تلفن را از روی میز برداشت و به اسکله مخابره کرد «کشتی همایون» تا وصول دستور ثانوی توقیف باشد.

ضمناً یک صورت تلگراف نوشت و گفت به «بمبئی» تلگراف می زنم، و کسب تکلیف از حکومت مرکزی نموده تا دو ساعت به غروب در مسافر خانه جواب به شما می رسانم، بعد از اظهار تشکر و خداحافظی از عمارت بیرون آمدم.

مسافران در انتظار

در خیابان مسافرین را دیدیم که به حال اجتماع به خانه حاکم می آمدند، و «حاج عبدالغنی» به مناسبت نظامی بودن شهر گفت: این جمعیت را متفرق کنید و در مسافر خانه منتظر جواب تلگراف باشید، به همین ترتیب رفتار کرده به مرکز خودمان برگشتیم، لکن این اقدامات و مذاکرات ابداً ما را امیدوار نمی کرد، و یقین داشتیم که امسال از زیارت

صفحه

۱۲۶

«بیت الله» محروم شده ایم.

«مشهدی محمدحسین» هم سفر ما چون نتوانسته بود راهی به کشتی پیدا کند، از اسکله برگشت و خبر توقیف حجاز را آورد. ضمناً «حاج سید جعفر» حمله دار هم از کشتی پیاده شده پیش ما آمد و گفت: من برای شما چند نفر مذاکره سری با کاپیتان کرده ام بلیط حاضر است بیایید سوار شوید و به دیگران کاری نداشته باشید لکن، ما قبول نکردیم. به علاوه جمعیت «خراسانی» و «ترک» از مذاکرات محرمانه «حاج سید جعفر» با ما سوءظن بردند، و از گوشه و کنار جمع شده ما را در اطاق محاصره کردند، و با حالت گریه و زاری و بلکه تهدید، گفتند ممکن نیست بگذاریم شما از این اطاق خارج شوید تا تکلیف ما معلوم شود!

«حاج سید جعفر» مأیوسانه به کشتی برگشت و تا دو ساعت به غروب خبر نرسید، ما به کلی مأیوس شدیم و ضمناً اشتغال به ذکر مصائب «حضرت سیدالشهداء» و توسل به «ائمه طاهرین»، و قرأت حدیث شریف کسا داشتیم، ضجه و ناله و گریه و زاری از هر طرف برپا بود.

تا آن که درست در خاتمه روضه «آقای سید احمد» جناب «آقا میرزا محمدعلی طهرانی عینک چی» از در درآمد، و با کمال عجله پاکتی به من داد و گفت ببینید چه نوشته! من بدون آنکه عنوان پاکت را ملاحظه کنم فوراً آن را باز کردم، به زبان انگلیسی که فقط خواندن آن را می دانستم و از تکلم عاجز بودم نوشته بود: ««آقای شیخ عبدالقادر» موافق تلگراف واصله، «حجاز نورانی» برای باقیماندگان حجاج معین شده، آنها را به اسرع اوقات به «بمبئی» حرکت دهید، که با دویست نفر باقیماندگان حجاج آن جا، به طرف «جده» حرکت کنند». همین که مضمون کاغذ را ترجمه کردم، یک مرتبه صدای خنده و فریادهای مسرت آمیز از جمعیت

صفحه

۱۲۷

بلند شد، و یک محفل گریان نالان محزون و ماتم زده، مبدل به یک محیط خنده و فرح و شادمانی گردید.

عکام ها (1) و شاگرد عکام ها و بعضی مسافری در دست مشغول رقصیدن و بشکن زدن و تصنیف (2) خواندن شدند، و به قدری صدا در صدا پیچید که نتوانستیم آنها را آرام کنیم، کاغذ را گرفتند و به همین حال رفتند درب اطاق «شیخ عبدالقادر»، و مجالی ندادند که من عذر باز کردن پاکت را، که بعد فهمیدم به عنوان او بوده است بخواهم. در هر حال شیخ دستور داد که کارها و بارهای خود را شبانه مرتب کنید که صبح باید حرکت کرد.

به همین طریق عمل کردیم و ساعت چهار از شب، شیخ آمد و تذکره ها و جوازهای ما را رد کرد و گفت، از این جا تا «بمبئی» با ماشین یا کشتی مجاناً خواهید رفت، و بلیط کشتی نورانی را در «بمبئی» باید بگیرید، و از اسکله خبر رسید که «کشتی همایون» طرف غروب به راه افتاد و رفت، معلوم شد که حاکم توقیف آن را همان ساعت مرتفع نموده، ما بعد از دو روز و دو شب بیخوابی و دوندگی، امشب ساعت شش از شب به خواب راحتی رفتیم.

حرکت به بمبئی

امروز سه شنبه هفدهم ذی القعدة مطابق «دوازدهم اسد»، صبح اول آفتاب، دوچرخه و گاری های زیاد در مسافرخانه حاضر شد، و هر دسته از مسافری اسباب های خود را، در یکی از آنها جا دادند و حاضر و قیراق

1- شترداران.

2- ترانه خواندن.

صفحه

۱۲۸

آماده حرکت شدند.

مدتی حال بر این منوال گذشت و خبری نیامد. ظهر شد و نهار خوردیم باز هم اجازه حرکت نرسید. چند نفر نزد «شیخ عبدالقادر» رفته علت تأخیر را پرسیدیم، گفت: انتظار ورود یک کشتی پستی را داریم که از «بصره» برسد و فوراً شما را به «بمبئی» حرکت بدهد، و اگر نرسید شما باید با ماشین غروب حرکت کنید، چیزی که هست این کشتی پستی هرگاه بیاید، یک روز شما را به «بمبئی» می برد، ولی ماشین چون در شهرها معطل می شود و راهش مستقیم نیست دو سه روز طول خواهد داد تا به «بمبئی» برسد.

درست چهار ساعت به غروب داشتیم که «شیخ عبدالقادر» به مسافرخانه آمد و اجازه حرکت داد، یک دفعه تمام گاریها که حاضر و آماده بودند به حرکت افتادند، و غالب مسافری با مجانی بودن گاریها سوار درشگه و اتومبیل های کرایه شده، به طرف اسکله رفتند.

دو ساعت به غروب مانده تمام مسافرین آنجا حاضر بودند و یک نفر آمد و به هر مسافری یک بلیط کشتی داد که رویش (ده روپیه) نوشته شده بود، و از قرار می که نقل می کردند قیمت تمام چهارصد بلیط و کرایه گاری ها را شخص «حاج عبدالغنی» داده بود، «حاج رمضان» نام که از محترمین «کراچی» و شیعه است، و فارسی را شیرین حرف می زند امروز خیلی خیلی به ما اظهار محبت و دل جوئی می کرد، محبت های او و بالخصوص «حاج عبدالغنی» فراموش نشدنی است.

باری برای یک ساعت به غروب گفتند: بسم الله و با آن که کشتی حاضر، پستی بود در کنار اسکله نیامده بود، به قدر یک میدان دور از ساحل لنگر انداخته بود و ما مجبوراً بایستی توسط قایق ها به پای کشتی

صفحه

۱۲۹

برویم، باران نم نم شروع به باریدن کرد، باد تندی هم بنا به وزیدن نمود، ما سوار قایق شدیم و دریا طوفانی گردید، و امواج به جوش و خروش افتادند، از این همه قایق که به روی آب حرکت می کرد، فقط معدودی که در قله امواج بودند دیده می شدند، بقیه در پستی های آب ناپدید بودند.

دقیقه به دقیقه بعضی قایق ها به روی موج می آمدند و مرئی می شدند، بعضی دیگر سرازیر در گودالها و ناپدید می گردیدند، و قایق را که شخص در جلو خود می دید سرازیر می شود، یقین می کرد که در آب دریا غرق شد، لیکن پس از چند دقیقه می دید همان قایق خود را از لابلای موج ها بیرون می کشد.

اغلب مسافرین از شدت وحشت، دست به جلو چشم ها گذارده، والله و لبتیک شان بلند، و تضرع و استغاثه می کردند، و کلمه شهادتین بر زبان جاری می ساختند، من خیلی کمتر از دیگران متوحش بودم و تماشای صعود و نزول قایق ها، و قیافه های رنگ پریده مسافرین را می نمودم. باری به این کیفیت به پای کشتی رسیدیم، و چون صد نفر مسافر بیش نبود، به زودی همگی سوار شدند، لکن کشتی مهلت نداد که مسافرین یکدیگر را ببینند و اسبابهای خود را جمع آوری کنند.

اول غروب آفتاب که آخرین مسافر بالا آمد نردبان را برداشتند و کشتی به حرکت افتاد، باران و باد هم شدت کرد و دریا بر انقلاب و تلاطمش افزوده و کشتی به قسمی پهلو به پهلو می شد، و آنقدر به سرعت می رفت که هرکس بهر حال و در هر محلی بود افتاد، و تا صبح کسی خیر نداشت، من هم بعد از خواندن نماز مغرب و عشا بدون غذا خوردن بی حال شده و در گوشه خن کشتی خوابیدم.

صفحه

۱۳۰

طوفان دریا

امروز چهارشنبه هیجدهم ذی القعدة مطابق «سیزدهم برج اسد»، صبح بعد از خواندن نماز، رفقای خود را صدا زدم نتوانستند برخیزند، فقط «آقا میرزا آقا بزرگ» بلند شد و خواست حرکت کند، دوباره به زمین خورد و افتاد برای دو ساعت از روز گذشته من در تمام خن ها (1) و سطحه کشتی گردش کردم، ده نفر بیشتر سر پا ندیدم، مابقی مسافرین تماماً افتاده و غالباً مبتلا به مرض «داء البحر» که عبارت از انقلاب مزاج و قی و اسهال است بودند، و اسباب و اثاثیه مسافرین که به طور نامضبوط، این طرف و آن طرف و در هر گوشه و کنار سطحه کشتی ریخته بود، به قدری باران خورده بود که یک پارچه آب بود، و قابلیت استفاده نداشت.

بیچاره «حاج ابوالحسن» مستخدم خودمان، مثل موش آب کشیده شده بود، باران قطع شده بود لکن تلاطم و انقلاب دریا باقی بود، به «حاج ابوالحسن» دستور دادم که آش رقیقی طبخ کند که برای نهار رفقا به مصرف برسد، دوباره برگشتم به جایگاه خودمان در گوشه خن تنها نشسته، مشغول نوشتن یادداشتهای چند روزه شدم.

مقارن ظهر بالاي سطحه رفته که به «حاج ابوالحسن» بگویم نهار بیاورد دیدم بیچاره افتاده است، و چند نفر پای او را می بندند، معلوم شد حرکت کشتی منقل آتش را به روی پای او پرت کرده و سوزانیده است.

باران مجدداً در نهایت شدت باریدن گرفت و گاهگاه امواج دریا در سطحه کشتی می ریخت، کشتی هم با کمال تهور و چابکی با برسات (2) دریا

1- خن، انبار کشتی و اطاق که زیر کشتی قرار داشته باشد را گویند. مخفف خانه است.

2- موسم باران هند.

صفحه

۱۳۱

و امواج کوه پیکر دست به گریبان بود، نه باد و باران طوفانی، نه ابر و مه ظلمانی، هیچ یک او را از کار باز نمی داشت بلکه ساعت به ساعت بر سرعت خود افزوده، مانند یک حیوان بحری در آب غوطه می زد.

رفقای من و اغلب مسافرین نهار نتوانستند بخورند، و جملگی بی حال و مدهوش افتاده بودند، بالجمله امروز و امشب تغییری در اوضاع و احوال داده نشد، هوا هم یک ساعت می بارید ساعت دیگر آرام می گرفت، و عموماً صدا از احدی بلند نمی شد من هم پس از ادای فریضه و صرف شام خوابیدم.

آرامش بعد از طوفان

امروز پنجشنبه نوزدهم ذی القعدة مطابق «چهاردهم اسد»، صبح دریا نسبتاً آرام شده بود، مسافرین غالباً بهوش و حواس آمدند، صبح چای و ظهر نهار نتوانستند بخورند، و از حال یک دیگر استخبار می کردند، تا ظهر دو سه مرتبه باران رگبار آمد ولی از ظهر به بعد هوا درست آرام گرفت، کشتی هم از سرعت سیرش کاسته شد.

دیروز و امروز سواحل هندوستان در اغلب نقاط، در جانب یسار کشتی یعنی طرف مشرق نمودار بود، تقریباً یک ساعت به غروب مانده رسیدیم به ساحل» بمبئی.»

ورود به بمبئی

کشتی در کنار اسکله بسیار قشنگی ایستاد و با کمال راحتی از پلکان چوبی که از ساحل برپا کردند پیاده شدیم، «خان صاحب» پسر «شیخ عبدالقادر» را هم دیدیم که با ما پیاده شد، اسباب های ما را در اطاق های

صفحه

۱۳۲

گمرکخانه گذاشتند و خودمان را با درشکه فرستادند به مسافرخانه، ورود ما به مسافرخانه اول مغرب بود.

این مسافرخانه هیچ شباهتی به مسافرخانه «کراچی» ندارد و عبارت است از یک صحن وسیعی [است] که دور تا دور آن، عمارت بسیار قشنگ مستحکم دو طبقه ساخته شده است، و در جلو اطاق های هر دو طبقه، ایوان غلام گردش است، که با کمال ظرافت و وسعت بنا شده و اطاقها را به هم مربوط نموده، و در یک کنار صحن مسجدی است که نمازگاه مسافرین است، و یک قطعه تمثال «جعفر سلیمان» بانی و واقف مسافرخانه به دیوار آن منصوب است، و برای وضو ساختن چندین شیر آب تهیه شده است که آب آن از کوه توسط لوله آهنی می آید.

باري یک ساعت از شب گذشته سه دستگاه چراغ هاي توري زميني آوردند و در سه طرف مسافرخانه گذاشتند، و کنار هر چراغي دو سه نفر نشستند. براي ملاحظه تذکره هاي مسافرين، و دادن بلیط کشتي مسافرين، يکي يکي يا دسته دسته مي رفتند پاي يک چراغ، تذکره خود را ارائه داده امضاء مي کردند و به اصطلاح اینجا «قول مي کشيدند» بعد آن را مي بردند نزدیک چراغ ديگر، به مأمورين ارائه داده بر طبق آن ورقه پاس مي گرفتند، سپس ورقه پاس را پاي چراغ ديگر برده نشان مي دادند و بلیط کشتي مي گرفتند، و قيمت بلیط يکسره تا «جده» نود روپيه بود، ولي ما و اغلب مسافرين، بلیط دوسره به قيمت يکصد و پنجاه روپيه گرفتيم، و براي ساعت چهار از شب گذشته تمام مسافرين کارشان تمام شده بود.

کشتي نوراني

یک نفر از اجزاي گمرک خانه، موسوم به «حاجي جوهر» که

صفحه

۱۳۳

شيعي مذهب بود و زبان فارسي را خيلي شيرين تکلم مي کرد، از ابتدای پياده شدن از کشتي با ما همراه بود و در راهنمائي و اظهار خدمت، و حال جوئي و تسلي، (1) همه قسم کمک و مساعدت و بذل محبت مي کرد و مي گفت: حاکم کراچي، «خان صاحب» پسر «شيخ عبدالقادر» را مأمور کرده که شما را در «کشتي نوراني» سوار کرده رسيد بگيرد و برگردد، و حکمي نوشته است که شما را به اسرع اوقات به «جده» برسانند و از تمام تکلیفات و تحميلات مسافرتي، از قبيل تفتيش گمرک خانه و قرنطينه و غيره معاف باشيد، اين است که شما را امشب در اطاق هاي گمرک خانه نگاه نداشتند، و کميسيون هاي سه گانه از «قونسول خانه ايران» و «نظميه شهر» و «کمپاني کشتيراني»، براي قول کشيدن تذکره ها و دادن ورقه پاس، و پاره کردن بلیط کشتي در مسافرخانه فرستادند، والا معمولاً مسافر بايد تمام اسباب و اثاثيه خود را، در گمرک خانه نشان بدهد و براي ارائه دادن تذکره در «قونسول خانه» و گرفتن پاس از «نظميه»، و خريداري بلیط از اداره کمپاني چند روز وقت و مقداري دوندگي و معطلی لازم دارد.

مغول مسجد

باري مسافرين بعد از چند روز ناراحتي و صدمات، امشب را در کمال آسائش و خوشوقتي استراحت کرده خوابيدند، من خوابم نمي برد و ساعت شش از شب برخواسته به خيال تماشاي شهري که فردا صبح بنا هست از آن حرکت کنيم بيرون آمدم.

1- اظهار خرسندي، همدردی و آرامش دهی.

صفحه

۱۳۴

«مشهدی هادي» میوه فروش «طهراني» هم، به همین خیال کنار خیابان ایستاده منتظر رفیقي بود. با هم یک درشکه گرفته از مسافر خانه که در محله موسوم به «واري بندر» است حرکت کرده، و تا دو سه ساعت در خیابان هاي عربض و قشنگ شهر گردش مي کردیم، و تمام خیابانها و تمام مغازه ها و عمارات طرفين آن، عموماً شش و هفت طبقه است با چراغ هاي الکتریک، هنوز هم مثل روز روشن بود.

کرورها (1) جمعیت تا نیمه شب مشغول گردش و آمد و شد بودند، اتومبیل‌ها و درشکه‌ها و واگون‌های برق هم «لا تُعَدُّ ولا تُحْصَى» (2) «حرکت می‌کردند، هر چند قدم فاصله، صدای ساز و آواز و رقص و موزیک از تماشاخانه‌ها و تئاترها و غیره بلند بود.

قسمت تحتانی عمارات طرفین خیابانها تمام عبارت از مغازه‌ها و دکاکین و دارالتجاره‌ها بود، که تا آنوقت شب مشغول کار و داد و ستد بودند، در محله شیعه‌ها هم که «مغول محله» می‌گویند گردش کاملی کردیم مسجد عالی و باشکوه آن را هم که به «مسجد مغول» معروف است دیدیم و قدری مربای بالنگ بسیار معطر اعلی، جهت آقای «آقا سید احمد» که مریض شده است خریده به مسافرخانه برگشتیم و خوابیدیم.

بازرسی افراد

امروز جمعه بیستم ذی القعدة مطابق «پانزدهم برج اسد»، صبح پس از صرف چای و ادای فریضه، مسافریین توسط درشکه و اتومبیل برای

1- هزاران.

2- بی اندازه و بی شمار.

صفحه

۱۳۵

اسکله حرکت کردند، آنجا در یک محوطه بزرگی که با آهن، مسقف و تمام اطراف آن پنجره و شبکه‌های آهنی است جمع آوری شدند، این محوطه‌ها را قفس می‌گویند و واقعاً اسم بامسمائی است، بعد آنها را منظمآ صف بندی کردند، دکتر دولتی آمده نبض و قیافه آنها را دید که مبادا مریض در آنها باشد، ولی بحمدالله به مسامحه برگزار کردند و متعرض کسی نشده، بعد ممیزین کمپانی آمدند بلیط‌ها را که در دست صاحبانش بود دیده، نصفه آن را که متعلق به رفتن بود پاره کرده گرفتند، و نصفه دیگر را که متعلق به مراجعت بود پس دادند.

بعد از یک طرف قفس خانه، دربی به طرف اسکله باز کرده مسافریین را به سوار شدن کشتی دلالت کردند، حمال‌های زیاد هم جهت حمل و نقل اسباب حاضر بودند، تا ظهر تمام کارها مرتب شده و مسافریین هر دسته در جانی منزل گرفتند، کسبه دوره گرد نان‌های خوب و نارنگی و پرتقال و انبه تازه، و موز و غیره پای کشتی آورده می‌فروختند، مسافریین همگی از آنها خریدند.

دیشب و امروز چندین مرتبه باران‌های تند آمد و قطع شد، و با این که نیمه «برج اسد» و به اصطلاح «قلب الاسد» است، و شهر «بمبئی» تقریباً تحت «خط استوا» واقع است، هوا خوب و خنک بود و لطافت فوق العاده‌ای داشت و از قراری که نقل کردند سه ماه «سرطان» و «اسد» و «سنبله»، فصل زمستان این جا است، و ایام برسات هم که به معنی شدت بارندگی است، مطابق با این سه ماه است، کثرت مرکبات و میوه جات زمستانی، مصدق این حرف و موجب قبولی آن است، در حالتی که این ایام هوای ایران ما، در غایت گرمی و نهایت خشکی است.

صفحه

۱۳۶

حرکت کشتی نورانی

خلاصه یک عده دوپست نغري، از حجاج «کابلي» و «بخارائي» و غير هم، بعد از ما سوار کشتي که موسوم به «نوراني» است و ما به نام آن در «کراچي» تفال زدیم و موجب امیدواري ما شد گردیدند، این کشتي خيلي بزرگ است و به قدر دو هزار نفر مسافر گنجایش دارد، اما مثل دو کشتي سابق پستي نیست، بلکه تجاري است و سرعت سير آنها را ندارد و مي گویند پانزده روزه به «جده» مي رسد، و تا ایام حج که ما باید در «مکه» باشیم تقریباً هیجده روز بیشتر مجال نیست، که دو سه روز آن هم باید صرف رفتن از «جده» به «مکه» بشود. خداوند خودش ترحم فرموده و ما را به مقصد و مقصود مقدس برساند.

بالجمله سه ساعت به غروب مانده جهاز حرکت کرد و مدتي به ملايمت مي رفت، حوالي غروب وارد اقیانوس شد باران شدیدی گرفت، و امواج دریا به جنبش افتادند، هوا هم خيلي سرد شد، بیچاره مسافرين از وحشت منظره دریا و سرمای سخت، در گوشه و کنار خن ها جاي گرفته بعد از نماز و طعام خوابیدند.

امروز شنبه بیست و یکم ذي القعدة مطابق «شانزدهم اسد»، موقع نماز صبح باران به شدت مي بارید، و براي دو ساعت از روز گذشته شروع به تقسیم آب خوردن شد، در کشتي هاي سابقه، آب شیرین آشامیدني فراوان بود، و در هر موقع مسافرين مي توانستند به قدر کفایت آب از شیرهاي منصوبه به دیوار بردارند، لکن در این کشتي ساعت معین از صبح، آب شیرین را قسمت مي کنند و بهر نغري به قدر یک من تبریز بیشتر نمی دهند.

بعد از ظهر هم یک مرتبه دیگر رگبار شدیدی گرفت و ما به وسائلي

صفحه

۱۳۷

در عرشه جا گرفتیم، و قرار شد هر نغري ده روپيه به یک صاحب منصب کشتي، که آن محل مختص به او، يعني ایوان جلو اطاق مخصوص او بود بدهیم. شب را با آن که برسات شدید بود و کسانی که روی سطحه منزل داشتند زیر باران خیس شدند، جاي ما خيلي راحت بود و در کمال آسودگي خوابیدیم.

حجاج کابلي

امروز یکشنبه بیست و دوم ذي القعدة مطابق «هفدهم اسد»، صبح پرنده هاي زیادی به قدر گنجشک نمودار شدند که هم پرواز و طیران مي کردند، هم مدتي روی آب مي نشستند و هم به زیر آب مي رفتند، ممکن است در این نزدیکی ها یک جزیره بوده باشد.

طرف صبح تا ظهر حال دریا و مسافرين خيلي خوب بود، لکن از عصر به بعد بادهاي سختي میوزید، و حرکت کشتي که تا آن وقت از قدام (1) به خلف (2) بود تغییر کرد، و مبدل به حرکت گاهواره يعني از یمین (3) به یسار (4) شد و احوال مسافرين عموماً منقلب گردیده بود و تا صبح اشتغال به تضرع و زاري و دعا داشتند. سرما هم شدت کرده بود و شخص با یک لحاف و روپوش گرم نمی شد.

امروز و امشب یک دفعه بیشتر باران نیامد و از قراري که عمله جات کشتي مي گویند هرچه از سواحل «هندوستان» دور، و به حدود

1- جلو.

2- پشت.

3- راست.

4- چپ.

«جزیره العرب» نزدیک شویم باران کمتر می شود، امشب در حدود ساعت پنج و شش از شب صدای فریاد و فغان زیادی شنیده شد از عرشه به سطحه پائین آمده تفحص کردیم، معلوم شد حجاج کابلی مشغول دعا و تضرع اند یک دسته پنجاه شصت نفری در یک خنی، (1) حلقهوار ایستاده، دست به گردن یکدیگر انداخته ذکر می خواندند و جستوخیز می کردند و فریاد و عربده می کشیدند و این حالت آنقدر طول کشید که دهان آنها کف کرد و یکی یکی افتادند.

امواج دریا

امروز دوشنبه بیست و سوم ذی القعدة مطابق «هیجدهم اسد»، صبح تا ظهر دریا چهارموجه، و حرکات کشتی به کلی غیر منظم بود، غالباً اشخاص در حال حرکت به زمین می خوردند، سماورهای آتش کرده با قوری سرنگون می شد، اثاثیه و اسباب مسافری به روی یکدیگر می ریخت، لکن طرف ظهر به بعد دریا آرام گرفت. کابلی ها که در خن منزل داشتند، طرف عصر به روی سطحه آمده صفا کرده بودند، هر کدام یک چپق حشیش و چرس درست کرده می کشیدند، و پس از چند دقیقه تأمل، در عالم خلسه خودشان و مشاهده امواج دریا، یک مرتبه جستک زده مشغول وجد و سماع می شدند و حرکات مستانه می کردند، ما هم از تماشای عوالم آنها عالم خوشی داشتیم. این جماعت تماماً فقیرند بلیط کشتی هم نگرفته اند و مجاناً مسافرت کرده اند، و حتی هیزم و آذوقه هم هرروز از طرف کاپیتان به آنها مجاناً می دهند.

1- اطاق پایین کشتی.

از غروب به بعد، مجدداً دریا متلاطم و منقلب شد، هوا هم بر برودت خود افزود، و با آن که با لباس های کلفت زمستانی زیر لحاف رفته بودیم، باز سرما اذیت می کرد، و تا صبح حرکات عنیف (1) کشتی، و عربده های مهیب دریا، و تراکم امواج کوه پیکر، خواب را بر مسافری حرام کردند، لکن صدا از احدی بلند نمی شد و هیچ کس از جای خود حرکت نمی کرد، و جملگی در وحشت و دهشت بودند، و چندین مرتبه آب در کشتی ریخت و یکی دو مرتبه، در عرشه هم که منزلگاه ما بود آب دریا ریخت، با این که از سطح دریا تا آن جا، به قدر ده ذرع ارتفاع بود.

در نیمه های شب به خاطر آمد حکایتی که در «کاظمین» و «بصره» از برسات دریا نقل می کردند و می گفتند: گاهی آب دریا به کشتی می ریزد، و بعضی اوقات مسافری به روی یکدیگر می افتند. و فکر می کردم که ما تمام ساعتی را که در کشتی ها بودیم به همین کیفیات، بلکه به اشد مراتب آن گذرانیده ایم، خداوند خودش ما را از شرور دریا محفوظ، و به مقصد مقدس ایصال فرماید. امروز دو سه نفر در کشتی تلف شده و جنازه آنها نصیب ماهیان و حیوانات بحری شد.

امروز سه شنبه بیست و چهارم ذی القعدة مطابق «نوزدهم اسد»، صبح تا ظهر انقلاب هوا و دریا به حال خود بود، سه چهار جنازه تلف شدگان شب را در دریا ریختند، دو مرتبه هم باران آمد لکن مقارن ظهر دریا آرام گرفت و هوا باز شد، و خورشید جهان تاب، مسافری را از دیدار خود محظوظ و بهره مند نمود، و یک وجد و شعف فوق العاده در

همگی حادث شد، زیرا که از بندر عباس که گذشتیم، تا امروز بیست روز

1- سخت و خشن.

بود که آفتاب نداشتیم، و قرص خورشید را نمی دیدیم جز در پس پرده ابرها.

مسافری به جنبش افتادند و اثاثیه و اسباب خودشان را که خیس بود در آفتاب خشک می کردند، آقای «آقا سید احمد» که از «کراچی» به آن طرف مریض و مبتلا به داءالبحر بود، حالش آفاقه یافت.

«حاج ابوالحسن» طباح هم که در کشتی «کراچی»، منقل آتش به روی پایش ریخت و تاکنون حالش مایه رقت بود بهتر شد و به حرکت افتاد، بعد از نماز عصر مشغول قرانت کلام الله مجید بودیم، اتفاقاً به این آیه مبارکه رسیدیم:

"وَالَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ * لَيْسَتُوا عَلَي ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةً رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ * وَإِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ(1)." "

خود را درست مضمول آیه کریمه دیده، بی اختیار گریان شده و تا مدتی حال خوشی داشتیم و متوالیاً می گفتیم {سبحان الذي سخر لنا هذا} و از غروب به بعد هم هوا صاف بود و ستاره های معروفه تشخیص داده می شدند، سردی هوا هم مثل شب گذشته بود، لکن دریا به کلی آرام بود، تا صبح خواب راحتی کردیم.

دره های آبی و ماهی های عظیم الجثه

امروز چهارشنبه بیست و پنجم ذی القعدة مطابق «بیستم اسد»، صبح

1- زخرف: ۱۲، ۱۴

تا غروب هوا نیم صاف بود، لکن بادهای شدیدی از هر طرف میوزید و امواج عظیمه به روی یکدیگر خورد می شدند، کشتی ما هم گاهی از روی این کوههای آبی متصاعد شده، گاهی در قعر دره های آبی نزول می کرد، حال ما درست مثل کسی بود که در یک سلسله دره و ماهور، اسب تازی می کند، و همین که باد تغییر جهت می داد امواج دریا از یمین و یسار ما به روی هم می ریختند، و کشتی را از این پهلو به آن پهلو می کردند.

ماهی های عظیم الجثه و حیوانات عجیب الشکل بحری دسته دسته، منظم (1) کشتی را با کمال سرعت تعقیب کرده و همراه ما می آمدند، مثل آن که برای بلعیدن یک مشت مسافری نیمه جان دهان باز کرده اند، طرف عصر چندین قسم مرغ های زیادی نمودار شده، و در خط سیر کشتی پرواز می کردند، مسلم است که در این نزدیکی ها باید جزیره ای موجود باشد. انقلاب دریا از غروب به بعد مرتفع شد و تمام شب را آسوده بودیم.

خبر ناگوار

امروز یک نفر از اجزای (2) کشتی که فارسی می دانست، در ضمن صحبت های راجعه به مسافرت دریا و سرعت کشتی ها گفت: این کشتی در ایام برسات، بیست روزه به «جده» می رود و ما حساب کردیم درست روز عید اضحی به «جده» خواهیم رسید، اول قدری پیگه خورده، از عمله جات دیگر کشتی که کمی فارسی می فهمیدند و زبان آنها هندی بود استفاده کردیم، آنها هم به همین تقریب جواب دادند، این مطلب دهان به

1- با ترتیب و نظم.

2- کارکنان.

صفحه

۱۴۲

دهان گذشت و عموم مسافری در یک وحشت و اضطراب فوق العاده افتادند و حق هم داشتند، زیرا که بعد از چند ماه مسافرت، و تحمل آن همه صدمات و زحمات، شنیدن چنین حرفی تحمل ناپذیر بود.

رفقا قرار دادند که من خود کاپیتان را ملاقات کرده در این خصوص و در باب اطلاع دادن در موقع رسیدن به کوه «یللم (1)» جهت محرم شدن، و اگر مقتضی باشد برای دادن وعده یک قالیچه به عنوان یادگار مذاکراتی بکنم، زیرا که بعضی از اجزای کشتی گفتند ممکن است کاپیتان به طمع دریافت یک رشوه بر سرعت کشتی بیافزاید، و شما را چند روز زودتر به «جده» برساند.

طرف عصر به ملاقات مشارالیه در اطاق مخصوص به خودش رفتم، و چون غیر از «انگلیسی» زبانی نمی دانست یک نفر از معاونین اش که «انگلیسی» بود و «فرانسه» می دانست میانه ما دیلماج (2) شد و خلاصه جواب هائی که از سوالات و تقاضاهای من داد این بود که، این کشتی از ده الی بیست روز مسافت بین «بمبئی» و «جده» را طی می کند، و چند مرتبه است که هیجده، نوزده روزه آمده است، لکن برسات تخفیف یافته و خوشبختانه این دفعه باد مخالف هم که از جلو میوزید نداشتیم، بنابراین خیلی کمتر از بیست روز خواهیم به «جده» رسید و می توانیم به شما اطمینان بدهم که شب یکشنبه در «عدن» و سه روز بعد از آن در «جده» خواهیم بود یعنی مسافرت از «بمبئی» تا «جده» سیزده، چهارده روز بیشتر طول نخواهد کشید، و در باب «یللم» گفت چندین سال است من در این

1- یکی از مواقبت حج است.

2- مترجم.

صفحه

۱۴۳

خط دریانوردی کرده و سالی چند مرتبه حجاج را به «جده» برده می دانم در محاذات (1) کوه «یللم» باید تغییر لباس بدهند به شما هم به وسیله شیپوری اعلام خواهم کرد، و در خصوص تعارفاتی که من کردم گفت ابدأ توقعی و طمعی ندارم، لکن «حاج سید حسن حمله دار» یک حرفی به من زده است بگوئید فراموش نکند.

این مذاکرات را برای رفقا نقل کردم خیلی امیدوار و خوشحال شدند، «حاج سید حسن» را صدا زدیم آمد، معلوم شد روز اول سواری کشتی، و عده دو قطعه قالیچه به کاپیتان داده بود که زودتر مسافری را به «جده» برساند، لذا وجهی از میانه جمع آوری کرده، دو قطعه قالیچه از دو نفر مسافر خراسانی خریده برای کاپیتان

بردند، ضمناً از مذاکرات کاپیتان معلوم شد که فرنگی ها کوه «یلملم» را «لملم» می گویند و در روی نقشه بحری که به من نشان داد نیز لملم به حروف لاتین نوشته شده بود.

ذکر و رقص!

امروز پنجشنبه بیست و ششم ذی القعدة مطابق با «بیست و یکم اسد»، صبح برای وضو ساختن به سطحه رفتیم، معلوم شد دیشب باران مفصلی باریده، و تمام راکبین سطحه و اثاثیه آنها را خیسانیده، نزدیک ظهر رسیدیم به یک قله کوهی که در یمین نمودار بود و ارتفاع آن از سطح دریا به نظر پانصد متر می آمد، طرف عصر کابلی ها در سطحه مشغول کشیدن بنگ و حشیش و وجد و سماع بودند، و اول شب در خن مدتی اشتغال به ذکر و رقص داشتند، تا این که دهانشان کف کرد و یک یک افتادند. امروز

1- مقابل، روبرو.

صفحه

۱۴۴

و امشب هوا صاف و دریا آرام بود لکن من از ظهر تب شدیدی عارض شد و نیمه شب عرق کردم.

ملح الاثمار

امروز جمعه بیست و هفتم ذی القعدة مطابق «بیست و دوم اسد»، من ده مثقال «ملح الاثمار (1)» خوردم مفید واقع شد، نزدیک ظهر یک رشته کوه در طرف یمین نمودار شد که تا مدت پنج شش ساعت ما می رفتیم دنباله آن قطع نمی شد، معلوم است که هم قله کوه دیروزی، و هم سلسله امروزه از کوههای «یمن» است که ما از جنوب آن می گذریم و قاعده تا فردا یا فردا شب باید به شهر «عدن» برسیم، امروز و امشب هم هوا به کلی صاف، و دریا آرام و سرماهایی سخت مبدل به گرما شده بود.

عدن

امروز شنبه بیست و هشتم ذی القعدة مطابق با «بیست و سوم اسد»، صبح قدری گنه گنه (2) خوردم فوراً حالت منقلب شد و مبتلا به مرض «داءالبحر» شدم که عیناً اثرات دریا را دارد، تا ظهر از پا در افتاده بیهوش شدم، برای دو سه ساعت به غروب، چشم باز کردم دیدم رفقا دور من جمع اند و آب هندوانه به من می خوراندند، فوراً تمام سطح بدنم قرمز شد و کهییر بیرون زد و تب خیلی شدیدی عارض شد، تا حال فرجی پیدا کردم. از مسرت و خوشحالی رفقا معلوم شد که در ساحل شهر «عدن» رسیده ایم

1- نوعی نمک که در مصارف دارویی به کار می رود.

2- درختی است دارای برگهای درشت و گل های ریز سفید یا سرخ، از پوست آن ماده ای گرفته می شود که در طب برای مالاریا به کار می رود

صفحه

۱۴۵

و کشتی لنگر انداخته، طرادہ چي هاي «عدني» هندوانه و پر شتر مرغ آورده به مسافرين مي فروختند، از بالاي کشتي پول به توسط ريسمان پائين مي رفت و جنسي که خريده شده بود بالا مي آمد.

براي غروب یک نفر دکنتر از ساحل به بالاي کشتي آمد که مسافرين را معاينه کند، از خوف قرنطينه در ساحل «قمران»، من و مسافرين ديگر چنان چابکانه به حرکت افتاديم و چنان وانمود مي کرديم که در کمال صحت و سلامت هستيم بحمدالله از قرنطينه جستم، و دکنتر اجازه حرکت داد لکن بارگيري ذغال کشتي طول کشيد و تا ساعت چهار از شب متوقف بوديم.

عدن قلعه نظامي

منظره کوهستاني شهر «عدن» از بالاي کشتي، و چراغ هاي برق خيابان ها در ساحل دريا بي تماشا نبود، شهر «عدن» از زماني که به تصرف انگليس ها درآمد در حکم قلعه نظامي است، و آخدي حق پياده شدن و تماشاي آن را ندارد، و دولت «انگليس» به قدری در آن تهيه توپ و قورخانه (1) ديده، که مي تواند کشتي هاي تمام ممالک «اروپا» را از ورود به «اقيانوس هند» ممانعت و جلوگيري کند، تقريباً چهار ساعت از شب گذشته، کشتي حرکت کرد و به ملاحظه آرامي دريا مسافرين با کمال راحتی خوابيدند.

امروز يکشنبه بيست و نهم ذي القعدة مطابق «بيست و چهارم اسد»، دريا به کلي آرام بود لکن هوا به قدری حبس و گرم شد که مسافرين

1- زرادخانه، کارخانه اسلحه سازي.

صفحه

۱۴۶

حسرت ايام برسات را مي خوردند، مرغ هاي بي شماری کوچک و بزرگ در هوا پيران مي کردند در طرفين کشتي به فاصله زيادي همه جا کوهستاني نمايان بود، معلوم است که کوههاي دست راست ما از خاک «يمن» و کوههاي يسار جزو قطعه «سومالي» است، و در درياي «عدن» مابين قاره «آفريقا» عبور مي کنيم، از گرما و حبسي هوا شب هم در زحمت بوديم.

محاذات يللم

امروز دوشنبه غره ذي الحجه مطابق «بيست و پنج اسد»، صبح زود، کاپيتان به توسط شيبوري رسيدن به محاذات کوه «يللم» را اعلام کرد و مردم محرم شدند، جمعي هم از ديروز به موجب نذر محرم شده بودند، هوا در تمام روز آن قدر حبس و گرم بود، که نفس ها به زحمت از سينه بيرون مي آمد، من هم یک دفعه ديگر ميتلا به داءالبحر شدم و به کلي قطع حياتم شد، طرف عصر وقتي به هوش آمدم که ديديم رفقا مشغول پرستاري من اند، و آب هندوانه به گلويم مي ريزند باز جوش هاي قرمز زيادي به سطح بدنم ظاهر شد و تب کردم و افاقه (1) يافتيم، به قدر دو سه سیر يخ هم، از عمله جات کشتي به قيمت دو روپيه خريده به من رسانيدند بحمدالله یک دفعه ديگر از چنگ مرگ جستم، اما ديروز و امروز سه چهار جنازه در دريا انداختند، گرمای هوا ساعت به ساعت در اشتداد بود.

ساحل جدہ

امروز سه شنبه دوم ذي الحجه مطابق «بيست و ششم اسد»، براي دو

ساعت به غروب مانده رسیدیم به ساحل «جده» و یک مسرت و شغف فوق العاده، در تمام مسافریین حاصل شده بود، حق هم داشتند. زیرا که موجبات محرومیت از نیل به مقصد از هر جهت فراهم بود، شب را در کشتی ماندیم زیرا که چند کشتی قبل از ما به ساحل رسیده و مسافریین آن مشغول پیاده شدن بودند، به علاوه طبیب دولتی هم باید بیاید مسافریین کشتی را معاینه کند.

امروز چهارشنبه سوم ذی الحجه مطابق «بیست و هفتم اسد»، بعد از آنکه کشتی های وارده قبل از ما مسافریین و بارهای خود را پائین کردند، طبیب حکومتی عرب آمد و ما را معاینه کرد و اجازه پیاده شدن داد، مسافریین توسط بلم ها و طراده ها با اثاثیه خود به ساحل شهر در گمرکخانه پیاده شدند، و دسته دسته یا یک یک، تذکره های خود را ارائه داده و اثاثیه را توسط گاریها به شهر حمل نمودند.

امروز در گمرک خانه از جهت گرمای فوق العاده و عفونت هوا و ازدحام و مصادمه چند هزار جمعیت در یک محوطه کوچک، خیلی سخت گذشت اما من با ضعف زیاد، همین که یک ساعتی در هوای گرم و کثیف گمرک خانه ماندم و چند جنازه و چند نفر محتضر در گوشه و کنار دیدم، دیگر نفهمیدم چه شد برای یک ساعت به غروب ملتفت شدم که «آقا میرزا جمال الدین کتابفروش طهرانی» در بالاخانه مرا پرستاری می کند، و هندوانه به من می خوراند فوراً تب شدیدی کرده به هوش و حواس آمدم، معلوم شد «آقا میرزا جمال» که با «کشتی همایون» از «کراچی» حرکت و سه روز قبل از ما وارد «جده» شده، امروز در گمرکخانه به تماشا آمده، و رفا را که بی حال بوده ام به او سپرده اند، خداوند او را ثواب جزیل و اجر جمیل عنایت فرماید.

برای غروب مرا پیش رفقای خودم که در خانه «سید عباس» پسر «سید مختار» منزل گرفته بودند برد، در کوچه ها و معابر چندین نفر میت و محتضر به زمین افتاده بودند، شب را با کمال ناراحتی از گرما و رطوبت هوا به سربردیم.

حضرت حوا

امروز صبح پنجشنبه چهارم ذی الحجه مطابق «بیست و هشتم اسد»، رفا رفتند به زیارت «حضرت حوا» که بیرون شهر است، و من با وجود قطع تب قوه رفتن را نداشته، نشستم و مشغول نوشتن گزارش چند روز گذشته شدم. رفا برگشتند و «حاج محمد» حمله دار را فرستادند که شتر و شُقْدَف (1) برای رفتن از «جده» به «مکه» که ده فرسخ است کرایه کند.

بعد از آن که در «کراچی» مابین ما و «حاج سید جعفر حمله دار» جدائی افتاد و او با «کشتی همایون» قبل از ما حرکت کرد، ما خدمات مربوط به حمله داری را به «حاج محمد» نام حمله دار ارجاع کردیم. (شُقْدَف یک قسم کجاوه ای است که در این جا معمول است، و خیلی سبک تر و جادارتر از کجاوه است)

«حاج محمد» با یک نفر عرب جمال برگشت، و قرار شد همین امشب با شُقْدَف برویم، یک ساعت دیگر به کلی ورق برگشت، یعنی جمعی از «مغاربه» و «حجاج» جاوه» به حکومت «جده» متظلم شده بودند که «جمال آقا» حجاج عجم را چون پول بیشتر می دهند، مرتباً و به زودی حرکت به «مکه» می دهند، با این که ما ده پانزده روز است در اینجا

مانده ایم، حکومت هم چند نفر از جمالها و حمله دارها را توقیف، و حکم کرده که تا مسافری سابقه حرکت نکنند کسی به حجاج تازه وارد شتر ندهد، ما هم به علت ضیق وقت به «حاج محمد» دستور دادیم الاغ کرایه کند، مکاری ها آمدند و کرایه هر الاغ به قیمت چهار لیره مقطوع شد، عصر که آمدند پول بگیرند دبه درآوردند، یعنی گفتند مقصود ما «لیره انگلیسی» بوده است (جنيه نه «لیره عثمانی»)، ما بعد از گفتگوها قبول کردیم و برای طی ده فرسخ، هر نفری چهار «لیره انگلیسی» که معادل بیست و چهار تومان می شد به حساب روپیه پرداختیم.

با آن که کرایه هر مسافر یک لیره عثمانی بود و دو نفر سوار شقدف می شدند، اما حق داشتیم زیرا که اولاً این الاغ ها یک شبه می روند به «مکه» و شترها یک روز در منزل «جده» که بسیار بدهوا و محلّ باد سام است می مانند، ثانیاً با ضیق وقت و جلوگیری حکومت ناچار و لابد بودیم که با هر گونه وسیله ممکنه هست خود را به «مکه» برسانیم.

خلاصه طرف عصر هر کدام خورجین با اسباب مختصری از لباس و احرام یدکی، و یک لحاف مرتب کرده، قدری اثاثیه هم گذاشتیم که «حاج ابوالحسن» بعد از ما با شتر به «مکه» بیاورد، و مقداری اسباب هم که ما یحتاج کشتی سواری بود در «جده» به امانت گذاریم اول مغرب نماز را خوانده مال ها را آوردند، با جمعی از آشنایان طهرانی سوار شدیم.

مکاری یک تقلب دیگر هم به کار زد و به جای دو الاغ، یک قاطر و یک شتر هم ضمیمه کرد، باز از ناچاری قبول کردیم و الاغ ها آنقدر به سرعت می رفتند که ساعت پنج از شب رسیدیم به منزلگاه «جده» که تا «جده» و «مکه» پنج فرسخ فاصله دارد، و درست وسط است. از زحمت سواری، آقایان «آقا سید احمد» و «آقا سید عزیزالله» تب سختی کرده بودند

«آقا میرزا آقا بزرگ» و «مشهدی محمدحسین» هم پایشان مجروح شده بود، دیگر حال من با آن ناخوشی ها و ضعف مزاج معلوم است چه بود.

بالجمله همگی از رفتن عاجز شده بودیم و مکاری ها عجله در رفتن داشتند، و بعد از مشاجراتی آنها تعرض کردند و ما چند ساعتی در قهوه خانه خوابیدیم، نزدیک سحر قهوه چي بیدارمان کرد و گفت: اگر وسط روز بین راه بمانید ممکن است دچار باد سام بشوید، چنانچه دو روز قبل شصت هفتاد نفر همین جا مبتلا و تلف شدند، باری به عجله سوار شده حرکت کردیم.

ورود به مکه

امروز جمعه پنجم ذی الحجة مطابق «بیست و نهم اسد»، نماز صبح را در یک قهوه خانه دیگری خوانده باز حرکت کردیم، چون گرمای هوا ساعت به ساعت اشتداد می کرد، مال ها دیگر به سرعت نمی رفتند، ما هم آن قدر خسته و عاجز شدیم که برای دو ساعت به ظهر بی اختیار در یک قهوه خانه فرود آمدیم و آب خریداری کرده به سر و بدن خود می پاشیدیم، اتفاقاً خورجینی که آذوقه و نان ما در آن بود، روی شتر و زیر پای «آقا میرزا بزرگ» بود که از ما جلو افتاده و رفته بود. در قهوه خانه هم جز آب و چای هیچ چیز یافت نمی شد، گرسنگی هم مزید بر علت گردید، بعد از یک ساعت راحتی خواستیم سوار شویم، دو نفر از کسبه «مکه» که از «جده» آمده بودند ما را منع کردند و گفتند اگر از این جا بیرون بروید، فوراً همگی از مسمومیت باد و هوا تلف خواهید شد، تا «مکه» دو ساعت بیش نمانده، صبر کنید عصر با ما حرکت کنید. چون مردمان معقول و نجیبی به نظر می آمدند ما هم پذیرفتیم، و برای دو ساعت به غروب سوار شده، و در

نهایت خستگی و فرسودگی و ناتوانی براه افتادیم، و اول غروب به «مکه معظمه» وارد شدیم.

رفیقو همسفر ما «آقا سیدابوطالب ماهوتچی» که در «کراچی» از ما جدا شد، و با «کشتی همایون» حرکت کرد قبل از ما به «مکه» رسیده و منزلی گرفته منتظر ما بود، در همان منزل وارد شده فوراً نماز خوانده خوابیدیم.

عبدالرحمان مطوف

امروز صبح شنبه ششم ذی الحجه مطابق «سی ام اسد»، «عبدالرحمان مطوف» که در «مکه» معروف به تشیع، و امورات حجاج شیعه به او سپرده است، یک نفر از خدام حرم را، برای تعلیم و راهنمایی به منزل ما فرستاد و رفقا عازم حرکت شدند، من هم با آن همه سوابق کسالت و مرض، و با آن که از «جده» تا «مکه» هم تب سوزان داشتم، چون امروز حال خود را خوب دیدم و به شکرانه وصول به «مکه معظمه» مسرت و فرح فوق العاده داشتم، و چون تخلف از رفقا را در به جا آوردن اعمال مایه زحمت دانستم، از جای برخاسته یک سره رفتیم به کنار «برکه ابوطالب»، و در برکه یعنی استخری که آن را با چاه توسط گاوها پر می کنند تنظیف و غسل نموده، جامه های احرام را تطهیر و تجدید کردیم، و به زیارت حرم مطهر و اجرای اعمال عمره تمتع روانه شدیم، و پس از هفت بار طواف خانه «کعبه»، و دو رکعت نماز طواف در «مقام ابراهیم»، و هفت بار سعی بین «صفا» و «مروه» در کنار دکانی نشسته، به ناخن گرفتن و شارب زدن تقصیر کردیم، و نسبت به بیست و چهار چیز که بر خود حرام کرده بودیم جز سر تراشیدن، محلّ شدیم. سپس طواف نساء (1) را با دو رکعت نماز آن بجا آورده بعد از

1- عمره تمتع طواف نساء ندارد، لذا یا درعمل و یا درنوشتن این اشتباه از سوی مؤلف صورت گرفته است.

صفحه

۱۵۲

ظهر به منزل مراجعت کردیم، و شیخ مطوف را که همه جا برای دلالت همراه بود مرخص نموده و باقی روز را با شب راحت کردیم.

زیارت حرم مطهر

یکشنبه هفتم ذی الحجه مطابق «سی و یکم اسد»، دیشب باز من تب شدید کردم، و امروز پس از مشاوره با رفقا، «حاج عبدالله» صاحب خانه چند نفر طبیب را معرفی کرد، و استخاره نمودیم مراجعه به «حکیم محی الدین» خوب آمد، به راهنمایی «حاج عبدالله» و همراهی آقای «آقا سید عزیزالله» به منزلش رفته، و دستور گرفته مراجعت کردیم، شب را به زیارت حرم مطهر مشرف شده، سپس مراجعت و استراحت نمودیم.

مِنِي

امروز دوشنبه هشتم ذی الحجه مطابق اول «برج سنبله»، (یوم الترویة (1) چند صورت تلگراف تهیه، و به «طهران» مخابره نمودیم و قیمت هر کلمه را سه مجیدی، که معادل شش روپیه و تقریباً دو تومان پول ایران است پرداختیم.

امروز مجدداً نزد «حکیم محی الدین» رفته، چون عازم «منی و عرفات» بودیم، دستور چهار روزه گرفتیم، و برای یک ساعت به غروب، پس از محرم شدن جهت حج تمتع، توسط الاغ هائی که «حاج محمد حمله دار» برایمان کرایه کرده بود، به طرف «منی» که تا «مکه» یک فرسخ است حرکت کردیم، و شب در چادری که قبلاً برایمان زده بودند بیتوته نمودیم.

عرفات

امروز اول صبح سه شنبه نهم ذی الحجه مطابق دوم «برج سنبله» (1) یوم العرفه سوار شده برای «عرفات» که تا «منی» یک فرسخ متجاوز است حرکت کرده، آنجا هم چادر برپا کرده بودند، و قوف در «عرفات» که دوم از واجبات حج است به عمل آمد، دعای عرفه معروف «حضرت سیدالشهدا» - سلام الله و صلواته علیه - و دعای «حضرت سیدالساجدین» هر دو قرائت، و حال خوشی دست داده بود، خداوند جمیع خویشتان و دوستان و ما را برای بار دیگر و بار دیگر نصیب فرماید.

در استخري که از آب «قنات زبیده» پر می شود، آب تنی کردیم قدری هم به تماشای چادر هائی که در تمام سطح زمین و کوه «عرفات» زده شده بود رفتیم و اول غروب سوار شده به «مشعر الحرام» که تا «عرفات» یک فرسخ کمتر است رسیده، شب را در چادر خودمان بیتوته کردیم و قوف به «مشعر» که سوم از واجبات حج است به عمل آمد، و به قدر کافی سنگریزه مخطط منقط، (2) از دامنه کوه جهت رمی جمرات جمع کردیم.

عید اضحی

امروز چهارشنبه دهم ذی الحجه مطابق «سوم سنبله»، صبح پس از طلوع آفتاب سوار شده، از «مشعر الحرام» حرکت و به «منی» که نیم فرسخ فاصله دارد نزول نمودیم، بدو رمی جمره به عمل آمد، و بعد از یکی دو ساعت که مشغول خریداری گوسفند، و دقت در تحقق شرایط و اوصاف آن بودیم، ذبح هدی را که از واجبات حج است به عمل آوردیم، و برای

1- ششمین ماه فلکی مطابق با شهریور ماه.

2- خط دار و نقطه دار، نقش و نگار دار.

حلق رأس مدتی انتظار سلمانی را کشیدیم زیرا که برای آن همه جمعیت، پنج شش نفر سلمانی بیشتر نبود، و آنها هر کدام در دست چندین نفر بودند که به التماس و خواهش آنها را کشیده می بردند، بالآخره نزدیک ظهر حلق رأس نمودیم، و غیر از زن و صید و بوی خوش، مابقی بیست و چهار چیز از محرمات حج تمتع بر ما حلال شد، و من از ترس تابش آفتاب و صدماتی که شنیده بودم به سر وارد می آید، از «طهران» تا اینجا که نزدیک چهار ماه طول کشیده، سر خود را، نه تراشیده و نه کوتاه کرده بودم.

باری هر چند فضیلت در آن است که حاجی روز عید به «مکه» مشرف شده باقی اعمال را بجا آورد، و جمعی هم رفتند. لکن ما از جهت خستگی زیاد و حرارت فوق العاده بعد از ظهر، و عدم قدرت نتوانستیم درک این فضیلت را بنمائیم و باقی روز و شب را در «منی» ماندیم.

شلیک توپ

امروز صبح و ظهر و غروب هر دفعه چندین توپ خالی کردند، «شریف حسین» خود با جمعی از عشیره و درباریان نیز مُحرماً به «منی» نزول نمودند، و موکبی مرکب از دسته اعراب تفنگ چپی و نیزه دار و موزیک چپی همراه داشت، و «محمل عایشه» را هم در همین موکبه با تجلیل و تعظیم تمام وارد کردند، امسال «محمل پیغمبر» را نیاورده اند زیرا که معمولاً از «شام» حرکت می‌داده اند، و امسال چون «فرانسوی‌ها» «شام» را تصرف کرده اند و ملیون و احرار، با آنها در جنگ اند تمام حدود «شامات» منقلب است، و ابداً حاج شامی به «مکه» نیامده است، تا چه رسد به آوردن محمل، شب را از اول غروب تا دو ساعت آتش بازی مفصلی از طرف شریف کردند.

صفحه

۱۵۵

رمی جمرات

امروز پنجشنبه یازدهم ذی الحجه «چهارم سنبله»، بعد از طلوع فجر نماز صبح را، در «مسجد خیف» که با چادرهای ما خیلی نزدیک بود خواندیم و بعد از صرف چایی، رمی جمرات ثلاثه که «جمره اولی» و «جمره وسطی» و «جمره عقبه» است نمودیم، سپس سواره به «مکه معظمه» راندم و به زیارت «مسجدالحرام» موفق شدیم، و از بجا آوردن اعمال از «طواف» حج تمتع، و دو رکعت «نماز طواف» در «مقام ابراهیم» و سعی بین «صفا و مروه» و «طواف نساء» و دو رکعت «نماز طواف نساء»، از آداب و مناسک «مسجدالحرام» خلاص شدیم، و سه چیز دیگر از بیست و چهار چیز که برای ما به حرمت باقی مانده بود بر ما حلال شد، یعنی استنشام بوی خوش بعد از سعی بین «صفا و مروه» حلال شد، و زن و صید (1) بعد از نماز «طواف نساء».

بعد از ظهر بود که از اعمال فارغ شده به منزل رفتیم، صرف طعامی کرده در «برکه ابوطالب» شستوشو و تغییر جامه نمودیم، و برای یک ساعت به غروب مجدداً سوار شده به طرف «منی» راندم، و شب را در آنجا بیتوته کردیم، امشب هم از طرف «شریف حسین» آتش بازی کردند، و مردم یک یک و دسته دسته به دیدن یکدیگر و تجسس رفا و آشنایان خود می‌رفتند. سماورها در چادرها آتش و مشغول پذیرائی همدیگر بودند، و لفظ حاجی در جلو تمام اسامی جای گرفته بود، و آثار خوشحالی و مسرت فوق العاده در همگی ظاهر بود، من هم از این به بعد هر کجا در این اوراق اسمی از رفقایی هم سفر خود ذکر کنم به لفظ «حاج سید احمد آقا» و «حاج سید عزیزالله» و «حاج سید ابوطالب آقا بزرگ» و «حاج

1- صید برای حاجیان در حرم حلال نمی‌شود و ربطی به پایان اعمال حج ندارد.

صفحه

۱۵۶

محمدحسین» خواهد بود، واقعاً شب خوشی داشتیم و تا ساعت پنج و شش از شب در حرکت بودیم، از کثرت چادرها و خیام غالباً راه را گم می‌کردیم و از ناحیه خودمان پرت می‌شدیم.

در این صحرا و دامنه وسیع، به هر طرف که شخص نگاه می‌کرد چادر بود و چراغ، هوا هم امشب و چند شب پیش بی‌نهایت لطیف بود، عموماً برای خوابیدن محتاج به لحاف و روپوش بودیم، آب «قنات زبیده» را که در غایت عنویت و گوارائی است، در شربه‌ها (1) جلو نسیم می‌گذاشتیم، و مثل آب چشمه‌های کوهستانهای مملکت خودمان خنک

و سرد می‌شد، و آن خطراتی را که از وقوف در «منی و عرفات و مشعر» قبلاً شنیده بودیم، از گرمای شدید و عفونت هوا و تلفات حجاج، بحمدالله امسال هیچ وجود نداشت، و

حتي يك نفر هم نشنيديم تلف شده باشد.

دكان هاي مني

امروز جمعه دوازدهم ذي الحجه مطابق «پنج سنبله»، صبح پس از رمي جمرات ثلاثه، قدري به ديد و بازديد و تجسس از حال آشنايان سفر برگزار کرده، و قدري به تماشاي دکاکين «مني» رفتيم، اين دکاکين دو قسم است:

يك قسم عبارت است از چادرهاي کوچک بسياري که کسيه «مکه» در اين ايام اين جا آورده، و در صحرا در رديف دو خط مستطيل زده اند، و ميان اين دو رديف چادر يك خيابان عريض درست شده است، که حجاج در آن گردش و عبور مي کنند و جميع مايحتاج را، از ميوه جات و اطعمه و

1- حوضچه هاي گرداگرد نخلستان که براي آبياري نخل هابه کار مي رفت ليکن در اينجا مرادکوزه ها است.

صفحه

۱۵۷

اغذيه مي توانند از کسيه خريداري کنند.

قسم دوم عبارتست از يك عده بناهاي سنگ و آجري که در تمام سال دائر و متعلق به سکنه «مني» است، از قراري که که حمله دارها و عکام ها نقل کردند، سابقاً در «مني»، هيچ آبادي و سکنه نبوده است، ليکن بنا بر آن چه امسال مشاهده مي کنيم آبادي «مني»، از خانه ها و دکاکين به درجه يك قصبه است، امشب هم که شب سيزدهم بود باز آتش بازي کردند و ما به ديد و بازديد و گردش و استراحت برگزار کرديم.

کوچ به مکه

امروز شنبه سيزدهم ذي الحجه (1) مطابق «ششم سنبله»، صبح از «مني» کوچ کرده، و در حال سواري رمي جمرات نموده، به «مکه معظمه» مشرف شده در خانه خود ورود نموديم.

رفت و آمد اين چندروزه ما از «مکه» به «مني» و «عرفات» و «مشعر» و مراجعت، تماماً توسط الاغ بود که براي اين کار بهترين و آسانترين و راحت ترين مراکب و نواقل است، لکن عموماً حجاج توسط کجاوه و شقدف، که ارزانتر تمام مي شود رفت و آمد مي کنند.

امروز پس از شستوشو و تغيير جامه، به حرم مشرف شده، طواف و آداب مستحبه به نيت پدر بزرگوار و مادر گرامي خود بجا آورده، به منزل «حکيم محيي الدين» رفتيم و دستورالعمل سه روزه گرفتم، چون که هنوز رفع کسالت و ضعف از من نشده بود، سپس به منزل برگشته پس از صرف طعام خوابيديم، اما گرمای هوا شدت کرده بود و مانع خواب بود.

1- ماندن حاجيان در مني تا ظهر روز دوازدهم واجب است، و معلوم نيست چرا مؤلف همراه با ديگران، شب سيزدهم را مانده است!

صفحه

۱۵۸

امروز صبح یکشنبه چهاردهم ذی الحجه مطابق هفتم سنبله «عبدالرحمن مطوف» به دیدن ما آمده، ضمناً اظهار نمود که «اعلیحضرت پادشاه»، - سابقاً شرفاء مکه را به عنوان «حضرة الشریف» خطاب و تعبیر می کرده اند، لکن از دو سال قبل که «شریف حسین» در ضمن جنگ بین المللی، اعلان استقلال حجاز را داده، و تأسیس «حکومة الهاشمیة العربیة» نموده او را به عنوان «جلالة الملك» تعبیر و خطاب می کنند، که تقریباً به زبان ما «اعلیحضرت پادشاه» گفته می شود - امروز جمعی از محترمین حجاج ممالک و دیار مختلفه را احضار و دعوت کرده اند، و من از جانب ایشان شما را برای تشرف حضور دعوت می کنم.

تقریباً برای چهار ساعت به غروب با چند نفر از آقایان تجار طهرانی به دربار حکومتی رفتیم، قبلاً در بالاخانه خیلی بزرگی که با قالی های یک تخته ایران مفروش بود نشستیم، جمعی از بزرگان اعراب «حجاز» و «مصر» و «عراق» و غیره نیز بودند که جمعاً سی چهار نفر می شدیم، بعد از ربع ساعتی اجازه حضور داده شد، و وارد اطاق دیگری شدیم که از دو طرف [می توان] به خیابان نگاه کرد، فرش های آن تماماً قالی و قالیچه های قیمتی ایران، و دور تا دور صندلی های چوبی و حصیری گذاشته شده بود، و در یک سمت اطاق، تابلوی بسیار بزرگی به دیوار منصوب بود که پارچه آن مخمل مشکی، و به روی آن به خط نسخ درشت با زردوزی این آیه مبارکه نوشته شده بود { قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى (1) } و شخص «سلطان حسین» که به نظر پیرمرد هفتادساله می آمد، با لباس و

1- شوری: ۲۳

صفحه

۱۵۹

عمامه سفید در یک گوشه اطاق به روی یک صندلی دسته داری نشسته، «شریف زید» ولد اکبرش، با چند نفر دیگر از درباریان طرفین او بودند، و پس از ورود و اجازه جلوس، شخص سلطان با یک بیان بسیار فصیح عربی نطق غرائی (1) ایراد نمود که خلاصه و ما حصل ترجمه آن این بود:

آقایان علت احضار شما چند امر بوده:

اولاً: می خواستم تبریک «عید سعید اضحی» و موفقیت به مناسک و اعمال حج را به شما گفته، و خوشوقتی و مسرت خودم را از این که امسال آداب «منی» و «عرفات» با کمال سلامتی و خوشی و امنیت انجام گرفت اظهار نمایم.

ثانیاً: می خواستم در خصوص مراجعت به اوطان و تشرف به «مدینه منوره» با شما مذاکره و مشاوره نمایم.

اما قسمت اول: چون مملکت «شام» امروز تحت تصرف و استیلائی نظامی «فرانسه» است، و به واسطه طغیان قبایل و مخالفت احرار در هر گوشه جنگ و خون ریزی و شورش برپا است، و سائل حرکت به آن جا از هر جهت مقطوع است، و بنابراین ممکن نیست «شام» را طریق مراجعت قرار داد و راه منحصر است به طریق «جده» به دریا، و در باب تشرف به «مدینه منوره» تمام راهها باز و دائر و امن است، لکن من خط سیر از طریق «رایغ» و «غایر» به «مدینه» و از آن جا به «ینبغ» را اصلح می دانم معذک برای استماع نظریات آقایان حاضر که موافقت با تمایلات ایشان بنمایم.

آقای «حاج سید محمد واعظ کاظمینی» از طرف ما ایرانیان تقدیم تشکرات و ادعیه صمیمانه و اظهار تسلیم به اوامر حضرت سلطان

نمودند، و چند نفر دیگر نیز به نمایندگی اهالی ممالک خود، تبادل تعارفات و عرض اطاعت کردند و برخاستیم.

امروز هوا خیلی گرم شده بود و صدمه خوردیم، شب هم به واسطه گرمای شدید و حبس هوا نتوانستیم بخوابیم.

قبرستان ابوطالب

امروز دوشنبه پانزدهم ذی الحجه مطابق «هشتم سنبله»، صبح به حرم مشرف شده باقی روز را از شدت گرما در منزل بودیم، طرف عصر رفتیم به «حجون» که به قبرستان «ابی طالب» مشهورتر است، و تا شهر یک میدان فاصله است اول «حضرت عبد مناف» و «حضرت عبدالمطلب» را که در یک بقعه مدفون و هر یک صندوق علیحده دارند زیارت کردیم، بعد «حضرت ابی طالب» را زیارت نمودیم که بقعه اش نزدیک بقعه سابقه است، و بعد به زیارت «حضرت آمنه (1)» و «حضرت خدیجه» که در بقعه جداگانه مدفون اند رفتیم، واقعاً کاشی های دو بقعه اخیره قابل توجه و تماشا بود و چشم را از خوبی و ظرافت خیره می کرد، همچنین در اطراف بقاع مزبوره، سنگ قبرهای مرمر خیلی عالی و قشنگ و قیمتی موجود بود، که مدفن بزرگان از علماء و قضات و اعیان عثمانی ها است، شب را پس از تشرّف «بیت الله» به منزل مراجعت، و باز هم از گرما خواب راحت نداشتیم.

حرکت به مدینه

امروز سه شنبه شانزدهم ذی الحجه مطابق «نهم سنبله»، صبح و شب

1- مؤلف محترم اینجا اشتباه کرده، حضرت آمنه مادر رسول گرامی اسلام در بین مکه و مدینه در محلی به نام «ابواء» مدفون شده اند.

باز به حرم مشرف شده، و من هر دفعه طوافی به نیت یکی از اخوان و عشیره خود حیا و میتاً به جای آوردم، امروز از طرف «سلطان حسین» جار کشیدند که حجاج می توانند از تاریخ بیست و دوم به بعد برای «مدینه منوره» از طریق «رائغ» و «غایر» حرکت و از راه «بئیع» به «جده» مراجعت کنند، حمله دارها غالباً ناراضی بودند و می گفتند رفتن و برگشتن از طریق «جده» و «بئیع» آسان تر و ارزان تر بود، و سلطان برای این که تمام قبائل و عشایر بین الحرمین را از حجاج منتفع و از خود خوشنود نماید، این طریقه را اتخاذ نمود.

امروز چهارشنبه هفدهم ذی الحجه مطابق «دهم سنبله»، بعضی دیدن های لازمه از آشنایان بین راه کردیم و عموماً بعضی نشریات راجع به اغتشاش «بین الحرمین» و عدم تمکین قبایل عرب از «سلطان حسین» نقل می شد، امروز و امشب را هم به زندگانی مسافرتی و زواری گذرانیدیم.

روز عید غدیر

پنجشنبه هیجدهم ذی الحجه «یوم الغدیر»، مطابق «یازدهم سنبله»، مثل دیشب و امروزی ما در «ایران» عید می‌گیریم، و رسومات و آدابی بجا می‌آوریم لکن این جا هیچ اثری و خبری از عید نبود.

امروز بعضی از رفقا رفتند به میقاتگاه برای بجا آوردن عمره مفرده، لکن من به واسطه عجز از سواری نتوانستم موفق شوم، زیرا که هنوز ضعف و ناتوانی که در نتیجه ناخوشی‌های دریا عارض شده بود برطرف نشده، و همه روزه تحت معاینه و معالجه طبیب بودم، طبیب من حکیمی بود معروف به «محبی الدین» که پیرمردی هفتادساله و اصلاً «هندي» است، لکن چهل سال است که مجاورت «بیت الله» اختیار کرده، مشاراًلیه اهل

صفحه

۱۶۲

ذوق و عارف مسلک و دائم الذکر است، اتفاقاً با من خیلی محبت و مؤانست پیدا کرده بود، و همه روزه صبح و عصر که پیشش می‌رفتم مرا به صحبت می‌گرفت، و از وضعیات جغرافیائی «ایران» و آداب و رسوم ایرانیان استفسار می‌کرد، و با آن که فارسی هیچ نمی‌دانست حرف بزند غالباً در ضمن صحبت به مناسبتی از اشعار «مولوی» و «حکیم سنائی» می‌خواند، پسر بزرگش «عبدالغنی» هم که از معلمین مکاتب متوسطه است، و «انگلیسی» و «ترکی» هم می‌داند خیلی با من مأنوس شده بود.

اقامه نماز جمعه

امروز جمعه نوزدهم ذی الحجه مطابق «دوازدهم سنبله»، اقامه نماز جمعه به امامت شخص «سلطان»، با یک شکوه قابل تماشائی انجام گرفت، عده مأمومین که به طور دائره اطراف خانه کعبه صف بسته بودند دوازده هزار نفر بل متجاوز می‌شد، امروز و امشب هم به زندگی معمولی برگزار شد و برای یادداشت چند مسئله را مخصوصاً ذکر می‌کنم:

اولاً: راجع به نفوذ، پول‌های رائج «مکه» همان پول‌های قدیم «عثمانی» است که واحد آن مجیدی و معادل بیست قروش است، و هر قروش چهار هلاله است، و هر هلاله ده پاره است، کوچک‌ترین پول‌ها نیم هلاله است که به روی آن پنج پاره نوشته شده و بزرگترین پول‌ها «لیره عثمانی» است که معادل بیست و پنج مجیدی است و «لیره انگلیسی» که «جنیه» می‌گویند، و معادل با بیست و شش مجیدی و دو قروش داد و ستد می‌شود.

«روپیه هندي» که خیلی متداول است ده قروش و نیم معامله می‌شود و به حساب پول ایران که روپیه را دو ریال خریدیم، هر مجیدی معادل پنج

صفحه

۱۶۳

قران و ده شاهی، هر قروش تقریباً پنج شاهی و هر هلاله تقریباً یک شاهی می‌شود، و پول‌های دیگر نیز از قبیل «فرانک» و «ریال فرانسه» و «پول هلندی» به طور تجاری داد و ستد می‌شود و عموماً هر پولی که قدری سکه آن صاف شده باشد بر نمی‌دارند و می‌گویند «هذا منسوخ»، «هذا بطل» (1).

مدارس مکه

ثانیاً: در خصوص معارف، هر چند به واسطه تعطیلی مدارس در ماه ذی الحجه نتوانستم گردش در مدارس بکنم، لکن موافق تحقیقاتی که از «عبدالغنی» پسر «محبی الدین» و دو نفر دیگر از معلمین و نظام‌نامه‌ها و پروگرام‌هایی که «عبدالغنی» نشان داد، در «مکه معظمه» ده باب مکتب ابتدائی چهار ساله، و پنج باب

مکتب ثانوي (متوسطه) و یک باب مدرسه راقیه است، مدرسه اخیره به جاي «دارالفنون» ما است، و پروگرام (2) آن ها عموماً حساب و جغرافي و نحو و صرف و فقه و تفسیر است، و در مدرسه راقیه، (3) تحصیل زبان انگلیسي نیز مي شود، و تحصیلات دیگر از ریاضیات و علوم طبیعی و غیره ابدأ در کار نیست، و این پروگرام برای امروزه «جزیره العرب» بسیار مناسب و کافی به نظر مي آید، و تمام مکتب هاي ابتدائي و ثانوي مجاني، و خرج آن با حکومت است، و فقط در مدرسه راقیه شهریه مي گیرند، این ایام دو روزنامه در «مکه» با صفحه بزرگ منتشر مي شود، یکی «الفلاح» دیگری «القبلة» که هر شماره را دو هلاله یا صد دینار ما مي فروشند، و نسبت به قیمت جرائد ایران خیلی

1- این پول از رایج بودن خارج و باطل گردیده است.

2- لفظي فرانسوي است و به معنوي دستور و برنامه تعلیمات مدارس به کار مي رود.

3- پیشرفته، مدارس سي شبیه دارالفنون.

صفحه

۱۶۴

ارزان است، و از این جهت همه روزه من خریداري مي کنم.

میدان بزرگ مکه

ثالثاً: در باب میدان بزرگ «مکه» که خانه و منزل ما به آن نزدیک است، عموماً تمام بارهاي آذوقه و علوفه و میوه جات و حبوبات و غیره که از «طائف» و سائر نقاط به «مکه» مي آید، در محلي فروخته مي شود که آن را «محطه (1)» و «حلقه» مي گویند، و تمام این بارها که شب وارد مي شود، از اول طلوعه فجر تا یکی دو ساعت بعد از آفتاب، به طور مزایده و حراج فروخته مي شود و به توسط مأمور حکومتي قپان مي شود، و حکومت وجهي بابت حق قپان از فروشنده مي گیرد و بعد از دو سه ساعت از آفتاب، دیگر چیزی خوراكي یافت نمي شود و در شهر «مکه» دکان سبزي فروشي و میوه فروشي و حتي قصابي نیست گوشت را هم صبح در محطه مي فروشند.

مسجد تنعیم و قبرستان شهداي فح

امروز شنبه بیستم ذي الحجه مطابق «سیزدهم سنبله»، من به همراهي آقای «حاج سید عزیزالله» برای انجام عمره مفرد از «مکه» حرکت کرده و رفتیم غسل کرده، مُحرمًا مراجعت و اعمال عمره را در بیت الله الحرام به جا آوردیم، این عمل را من به نیابت مرحوم اخوي «آقا نجفي» به جا آوردم، و آنطور که تصور مي کردم چندان صدمه از سواري و رفت و آمد نکشیدم.

«مسجد تنعیم» تا «مکه» یک فرسخ فاصله دارد که توسط الاغ هاي

1- محل فرود آمدن کاروان، ایستگاه.

صفحه

165

کرایه می روند و برمی گردند، بین راه کنار جاده چندین دستگاه قهوه خانه های حصیری نیز هست که برای رفع خستگی، مسافرین پیاده شده چای می خورند و قبرستان «شهدای فح» نیز در یک طرف جاده به فاصله کمی واقع است، چند بقعه آنجا بود که یکی از آنها مدفن «عبدالله بن عمر بن الخطاب» است.

هوای «مکه» چند روز است خیلی گرم و عفونی شده است، و صبح زود و عصر که می توان از خانه بیرون آمد، از هر طرف شخص جنازه می بیند که حرکت می دهند، و غالب اموات از اهالی «جاوه» و «مغاره» است، حجاج ایرانی غالباً به همین جهات و برای تنگی نان و آذوقه و اخبار وحشتناک که از «بین الحرمین» شنیده اند، دسته دسته به «جده» می روند که بدون زیارت «مدینه منوره» مراجعت به اوطان خود نمایند.

باران شدید

دیشب و امروز یکشنبه بیست و یکم ذی الحجه مطابق «چهاردهم سنبله»، هوا ابر غلیظی داشت و گرما به شدت بود که ما در منزل لخت بوده، و دائماً آب به سر و بدن خود می ریختیم، طرف عصر باد تندتری گرفت و باران شدیدی متعاقب آن آمد، این باران که یک ساعتی طول کشید آنقدر تند بود که از بالا خانه نگاه می کردیم، تمام کوچه ها و خیابان های «مکه» مثل رودخانه هایی شده بود غیر قابل عبور، و صدای آب که در این کوچه های پرنشیب و فراز روی هم می ریخت همه را به وحشت انداخته بود، و مسلماً بنای خانه های «مکه» اگر از سنگ نبود تماماً زیر این سیل بنیان کن رفته بود، و بعد از قطع شدن باران هوا برخلاف معمول گرمتر و عفونی تر شد.

صفحه

۱۶۶

کوه ابوقییس

امروز دوشنبه بیست و دوم ذی الحجه مطابق «پانزدهم سنبله»، صبح پس از ادای فریضه در «مسجدالحرام» من با «حاج محمدعلی خیاط طهرانی» به طرف کوه «ابوقییس» قدم زنان رفتیم، قبلاً در مسجد «مولدالنبی» صلی الله علیه و آله «(دو رکعت نماز بجا آوردیم، این مسجد اول خانه بوده است که ارتا به حضرت رسالت پناهی رسید، و آن حضرت، آن را به «عقیل بن ابی طالب» پسر عم خود بخشید، و پس از نقل و انتقالات، «زبیده» زن «هارون الرشید» آن را مبدل به مسجدی نمود که زیارتگاه عامه است، و از قرار مذکور اهالی «مکه» خصوصاً طبقه نسوان در شب مولود پیغمبر) صلی الله علیه و آله (به آنجا رفته هلهله و اظهار مسرت و شادمانی می کنند، و اشعار و قصائدی در مدح آن حضرت می خوانند.

از آن جا دامنه کوه را گرفته بالا رفته به مسجد دیگری رسیدیم که بالای آن نوشته بود «هذا مولد امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب» - رضی الله عنه - ، و با آن که ما مولد آن جناب را «خانه کعبه» می دانیم دو رکعت نماز بجا آوردیم، سپس از کوه متصاعد شده به «مسجد شق القمر» رسیدیم که خادم آن دو نفر زن بودند، و پس از زیارت رفتیم به مانده هلال که یک چهارطاقی آنجا ساخته شده، و مسلط ترین نقاط کوه به «مکه» است و تمام «مسجدالحرام» و کوچه ها و خانه های شهر و اطراف آن در آنجا پیدا است و منظرگاه باشکوهی است.

و پس از قدری استراحت و رفع خستگی از همان خطی که رفته بودیم مراجعت کردیم، و در بین راه چندین مسجد و بقعه دیگر نشان می دادند که خانه ها و منازل اعمام و بنی اعمام حضرت رسالت بوده، و مسلماً این راه همان محلی است که در کتاب ها به «شعب هاشم» معروف

صفحه

۱۶۷

است و امروز مسکون و معمور نیست.

و بعد از سه چهار ساعت از روز به منزل رسیدیم، گرما و عفونت هوا ساعت به ساعت در تزیاید است، من و دو سه نفر از رفقا چند شب است که برای خوابیدن، می رویم به قهوه خانه ای بیرون شهر که مشهور به

قهوه خانه قنبر است، و در سر جاده «منی» واقع شده، به واسطه نسیمی که از تنگه راه «منی و عرفات» می آید خیلی خنک تر از شهر است، و عده کثیری از اهالی «مکه» نیز آنجا می آیند، و در کنار جاده و اطراف صحرا می خوابند، و قهوه چي تختخواب های حصیری زیادی آنجا گذاشته کرایه می دهد، این تخت خوابها را سریر می گویند و کرایه شبانه هر کدام در پائین دو فروش است که تقریباً ده شاهی ما می شود، و کرایه شبانه هر سریری در بالای بام پنج فروش است که به پول ما یک ریال می شود، و یک شربه آب، و یک لولهنگ کوچکی از منضعات آن است و ما این چند شب از سریرهای پشت بام گرفته، با لحاف تا صبح می خوابیدیم و جبران بی خوابی های شب های سابق را نمودیم چند نفر از محترمین «مکه» هم آنجا را مرکز استراحت شبانه خود قرار داده بودند، و چند دقیقه با آن ها انس و صحبت می داشتیم.

ورود به کعبه

امروز سه شنبه بیست و سوم ذی الحجه مطابق «شانزدهم سنبله»، صبح من و «حاج محمدحسین یراچی» برای تشریف به «کعبه منوره» و تنظیف کامل به حمام رفتیم، و موافق آن چه مسموع شد شهر «مکه» فقط این یک حمام را دارد، که از اول رجب تا آخر ذی الحجه برای حجاج دایر و باز است، خود اهالی در خانه ها و منازل تنظیف و استحمام و غسل

صفحه

۱۶۸

می کنند، این حمام عظیم البنا است و دور تا دور آن شیرهای آب گرم و سرد دارد، و پای هر شیری یک حوضچه مرمری گذاشته شده که شخص پای آن می نشیند و باصابون و کیسه هائی از لیف خرما تنظیف می کند، بعلاوه یک حوض از آهن سفید گوشه حمام گذاشته شده، که سه چهار کر آب می گیرد و برای غسل ارتماسی به کار می رود، و پس از تنظیف و غسل و تجدید لباس بیرون آمده به مسجدالحرام مشرف شده، از نردبان کوچکی که پای درب خانه گذاشته بودند بالا رفتیم.

دو نفر از «بنی شیبیه» که از قدیم الایام به درباری و کلیدداری خانه کعبه مفتخراند جلو درب ایستاده، و از هر نفری دو مجیدی می گرفتند، و پس از ورود به «کعبه منوره» و بجا آوردن نماز در چهار گوشه حرم و انجام آداب و ادعیه وارده، چشم به دیوار انداخته چندین قطعه سنگ حجاری شده منصوب به اطراف حرم دیدم، که سلاطین قدیم شرح تعمیرات و خدمات خود را نسبت به «مسجدالحرام» به روی آن ها نوشته و حجاری کرده به یادگار گذاشته، خواستم از روی آنها بامداد بنویسم دربان ها آمدند و مانع شدند و گفتند تا شیخ اجازه ندهد ممکن نیست، و مقصود از شیخ، رئیس آنها بود که گفتند فقط روزهای جمعه مشرف به حرم می شود، اجمالاً در روی یک سنگ اسم «سلطان محمد خان عثمانی» بود، و به روی سنگ دیگر اسم «ملک الاشراف برسبای» و اسم «خادم الحرمین قایتبای» بود که دو پادشاه اخیر از سلاطین «چراکسه» بوده و در حدود قرن نهم هجری در «مصر» و «حجاز» و «شامات» سلطنت می کرده اند.

امروز پا گذاشتن در صحن مسجد زحمت داشت، و از شدت گرما پا می سوخت، طرف عصر دفعه دیگری به «حجون» رفته «حضرت عبد مناف» و «عبدالمطلب» و «ابی طالب» و «آمنه» و «خدیجه» «علیهم السلام» (را زیارت

صفحه

۱۶۹

کردیم، اهالی «جاوه» (1) و «مغاریه» (2) «قسمتی رفته و مابقی مشغول تهیه و تدارک مراجعت به اوطان خود هستند، و شهر نسبتاً خلوت شده است، و ایرانی ها برای مراجعت به وطن یا تشریف به «مدینه منوره» در وسوسه و تردید افتاده اند، زیرا که تخلف حرکت به «مدینه» از روز بیست و دوم، همچنان که از طرف «سلطان» جار کشیده بودند مؤید صحت خیر اغتشاشات «بین الحرمین» است تا خدا چه خواهد.

دبج گوسفند

امروز چهارشنبه بیست و چهارم ذی الحجه مطابق «هفدهم سنبله»، صبح بدون تشریف به حرم، من و آقای «حاج سید احمد»، از قهوه خانه بیرون شهر که خوابگاه قرار داده بودیم، حرکت به میدانی کردیم که گوسفند می فروشند، و برای تقصیر هائی که کرده بودیم، گوسفند خریده ذبح و بین فقرا تقسیم کردیم.

من دو تقصیر کرده بودم، یکی استظلال در «جده» به واسطه شدت گرما و مرض، و یکی سرپوشیدن در راه بین «جده» به «مکه» به علت حدوث رعاف، (3) و یکی از تقصیرات آقای «حاج سید احمد» این بود که در موقع عمره اشتباهاً مباشرت به تقصیر واجب شخص دیگری کرده، و با مقرض (4) قدری از شارب او را زده بود.

طرف غروب پس از تشریف به حرم، به منزل مراجعت کردیم چند

1- بزرگترین و معتبرترین جزیره اندونزی است.

2- مغربی ها.

3- خون دماغ شدن و خون از بینی آمدن.

4- قیچی.

صفحه

۱۷۰

شب است که من و چند نفر از رفقا، پس از خروج از مسجد در دکه کوچکی نزدیک «صفا» بستنی می خوریم، و هرچند این مسئله قابل ذکر به نظر نمی آید، لکن برای کسانی که متجاوز از یک ماه است ابداً یخ یا آب خنکی ندیده اند و گرمای «اسد و سنبله» را آن هم در «جزیره العرب» تحمل کرده اند خیلی خیلی قابل اهمیت است، این بستنی را یک نفر حاجی هندی، با اسباب و دواهای مخصوص درست می کند و ابداً تفاوتی با بستنی های ما که با یخ می سازند ندارد، و واقعاً پس از خوردن، چشم انسان روشن و قلب فرحناک می شود، و رفع گرفتگی و انقلاب حاصل از گرمای روز را می کند، و تعجب در این است که این شخص هندی بستنی مصنوعی می سازد و به قیمت گران می فروشد، لکن از ساختن یخ مصنوعی که در «بمبئی» و «کراچی» و «بصره» و «بغداد» متداول و شایع است اظهار عجز می کند.

کتابخانه مسجدالحرام

امروز پنجشنبه بیست و پنجم ذی الحجه مطابق «هیجدهم سنبله»، بعد از زیارت و طواف حرم، به تماشای «کتابخانه مسجد» که در زاویه مقابل «رکن عراقی» واقع است رفتم، و گمان می کردم که کتاب های خطی و تاریخی زیادی در آنجا هست، لکن موافق فهرست و صورت هائی که خواستم و نشان دادند، دو بیست سیصد جلد کتاب های چاپی یا خطی بی اهمیت بیش نبود، و در نتیجه تعجب من، کتابدار گفت: آن قدر سالی نیست که این کتابخانه دایر شده، و مؤسس آن «سلطان عبدالحمید خان عثمانی» بوده، فقط یک کتاب خطی مهمی دیدم که پشت جلد آن نوشته شده بود (هذاترجمه الزبور بخط مولانا علی بن ابي طالب - رضي الله عنه)،

صفحه

۱۷۱

و چون آشنائی به خط کوفی نداشتم چیزی نفهمیدم، و در صورت صحت این انتساب کتاب مزبور زیور کتابخانه است، در هر حال آنرا بوسیدم و به دیدگان مالیدم، رجاء واثق آن که تا آخر عمر از نور بصر محروم نمانم.

چند روز است به واسطه رفتن «حجاج هندی» و «مغاربه» از «مکه»، قیمت ها ارزان و میوه جات روبه تنزل گذاشته، و به قیمت مناسب می توان خرید.

حجاج باقیمانده که غالباً ایرانی هستند، مشغول خرید سوغاتی از تسبیح یُسِر و روغن بلیسان و مومیائی و غیره، و تدارک وسائل حرکت به «مدینه منوره» هستند، ما هم به واسطه سابقه شناسائی با «حاج سید جعفر حمله دار» و اصرارهای زیاد او مجدداً قرار دیدار رفتن به «مدینه» را با «مشارالیه «داده، و بنا هست با حمل او حرکت کنیم.

تهیه کجاوه و روپوش و آذوقه بین الحرمین را هم دیده ایم، امروز طرف عصر به مناسبت لیله جمعه، دفعه دیگری به «حجون» رفته، به فاتحه اهل قبور و زیارت «حضرت عبد مناف» و «عبدالطلب» و «ابوطالب» و «آمنه» و «خدیجه» (علیهم السلام) موفق شدیم.

کتاب فروشی های مکه:

جمعه بیست و ششم ذی الحجه مطابق «نوزدهم سنبله»، امروز پس از تشریف به حرم چند ساعتی در دکان های کتاب فروشی که طرف «درب بنی شیبیه» است برای بدست آوردن چند کتاب گردش و تفحص می کردم و پیدا نکردم، ضمناً چند جلد کتاب دیگر دیده خریداری کردم، یکی «مخلاة شیخ بهائی» - علیه الرحمه - که در «طهران» کمیاب است، دیگر کتاب «تاریخ الأمم الإسلامية والدولة العباسية» که جدیداً به اسلوب بسیار

صفحه

۱۷۲

خوبی تألیف شده، و از تاریخ خلفاء عباسی و موجبات تشکیل سلسله خلافت آنها، و علل ارتقاء و انحطاط و زوال آنها بحث، و ضمناً وضعیات ملل مختلف اسلامی را در زمان آنها تحت مطالعه می گذارد.

دیگر کتاب «خلاصة الكلام في بيان أمراء البلد الحرام» که در تاریخ شرفاء و «امراء مکه» از زمان پیغمبر تا ده سال قبل از این نوشته شده است.

دیگر کتاب موسوم به «الإعلام بأعلام بيت الله الحرام» که تاریخ بنای «مسجدالحرام» و تغییراتی که در ازمنه مختلفه توسط خلفا و سلاطین در آن داده شده، و تاریخ بنای مشاهد و مقابر و آثاری که در «مکه» و اطراف آن است شرح می دهد، دیگر کتاب «رحله ابن بطوطة» که عبارت از شرح مسافرت «ابن بطوطة» است در قرن هفتم هجری در ممالک «الجزیره» و «تونس» و «مصر» و «شام» و «رومية الكبرى» و «حجاز» و «عراق» و «ایران» و «هندوستان» و «چین» و غیره و فقط از کتابهایی که تجسس می کردم و بدست آوردم همین کتاب اخیرالذکر است که وصف آنرا شنیده بودم، و اسم شخص «ابن بطوطة» را در تواریخ شرق دیده بودم که با اهمیت ذکر می کنند و مورخین فرنگ، مخصوصاً استناد به اقوال او می نمایند.

وداع با مکه

امروز شنبه بیست و هفتم ذی الحجه مطابق «بیستم سنبله»، به همراهی «حاج ابوالحسن طبابخ» و «حاج علی»، که به عنوان عکامی بین الحرمین پیش ما آمده، آذوقه و لوازم سفر را خریده مرتب کردیم، و پارچه جهت روپوش کجاوه ها ابتیاع و دوخته شد.

صفحه

۱۷۳

امروز یکشنبه بیست و هشتم ذی الحجه مطابق «یکم سنبله»، طرف عصر اسباب و اثاثیه و کجاوه ها را بردند بیرون شهر، در محلی که باید تمام حجاج آن جا متدرجاً جمع شده حاضر باشند، و مجتمعاً به طرف «مدینه منوره» حرکت کنند شب را برای راحتی در «مکه» به سربردیم.

به طرف مدینه

امروز دوشنبه بیست و نهم ذی الحجه مطابق «بیست و دوم سنبله»، صبح پس از تشریف به «حرم مطهر» و زیارت وداع، به خارج شهر که چادرهای حجاج آنجا زده شده بود رفتیم، و هر چند مفارقت از «مکه معظمه»، و محرومی از زیارت «بیت الله»، تأسف و ملال بود، لکن از جهت آن که بر خلاف اکثر حجاج، پشت پا به زیارت «حضرت رسالت پناه» نزنده بودیم، و به امید آن که ایام تاسوعا و عاشورا را، در «مدینه منوره» صرف عزاداری «حضرت خامس آل عبا» علیه السلام «خواهیم نمود، کمال خرسندی و خوشوقتی و مسرت داشتیم.

امروز طرف عصر باد گرمی وزید و اسباب زحمت شد، بدتر آن که حرکت امشب هم به تأخیر افتاد و شب را در همان بیرون شهر ماندنی شدیم.

نامنی در حرم:

امروز سه شنبه سلخ ذی الحجه مطابق «بیست و سوم سنبله»، صبح مجدداً به زیارت «مسجدالحرام» مشرف، و به منزلگاه خود در خارج شهر مراجعت کردیم، و هر چند شب از حیث خنکی هوا راحت بودیم، لکن

صفحه

۱۷۴

روز از جهت گرمای شدید صدمه داشتیم، و معلوم شد که امشب هم در همین جا خواهیم بود، و مسلم گردید که ایام «تاسوعا» و «عاشورا» به «مدینه» نخواهیم رسید، زیرا که تا «مدینه» ده منزل راه است، و دو سه روز هم لنگ دارد، این مسئله بی اندازه موجب ملامت عموم حجاج شده بود، این محلی که چادرهای حجاج را زده اند موسوم به «جروه» است و تا «مسجدالحرام» یک ربع فرسخی فاصله دارد، و آن جا یک دستگاه قلعه بزرگ مستحکمی است که گفتند سابقاً «اردوگاه ترک ها» بوده، و همیشه چهار پنج هزار نفر قشون در آن جا ساخلو (1) داشته، اما امروز «دارالحکومه مکه» است، در «جروه» یک عدد از چادرهای حصیری از طرف کسبه «مکه» این ایام زده شده است، که میوه جات و آذوقه و بعضی مایحتاج حجاج را آورده در آن جا می فروختند، بستنی فروش هندي رفیق ما هم، که هر شب نزدیک «کوه صفا» به ما بستنی می داد، این جا آمده چادر به چادر می گشت و به حجاج بستنی می فروخت، بعضی کسبه هم متاع خود را در دست یا بر روی سر گرفته از هر طرف می دویدند و داد و فریاد می کردند، یکی صدا می زد «انار الخوب» «یکی می گفت «ماست الخوب» دیگری فریاد می زد «دوغ الخنک» رفیقش از عقب به شوخی صدا می کرد «دوغ الداغ» و بالجمله حرکات و صداهای آنها بی تفریح نبود، شب را خواستیم به حرم مشرف شویم گفتند مراجعت خطرناک است و دچار حرامی (دزد) خواهید شد.

حرکت قافله

چهارشنبه غره محرم الحرام مطابق «بیست و چهارم سنبله»، صبح

1- لفظی ترکی است به معنی پادگان.

صفحه

۱۷۵

زود به حرم مشرف شده، قدری در بازارها و کوچه ها گردش کردیم که ببینیم اهالی «مکه» به مناسبت تجدید سال، اظهار شادمانی و عیش و نوش چنانچه شنیده بودیم می کنند یا

خیر؟ چیزی نفهمیدیم و از بعضی کسبه آشنای مکاری، کنجکاو و استفسار کردم گفتند: در قدیم معمول بوده، لکن شریف سابق غدغن سخت کرد و این عادت را چون موجب رنجش و تألم رافضی ها (1) بود متروک نمود.

پس از مراجعت به «جروه»، خبر رسید که امشب مسلماً حرکت خواهیم نمود، مقارن ظهر باد گرم سختی آمد و از دو ساعت به غروب، حجاج مشغول باربندی و تهیه حرکت بودند تا غروب، و پس از ادای فریضه مغرب و عشا، متدرجاً (2) سوار کجاوه ها شده و حدود نیم ساعت، سه ربع از شب رفته، تمام قافله به حرکت افتاد و تا صبح چندین مرتبه در حال سواری خوابیده و بیدار شدیم.

جده

امروز پنجشنبه دوم محرم مطابق «بیست و پنجم سنبله»، در قهوه خانه پیاده شده نماز صبح را خواندیم، مجدداً سوار شده سه ساعت از دسته گذشته رسیدیم به «جده» که آن را «بحره» هم می گویند و تا «مکه» پنج شش فرسخ (3) بیش مسافت ندارد، و ما در ظرف دوازده ساعت، مسافت مزبوره را طی کرده ایم. سابقاً که شنیده بودیم، ده پانزده ساعت حاجی سوار شتر است، گمان می کردم ده پانزده فرسخ طی طریق می کنند، حال معلوم شد که مطلب این طور نیست، و شتر هر دو ساعت یک فرسخ راه

1- اصطلاحی است که برخی از اهل سنت درباره شیعه بکار می برند.

2- آرام آرام و به تدریج.

3- فاصله مکه تا جده حدود ۷۰ کیلومتر است.

صفحه

۱۷۶

می رود، این است که به نظر، مسافت بین منازل دور می آید.

در «جده»، چادرهای حجاج را بیرون قصبه در صحرا زده بودند، و باد سامی که هر ساعت انتظار وزیدن آن را داشتیم بحمدالله امروز نیامد، در همین «جده» بود که وقت رفتن به «مکه» من و تمام رفقایم حالت بسیار سختی داشتیم، و در همین «جده» بود که قبل از ورود ما در موقع تشرف به «مکه» شصت هفتاد نفر از باد سام تلف شدند، و در همین جا بوده است که چند سال قبل مرحوم «حاج شیخ فضل الله» را دستبرد زده مجروح و زخم دار کردند.

امروز عصر مجلس عزاداری در چادر خودمان منعقد کرده، «جناب حاج شیخ عباسعلی خراسانی» ما را مستفیض کردند، و از مشارالیه دعوت کردیم که همه روزه در هر منزلی حاضر شده روضه بخواند.

طرف مغرب پس از ادای فریضتین، سوار شده حرکت کردیم و هر چه به «جده» نزدیک تر می شدیم هوا حبس تر و گرم تر و مرطوبتر می شد، آب شیرین و گوارای «قنات زبیده» را هم که در قریه ها (1) همراه آورده بودیم تمام شد، و مبتلا به آبهای بد مزه و کثیف «جده» شدیم، «محمد» و «سعید» که به عنوان شاگرد عکامی پیش ما آمده اند، در راه مراقبت کجاوه ها با آنها است، امشب تا صبح حالت وجد و طرب و نشاط غریبی داشتند و لاینقطع مشغول خواندن شعر و تصنیف و رقصیدن بودند از جمله این شعر به خاطرماند:

قالوا حَبِيبُكَ مَسَافِرٌ يَأْتِي لَيْلِي *** انا قلت لَيْتَ السَّفَرِ لَمْ يَكُنْ يَأْتِي لَيْلِي يَأْتِي لَيْلِي (2)

1- مشک ها.

2- شعر در متن به همین شکل آمده، لیکن با سیاق شعری سازگار نیست.

صفحه

۱۷۷

زیارت حضرت حوا

امروز جمعه سوم محرم مطابق «بیست و ششم سنبله»، صبح قبل از طلوع آفتاب رسیدیم به منزل، یعنی به چادرهایی که در خارج شهر «جده» برای حجاج زده بودند، شب را در اینجا لنگ کردیم، (1) بعد از ظهر برای رفع خستگی خوابیدیم، و به واسطه رطوبت زمین و هوا، حال من بعد از بیدار شدن خیلی بد بود، و به اصطلاح تخته بند شده بودم، بعد از ساعتی تب شدیدی کردم، رفقا به زیارت «حضرت حوا» رفتند و من نتوانستم.

امروز و امشب از جهت کم آبی و بدی آب های خوراکی در زحمت بودیم، و معادل هشت روپیه که تقریباً دو تومان ماست، پول آب خریداری سهم ما شد.

امروز شنبه چهارم محرم مطابق «بیست و هفتم سنبله»، صبح بحمدالله تب من قطع شده بود، رفقا به شهر رفته بعضی مایحتاج خریداری کرده آوردند و برای دو ساعت به غروب مانده قافله حرکت کرد و تا صبح طی طریق می نمودیم.

ذهبان

امروز یکشنبه پنجم محرم مطابق «بیست و هشتم سنبله»، نیم ساعت به طلوع آفتاب مانده به منزل رسیده، نماز صبح را آنجا خواندیم. اسم این منزل «ذهبان» است که املائی صحیح آن را نمی دانم و بر طبق تلفظ اهالی نوشتیم، در اینجا دو قطعه زمین مشجر به درختهای خرما، و چند چادر از اعراب موجود بود. و از مایحتاج قافله فقط هیزم و علوفه داشتند که

1- توقف کردیم.

صفحه

۱۷۸

می فروختند، و آب چاه ها شیرین و شور بالاختلاف فروخته می شد.

از «جده» تا «ذهبان» چهارده ساعت سوار شتر بودیم، و مسافت آن قریب شش یا هفت فرسخ می شود، امروز هم مثل روزهای گذشته مجلس روضه در چادر ما منعقد بود.

قافله از ظهر شروع به حرکت کرد، ما هم به نوبه خود برای چهار ساعت به غروب سوار شدیم، مدت روز تا نیمه شب که مهتاب داشتیم راحت بودیم، ولی از نصف شب تا صبح چندین دفعه از جلو و عقب ما، صدای ضجه و ناله و فریاد زیاد بلند شد، می گفتند حرامی (دزد) دست برد زده است، تمام مردم در وحشت و اضطراب بودند.

حمله حرامی ها

امروز دوشنبه ششم محرم مطابق «بیست و نهم سنبله»، نزدیک به طلوع آفتاب رسیدیم به منزل «کظیمه» بالتصغیر، که تا «ذهبان» هفت فرسخ فاصله دارد و ما در ظرف پانزده ساعت طی کردیم «کظیمه» در واقع یک قصبه ای است که ده پانزده باب دکاکین، و چندین خانه خشت و گلی دارد. هیزم و علوفه و نان و هندوانه و خربزه و لیمو و انواع آذوقه در آنجا بود.

امروز معلوم شد که شب گذشته حرامی ها، چند رأس الاغ را با بار برده، و چندین بار شتر را شکافته، اسباب آنرا دزدیده و چندین نفر را زخم زده، از جمله مجروحین «حاج سید محمد کاشانی» ساکن نجف بوده است که با سر شکسته و بدن خون آلود به چادر ما آمد و می گفت چند نفر حرامی به سرم ریختند و چون مقاومت می کردم، مرا زدند و الاغم را با خورجین بردند، و از قرار می که شیخ حمود جمال اطلاع داد شب آینده حرامی زیادتر خواهد بود، خداوند ترحم فرماید و ما را از شر این

صفحه

۱۷۹

وحشیان قسی القلب حفظ نماید.

نزدیک ظهر چند نفر اعراب با تفنگ و خنجر به چادرها آمده و از هر نفری یک قروش به عنوان حق الارض این چند ساعت توقف گرفتند، و برای نیم ساعت از ظهر گذشته سوار شده با قافله به حرکت افتادیم، اراضی این حدود به واسطه مجاورت با دریا، که از دور نمایان بود به کلی مرطوب و گل آلود بود.

اول شب عکام ها و جمال ها سفارش می کردند که امشب خوابید و غفلت نکنید، زیرا که خطر حرامی در پیش است و تا مهتاب بود اثری از حرامی ظاهر نشد، لکن بعد از غروب ماه، در تمام قافله که طول آن یک فرسخ، و مرگب از چهار پنج صف در ردیف یکدیگر بود، مشعل های زیاد روشن کردند و از هر گوشه تفنگ شلیک می نمودند، و به محض این که یک تیر تفنگ صدا می کرد، تمام عکامها و شاگرد عکامها، یک دفعه فریاد می کشیدند «بره بره» بعد به فاصله یکی دو دقیقه، دسته دیگری فریاد می زدند «اذبحوه اذبحوه» جمله اول کنایه از این است که بیابان را به پائید حرامی در بیابان است، جمله ثانی کنایه است از این که حال که حرامی را زدید او را بکشید و سرش را ببرید، هر چند عموماً در وحشت بودیم لکن نمایش باتماشائی داشتیم، اتفاقاً امشب حرامی دستبردی نزد و فقط «حاج حسون» حمله دار چون روز با جمال ها نزاع کرده بود، شب او را غافلگیر و به اسم حرامی کتک مفرط و زخم زیادی به او زدند.

رابع

امروز سه شنبه هفتم محرم مطابق «سی ام سنبله»، قبل از طلوع آفتاب رسیدیم به «رابع»، چادرهای ما را در خارج قصبه زده بودند، و برای

صفحه

۱۸۰

گردش به داخل قصبه هم رفتیم، دکاکین زیادی در طرفین یک کوچه به شکل بازار بود، و از خوراکی فقط گوشت و مرغ زنده و خرما برای فروش داشتند، و اطراف قصبه باغات زیادی مشجر به درخت خرما بود، روغن بلیسان اصل، در «رابع» فراوان است، رفقا خریداری کردند. از قرار معلوم استخراج آن در این نواحی به عمل می آید و به «مکه» و سایر نقاط به عنوان مال التجاره فرستاده می شود.

هوای «رابع» به واسطه اتصال و مجاورت آن با دریا، مرطوب و عفونی است و آب های آن از چاه کشیده می شود و خیلی شور و بدمزه است، در کنار صحرائی که چادرهای حجاج را زده بودند چاه های کثیری کنده اند، و کنار هر چاه گودالی حفر نموده اند به شکل حوض، که از آب چاه پر می کنند، و حجاج یک قروش داده، در آن گودال آب شستشو می کردند، اما نمی گذاشتند کسی در آن صابون بزند، این گودال های آب، برای ما چندان محتاج الیه نبود، و برای حجاج شامی که به «مکه» می روند ساخته شده اند، زیرا که میقات

شامی ها «جحفه» است که در این زمان مخروبه و غیرمسکون است و «رابغ» که محاذات با «جحفه» دارد، امروز محلی است که حجاج شامی از آن می گذرند و باید آنجا محرم شوند، و این گودال های آب برای غسل احرام آنها تهیه شده است. امشب را معمولاً در «رابغ» لنگ کردیم.

عزاداری در کاروان

امروز چهارشنبه هشتم محرم مطابق «اول میزان»، (1) علاوه بر مجلس روضه ما، چندین مجلس دیگر در قافله منعقد شده بود، و به مناسبت لیل

1- هفتمین ماه فلکی مطابق با مهر ماه.

صفحه

۱۸۱

تاسوعا عزاداری خوبی به عمل آمد، اما افسوس که در «مدینه منوره» نبودیم.

اهالی «رابغ» در تعصب و عداوت با روافض مشهوراند، و به حالت عزاداری ما می خندیدند و استهزاء می کردند، و حمله دارها و عکام ها، آنها را تهدید و دفع می کردند، از قرار مذکور قدیماً هیچ کس در این حدود جرأت نداشت اظهار تشیع کند، و نماز را هم مجبور بود از راه تقیه دست بسته بخواند و الا خون او مباح و هدر بود، لکن این ایام بحمدالله، ما در کمال آزادی بودیم.

امروز قافله که در «جده» از ما عقب افتاده بود رسید، و از قرار مسموع حرامی به آنها هم اذیت و آزار کرده است، امشب بنا بود ما حرکت کنیم لکن نمی دانم به چه سبب باز لنگ کردند، شاید علتش سه چهار فروشی بود که چند نفر عرب شبانه در چادرها آمده و به عنوان حق الحفاظ از هر حاجی می گرفتند.

روز تاسوعا

امروز پنجشنبه نهم محرم یوم التاسوعا، مطابق «دوم میزان»، سه ساعت از روز گذشته، قافله حرکت کرد، و طرف عصر زمین ها و جلگه های مسطح تمام شده، داخل یک رشته کوهستانی شدیم که معبر آن خیلی تنگ و پرپیچ و خم بود، و هر چند حرکت ما در وسط روز بود، به واسطه وزش نسیم هوا خنک بود و بد نگذشت.

امروز یک نفر حاجی خراسانی که سوار «شوپایه» بود، غفلتاً سرش گیج رفت و هر چند جمالها او را روی شتر نگاه داشتند و نگذاشتند بیفتند بالأخره افتاد، و بعد از نیم ساعت مرد و جنازه اش را به روی شتر بسته

صفحه

۱۸۲

حمل نمودند، تا در منزل به خاک بسپارند! نزدیک غروب هر چه گفتیم قافله را نگاه دارند نماز بکنند قبول نشد، و هر کس خود پیاده شده به عجله نمازی خوانده و دوان و دوان خود را به کجاوه رسانید، و برای سه ساعت از شب گذشته رسیدیم به منزل، یعنی در چادرهایی که برای حجاج در دامنه کوه زده بودند، و از خستگی افتاده و خوابیدیم.

روز عاشورا

امروز جمعه دهم محرم یوم العاشور، مطابق «سوم میزان» در تمام قافله صدای ندبه و زاری و عزاداری بلند بود، و بیشتر دل سوزی از این داشتیم که چرا چنین روزی در بیابان مانده و موفق نشدیم در خدمت «حضرت رسول الله» (صلی الله علیه و آله)، مشارکت در عزاداری فرزند دلبنده و اولاد امجدش بنمائیم، یا لا اقل عرض تسلیت تقدیم آن بزرگوار کنیم.

باری این منزل موسوم است به «بئر البرکه»، و مناسبت آن این است که چاهی در اینجا هست بی آب، و شاگرد عکامها پائین آن رفته با دست، شن های کف چاه را پس و پیش می کنند و آب می جوشد، و هر اندازه از این آب برداشته ظرفها و قریه ها را پر می کنند تمام نمی شود، چیزی که هست آب از سطح کف چاه بالاتر هم نمی آید، من خود به تماشا رفته مدتی نگاه می کردم، ابدأ مقدار آب از برداشتن کاسته نمی شد، علاوه بر حجاج که تماماً از این چاه استنشاب (1) نمودند، جمعی زنهایی عرب هم از پشت کوه می آمدند و آب می بردند، گفته شد که یک قبیله در آن طرف کوه اقامت دارد و آب از این جا می برند.

1- آب برداشتن، آب نوشیدن.

صفحه

۱۸۳

تقریباً نیم ساعت از ظهر قافله حرکت کرد و تماماً از پست و بلندیها و پیچ و خم های کوهها عبور می کردیم و برای نماز ظهر و عصر و مغرب و عشا، به زحمت دو دفعه پیاده و سوار شدیم، و تقریباً ساعت شش از شب به منزل رسیده استراحت کردیم.

ام البئار

شنبه یازدهم محرم مطابق «چهارم میزان»، منزلگاه ما موسوم به «آم البئار» است، یعنی مادر چاهها. و وجه تسمیه آن، چاه بزرگی است که آب زیاد دارد، و کفایت از مصارف تمام قوافل می کند، و چون تا دریا چهار پنج فرسخ فاصله دارد، آبش نسبتاً شیرین و گوارا است.

در این جا چند دکان حصیری بود که علوفه و گوشت و هندوانه برای فروش داشتند، آثار دیگری از آبادانی ظاهر نبود و بعد از ذکر مصیبت و صرف نهار و ادای فریضه، برای چهار ساعت به غروب مانده حرکت کردیم، و باز در پیچ و خم های کوهستان می گذشتیم، و با آن که امشب خیلی خوف از حرامی داشتیم بحمدالله خطری نرسید، و ساعت هشت از شب گذشته رسیدیم به منزل، و پس از ادای فریضه صبح، استراحت کرده قدری خوابیدیم.

محله حفا

یکشنبه دوازدهم محرم مطابق پنجم میزان، منزل امروز ما موسوم به محله «حفا» است، وجه تسمیه اش چنانچه «حامد مقوم» ذکر کرد این است که، هر کس قدری پای برهنه آنجا راه برود از اثر طبیعت خاک آنجا پایش سائیده و زخم می شود، در این منزل هم چند دکان حصیری بود که در آن

صفحه

۱۸۴

خرما و علوفه گذاشته می فروختند، در اینجا بحمدالله از آب های تلخ و شور چاه ها خلاص شده، و آب برکه (1) داشتیم که در کمال شیرینی و عذوبت بود، این برکه که از آن آب می آوردند، می گویند خیلی بزرگ است و اگر یک سال هم باران نیاید آب باران سال گذشته که در آن جمع شده خشک و تمام نمی شود.

از «جده» تا محله «حفا»، غالباً در جنگل های خار مغیلان (2) که عربی صحیح آن ام غیلان است می گذشتیم. ولی در این جا درختهای نوع دیگری است، که شاخه های آن انبوه و سبز است و خیلی شباهت دارند به درختهای گل طاووس ایران.

چهار ساعت به غروب مانده قافله حرکت کرد و تا غروب در یک دره عریض صعود می نمودیم، که کف آن رمل غلطان، و طرفین آن تا چشم کار می کرد مستور از ام غیلان و انواع و اقسام درختهای کهن جنگلی بود.

اول شب رسیدیم به پای کوه بسیار مرتفعی که از معبر خیلی تنگ و ناهموار و پرپیچ و خم آن باید بگذریم، مسافری را تماماً پیاده کردند و شترها را در یک قطار ردیف نمودند، این کوه موسوم به «جبل غایر» است و به همین مناسبت این راه از «مکه» به «مدینه» را، «طریق غایر» می گویند.

معابر «کوه غایر» نه فقط تنگ و پست و بلند و پیچ در پیچ است، بلکه آن قدر سنگلاخ و پرتگاه دارد و آنقدر طولانی است، که جان مسافر را به لب می رساند، تا صبح ما و تمام مسافری پیاده می رفتیم و در هر قدمی

1- تالاب، آب انبار.

2- درختی خار دار است که در مصر و عربستان فراوان یافت شود و شبیه درخت افاقیا است.

صفحه

۱۸۵

شترهای افتاده و نیمه جان یا تلف شده در کنار راه می دیدیم، و هر شتری که زمین می خورد و جمالها نمی توانستند حرکتش بدهند، فوراً بار او را برداشته و آن حیوان را به حال خود گذاشته و می گذشتند!! حسن اتفاق این بود که امشب، ماه شب چهارده هم، با اشعه عالم تابش ما را روشن داشت، و گرنه ممکن نبود از این راه در شب تاریک بتوان عبور نمود.

اول طلوع فجر رسیدیم به قله کوه که آن را «رأس الغایر» می گویند، بعد وارد شدیم به یک زمین هموار و صافی که موسوم به «سطح الغایر» است، نماز صبح را آنجا خوانده و به اجازه جمال ها سوار شدیم، و به وسیله یک خواب مختصری در کجاوه، جبران خستگی های شب را نمودیم.

بنر خطیه

دوشنبه سیزدهم محرم مطابق «ششم میزان»، منزلگاه امروز ما در کنار چاهی بود موسوم به «بنر خطیه» بالتصغیر، وجه تسمیه آن را نفهمیدم، لکن آب صاف و گوارائی داشت، این محل جزو «سطح الغایر» است و مشجر به «أم غیلان»، و چندین قسم درخت های جنگلی است که یک قسم از آنها، گل های سفید کوچک و بسیار معطری داشت، اسم آنرا پرسیدم گفتند «طرفاء» است، چندین قسم طیور کوچک، از قبیل سار سیاه و قمری و گنجشک و غیره در اینجا بود، که از شاخه ای به شاخه دیگر می پریدند و فضا را از نغمات خود پر کرده بودند، هوا هم بی اندازه لطیف و معطر بود واقعاً خستگی های چندماهه ما امروز مرمت و جبران شد و خیلی روز خوشی داشتیم.

در اینجا چند باب دکان بود که در کوه حفر کرده، و در آن خرما و علوفه گذاشته می فروختند، امشب را به واسطه خستگی شترها، لنگ

صفحه

۱۸۶

کردند، و شب با لحاف و بالاپوش تا صبح خوابیدیم.

از جمله چیزهای قابل ذکر که برای نمونه از سرسختی و ضخامت جلد اعراب کافی است، آن که امروز «سعید» و «ابراهیم» را که هر دو شاگرد عکام ما هستند دیدم، پهلوی هم نشسته آواز می خواندند، «ابراهیم» یک سوزن درشتی در دست گرفته، و شکافهای کف پای سعید را که یک انگشت در آن جا می گرفت می دوخت، بدون آن که سعید ابدأ اظهار تألمی کند، و بعد سعید یک سیخ آهنی روی آتش سرخ کرده، شکاف های پای «ابراهیم» را داغ می کرد، و «ابراهیم» مشغول کشیدن جیگاره و زمزمه اش بود و ابدأ متأثر نمی شد!! «ابراهیم» به قول خودش از اهالی «سنگال فرانسه (1)» بود، که در «مدینه» مجاورت اختیار کرده، و چون چند سال خدمت بزرگان عثمانی را کرده معقول و باتربیت است، اما «سعید» جوانی است از اهل «مکه» و خیلی کثیف و کریه المنظر، لکن به واسطه لودگی و بیعاری و حرکات مضحکه آمیز و ادا و اصول های خوش مزه اش، خاطر تمام حجاج را به خود جلب کرده، و همه با او شوخی و مزاح می کردند.

بئر علی

سه شنبه چهاردهم محرم مطابق «هفتم میزان»، امروز اول آفتاب از «بئر خطیه» حرکت کردیم، و همه جا از اراضی پست و بلند واقعه بین دو کوه می گذشتیم، و طرفین جاده هم مستور از درخت های جنگلی و مغیلان بود، امروز یک قافله کوچک پیاده دیدیم از سیاه های آفریقا، که هر کدام یک ظرف آب و خوراک و یک نیزه و یک تیر و کمان با خود داشتند و

1- آن زمان سنگال مستعمره فرانسه بوده است.

صفحه

۱۸۷

پیاده می رفتند، و انسان را بیاد وضعیت نظامی دو سه هزار سال قبل می انداختند، از قراری که خودشان گفتند این ها جملگی شیعی مذهب، و از مردمان فقیر «سودان» و «حبشه» هستند.

باری طرف غروب رسیدیم به منزل و چون شب بود چادر نزده بودند، این منزلگاه موسوم به «بئر علی» است وجه تسمیه آن چاهی است در اینجا که آب فراوان و خوشگواری دارد، امشب هم از لطافت و خنکی هوا، با لحاف و بالاپوش تا صبح خوابیدیم.

مسجد شجره

امروز چهارشنبه پانزدهم محرم مطابق «هشتم میزان»، بعد از طلوعه فجر قافله به راه افتاد، و از دور و نزدیک بعضی از اعراب دیده می شدند، که جمالها می گفتند اینها حرامی هستند، و هرچند در وحشت بودیم لکن بحمدالله خطری پیش نیامد و هر چه پیشتر می رفتیم درخت های اطراف، کوچک تر و کوتاهتر، و اراضی سنگلاخ بیشتر می شد، و اواسط راه دیگر درخت و گیاهی دیده نمی شد، و زمین پوشیده بود از قلوه سنگ های سیاه مشبکی از جنس سنگ پا، و این منظره تا «مدینه» امتداد داشت، تقریباً دو ساعت از ظهر گذشته، مناره ها و آثار «مسجد نبوی» از دور نمایان شد، و مسرت و نشاط و شعف فوق العاده ای در تمام مسافرین ایجاد گردید، و به یکدیگر تبریک و شادباش می گفتند.

ورود به مدینه

متدرجاً آثار مساجد و بناهایی در اطراف ظاهر گردید، از آن جمله «مسجد ذوالحلیفه» که میقات گاه حجی است که از «مدینه» به «مکه»

مشرف می شوند و به «مسجد شجره» مشهورتر است، و برای دو ساعت به غروب مانده وارد کوچه های «مدینه منوره» شده، و پس از ساعتی در محله «نخاله» ورود نمودیم، و در خانه ای که قبلاً حاجی علی عکام آمده و اجاره کرده بود نزول کردیم، و همان ساعت با کمال خستگی که متوجه به آن نبودیم، به زیارت سرا پا سعادت «حضرت سید المرسلین» صلی الله علیه و آله «(مشرف و موفق شدیم، و روی عجز و نیاز به زمین گذارده، شکر چنین توفیقی را پس از آن همه صدمات و مصائب به جا آوردیم. خداوند جمیع دوستان و خویشان و آرزومندان را نصیب فرماید، پس از طواف و زیارت و ادای فریضه برای ساعت سه از شب به منزل آمده، صرف شام نموده بالای بام خوابیدیم.

بقیع

امروز پنجشنبه شانزدهم محرم مطابق «نهم میزان»، صبح به خارج شهر در «بقیع» رفته، به زیارت ائمه اربعه (علیهم السلام) یعنی «حضرت امام حسن مجتبی» و «حضرت زین العابدین علی بن الحسین» و «حضرت باقر محمد بن علی» و «حضرت جعفر الصادق» (علیهم السلام) که در یک بقعه و یک ضریح مدفون اند، و همچنین «حضرت عباس بن عبدالمطلب» و «حضرت فاطمه بنت اسد» که در ضریح دیگری در همان بقعه مدفون اند مشرف، و فیض مند شدیم، باز هم خداوند برای جمیع خویشان و دوستان و آرزومندان نصیب فرماید.

روضه معمولی خود را امروز در آن جا خوانده، و عرض تسلیت شهادت جد مظلوم را، خدمت پسر و برادر بزرگوارش تقدیم نمودیم، بعد به «حرم مطهر نبوی» مشرف شده، و پس از زیارت به منزل مراجعت کردیم.

طرف عصر مجدداً اقامه عزا در «بقیع» نموده، شب در «مسجد نبوی» مشرف شدیم، تمام مدت مسافرت ما از «مکه» تا «مدینه» پانزده روز طول کشید، با آن که ده منزل بیش نیست و علت تأخیر، لنگ های بی مورد بود که در راه کردند.

زیارت حضرت فاطمه (علیها السلام)

امروز جمعه هفدهم محرم مطابق «دهم میزان» گذشته از زیارت «حضرت رسالت» و «ائمه بقیع» (علیهم السلام)، «حضرت صدیقه طاهره» جده مظلومه - سلام الله علیها - را به زیارت کامل اختصاص دادیم یعنی آن حضرت را در موارد خمسه که موافق روایات باید مدفن آن بزرگوار در یکی از آنها باشد زیارت نمودیم، اول در خانه آن حضرت که داخل مسجد شده است، و امروز گوشه شمالی ضریح مقدس نبوی است.

دوم بین ضریح و محراب نبوی که بالای یک ستونی در آنجا حدیث «ما بین قبری و منبری روضة من ریاض الجنة» به خط درشت نوشته شده است.

سوم در ضریح «ائمه بقیع» (علیهم السلام)

چهارم در ضریح «عباس» و «فاطمه بنت اسد»

پنجم در «بیت الاحزان» که در قبرستان بقیع واقع است، و در موضع اخیر خیلی بر مظلومیت آن بزرگوار گریستم و مدت دو سه ساعت در آن جا به عزاداری فرزند دلبنده مشغول بودیم، طرف عصر و شب هم در «مسجد مطهر نبوی» به زیارت و دعا اشتغال داشتیم.

امروز شنبه هیجدهم محرم مطابق «یازدهم میزان»، علاوه بر زیارت حرمین شریفین، گردش مفصلی در «قبرستان بقیع» کردیم و حضرت

صفحه

۱۹۰

«عقیل بن ابی طالب» را که بقعه علیحه دارد، و نیز «حضرت ابراهیم» فرزند «پیغمبر» صلی الله علیه وآله «را که بقعه مخصوص دارد زیارت کردیم، و نیز «بنات رسول الله» «زینب و رقیه و ام کلثوم» را که در یک بقعه مدفون اند زیارت کردیم، و همچنین «حلیمه سعدیه» را در بقعه مخصوصی زیارت نمودیم، و برای بعضی «زوجات پیغمبر» که هشت نفر آنها در یک بقعه مدفون اند، و هشت قبر علیحه دارند فاتحه خواندیم، از زوجات فقط «حضرت خدیجه» است که در «مکه» در «حجون» مدفون است، مابقی در «بقیع» اند و نیز به دیدن بقعه عالیه «عثمان بن عفان» که در آخر بقیع واقع است رفتیم، و با آن که دستگاه عالی و باشکوهی دارد رفت و آمدی حتی از اهل سنت در آن جا نمی شود و متروک است، و نیز در داخل حصار شهر به زیارت «حضرت اسماعیل بن جعفر الصادق» رفتیم، که بقعه بسیار باشکوهی دارد و علاوه بر جماعت اسماعیلیه، که آن جناب را امام منصوب می دانند، و به زیارتش می روند، اهل تشیع نیز بسیار آن حضرت را زیارت می کنند، قسمت عصر و شب را به زیارت «حضرت رسالت» و صرف شام و خواب گذرانیدیم.

مجادله با حمله داران

امروز یکشنبه نوزدهم محرم مطابق «دوازدهم میزان»، «حاج سید جعفر» و سایر حمله دارها به حجاج اطلاع دادند که بر حسب قراردادی که ما و مقومین با جمال ها در «مکه» گذارده ایم، مدت توقف در «مدینه» پنج روز بوده است، و فردا باید حرکت کرد.

ما و تمام حجاج اظهار عدم رضایت و تسلیم کردیم، و کار منجر به مجادله با جمال ها و مقومین شد، گفتند پس باید روزی دو مجیدی (قریب

صفحه

۱۹۱

به یک تومان) خرج هر شتری را بدهید، ضمناً رفتند به «قائم مقام»، یعنی حاکم شهر مدینه تظلم کردند، و مشارالیه فرستاد در میان حجاج جار کشیدند، که هرکس فردا حاضر به حرکت از «مدینه» نشود، حقی به وجهی که برای کرایه داده است ندارد.

(توضیح آنکه مسافت از «مکه» به «مدینه» دو برابر مسافت از «مدینه» به «ینبع» است و کرایه تمام این دو مسافت را مقومین و جمال ها در «مکه» قبلاً گرفته بودند، و مقصود قائم مقام این بوده است، که در هر حال فردا جمال ها، شترهای خود را می برند، و هرکس با آنها نرود، یک تلت از پولی که داده به هدر خواهد رفت و حق مطالبه ندارند.)

و این مسئله جار کشیدن هرچند موجب تفرق آراء حجاج گردید، و بعضی حاضر برای حرکت شدند، لکن بر جدیت و لجاجت اغلب مردم افزود و حق هم داشتند، زیرا که:

اولاً: مدت اقامت «مدینه» خیلی کم بود.

ثانیاً: حجاج مستقیماً فراری با جمال ها در باب توقف نبسته بودند.

ثالثاً: قافله معظمی از حجاج طهرانی و آشنایان ما، در راه یک روز از ما عقب افتادند، و در مدت پنج روز توقف ما هنوز به «مدینه» نرسیده بودند، بعلاوه دو سه روز بود که زمزمه می شد آنها در راه مصادف با خطراتی از قتل و غارت شده اند، بنابراین جمعی از وجوه حجاج، از علما و تجار، طرف عصر اجلاسی (1) کرده و در این خصوص مذاکره و مشاوره نمودند، بالأخره قرار شد کاغذی مبنی بر شکایت از قائم مقام به

1- با هم نشستن برای گفتگو و مشاوره.

صفحه

۱۹۲

بکنم، و پس از مذاکراتی راجع به طرز نوشتن و تعیین مواد شکایت، قرار شد من شخصاً و به نمایندگی از طرف آقایان رفته شفاهاً شکایت و تعیین تکلیف نمایم.

شکایت به امیر مدینه

بناء علیه، من به همراهی «حاج سید ابوطالب ماهوتچی» برخاسته رفتیم، و مدتی در کوچه های شهر سراغ از منزل امیر می گرفتیم، کسی نمی دانست. و بعضی خانه «قائم مقام» را نشان می دادند، بالأخره فهمیدم که لفظ امیر مصطلح نیست، و تعبیر به مقصود کردم از قبیل منصوب از طرف «سلطان حسین»، یا کسی که بر «مدینه» و مضافات آن (1) حکومت دارد یا کسی که شکایت از «قائم مقام» را به او باید کرد، عاقبت معلوم شد که مطلوب ما «شریف الشخاص احمد بن منصور» است، منزل او را پرسیده دلالت شدیم، و پس از صعود از پله های سرسرای، وارد چند بالاخانه تو در تو شدیم، که در یکی از آنها چند نفر عرب به روی صندلی های حصیری نشسته، و چون تشخیص رئیس از مرئوس داده نمی شد، قدری تأمل کردیم، دو نفر وارد شدند و دست به سینه گذارده سلام کردند، و پیش روی یکی از آن چند نفر زانو به زمین گذارده، دست او را بوسیده به چشم مالیدند، معلوم شد که «شریف» همان است.

من هم وارد شده سلام کردم و پهلوی خودش که جایم داد نشستم، و عنوان مطالب را با عذرخواهی از این که هرگاه عربی را فصیحاً تکلم نکنم معذورم بدارد آغاز کردم.

1- نواحی اطراف آن.

صفحه

۱۹۳

مشارالیه ابتدا حق به جمالها و مقومین داد، زیرا که گفت معمولاً توقف حجاج در «مدینه» پنج روز است، و قرارداد با جمال ها همه توسط مقومین و بدون اطلاع حاجی ها بسته می شود، و البته شما باید یا صرف نظر از ثلث کرایه متعلقه به «مدینه» تا «ینبع» بکنید، و جمال ها بروند پی کار خود، و یا مخارج شترهای آنها را روزانه بدهید و هرچه می خواهید توقف کنید، منتها اگر دو مجیدی زیاد باشد ممکن است بگوئیم کمتر بگیرند، بعد به مناسبت پرسش از مملکت و شهر و شغل و خانواده من، داخل یک رشته سؤالات راجع به وضعیت حکومت حاضره ایران، و سیاست دولتین «روس» و «انگلیس» در آن مملکت و غیره گردید، و جالسین را به غیر از یک نفر مرخص کرد، من هم بدون اظهار عقیده شخصی، جوابهایی مطابق افکار دسته جات سیاسی دادم، معلوم شد مشارالیه، خیلی علاقه مندی به این امور و کلیه مسائل مربوط به ممالک اسلامی دارد، و شاید از صحبت های من هم مشعوف شد، در خاتمه انجام حاجت خود را تکرار و تمنا کرده و ضمناً اشعار نمودم، که ممکن است تا به دربار متبوع خودمان در «طهران» یا به مقام «جلالة الملك» در «مکه» تلگراف و تظلم کنیم، جواب داد امیدوارم مقصود شما به عمل آید، فعلاً شما آسوده باشید، و راجع به قافله عقب مانده نیز نگرانی نداشته باشید، زیرا که آنها فردا وارد «مدینه» خواهند شد. بعد از امیدواری و اطمینان کامل، مرخص شده خبر خوشحالی برای رفقا برده به منازل خود متفرق شدیم.

امروز دوشنبه بیستم محرم مطابق «سیزدهم میزان»، عصر جمال‌ها آمدند، و با کمال ادب و معقولیت قرار گذاردند روزی یک مجیدی برای علوفه هر شتری، یعنی نیم مجیدی از هر نفری بگیرند، تا چند روز دیگر لنگ باشند، معلوم شد «شریف الشخاص» از آنها رضایت حجاج را

صفحه

۱۹۴

خواسته است، و نزدیک غروب همانطور که شریف خبر داده بود، قافله عقب مانده وارد «مدینه» گردید، و هر چند صدمه جانی به کسی نرسیده بود، لکن از قراری که خودشان نقل کردند، در راه مصادف خطرات و دچار وحشی‌گری‌های اعراب شده بودند، در هر حال از تجدید دیدار آنها مشعوف و خوشوقت شدیم، و صبح و شب به زیارت «حرمین شریفین(1)» برگزار شد.

روزهای خوش مدینه

امروز سه شنبه بیست و یکم محرم، مطابق «چهاردهم میزان»، به زیارت و عزاداری و دیدن آشنایان طهرانی که دیروز وارد شدند برگزار شد، این ایام هوای «مدینه» خیلی معتدل و لطیف بود، و شب‌ها روی بام خانه با لحاف می‌خوابیدیم، میوه جات و بقولات، (2) از قبیل هندوانه و خربزه و خیار اعلا و انار و کنو و سبزی جات بسیار لطیف و نازک موجود بود، که قیمت آن‌ها نسبت به «مکه» ارزانتر، و نسبت به مملکت ما گران بود، و انواع و اقسام خرماهای خیلی خیلی لطیف و خوش‌خوراک نیز به حد وفور بود، غالباً خریده صرف می‌کردیم و مقداری از خرماهای منسوب به «فدک» خریده، در سبدها و قوطی‌های حلبی ریخته، برای سوغاتی متبرک تدارک نمودیم از آب بسیار گوارا و شیرین قنات معروف به «عین الزرقاء»، که در شربه‌ها و کوزه‌های سفالی نازک، در هر خانه حاضر دارند می‌آشامیدیم، و به تلافی آب‌های شور و تلخ بین راه، در شرب و

1- مراد حرم پیامبر(صلی الله علیه و آله) (و حرم ائمه بقیع است).

2- جمع بَقْل است به معنی سبزیجات و تره بار.

صفحه

۱۹۵

آشامیدن آن افراط هم می‌نمودیم، و روی هم رفته از هر جهت روزهای خوشی داشتیم جای دوستان خالی.

شهدای احد

امروز چهارشنبه بیست و دوم محرم، مطابق «پانزدهم میزان»، پس از مراجعت از «حرم نبوی»، به عزم زیارت «شهدای احد» برخاسته، و با چند نفر دیگر دو عربانه کرایه کردیم، و سوار شده رفتیم. لکن مستحفظین(1) دروازه اُحُد نگذاشتند برویم، به عذر این که جمعیت کم است و روز بلند نشده و خطر حمله حرامی در پیش است، و بعد از دو سه ساعت معطلی چند عربانه دیگر رسید و به اتفاق رفتیم، و پس از طی نیم فرسخ راه که در جانب شمالی «مدینه» «پیمودیم، به بقعه مبارکه «حضرت حمزه سیدالشهداء» «علیه السلام» و به قدر یک ساعتی در آن مکان شریف مشغول زیارت آن جناب و سایر شهدای «غزوه احد» بودیم، و بعد در مسجدی که معروف است دندان مبارک حضرت رسالت در آن جا شکسته شده، نماز خوانده و قدری تلاوت قرآن نمودیم و نیز «عبدالله بن جحش» برادر «زینب زوجه پیغمبر» را زیارت کردیم، و از سایر «شهدای احد» «ابداً آثار قبر یا بقعه ندیدیم، و قدری در دامنه کوه به تماشای تنگه‌های «احد» رفتیم، که از مواضع تاریخی است زیرا که در غزوه معروف «احد»، «حضرت رسالت» جمعی راه، به محافظت این تنگه‌ها مأمور نموده بود، و پس از آن

که آثار مغلوبیت و عقب نشینی در قشون خصم ظاهر شد، آنها به طمع غنیمت، قرارگاه خود را ترک گفته مشغول غارت و جمع غنیمت شدند، و

1- نگهبان ها.

صفحه

۱۹۶

دسته های لشکر مخالف، از همان تنگه سرازیر شده و بر قشون اسلام تاختند، و چنان شکست و لطمه فاحشی را بر مسلمین وارد آوردند.

باری پس از دو سه ساعت سوار شده به شهر مراجعت کردیم. طرف عصر جمال ها آمدند نفری یک مجیدی خرج علوفه شترها را گرفتند، امروز عصر که در حرم «ائمه بقیع» مشرف و مشغول زیارت و عزاداری بودیم، مقارن غروب، خدام ها خواستند مردم را مثل روزهای گذشته بیرون کنند و درب حرم را ببندند، و در نتیجه تعجیل و خشونت آنها، کار به مشاجره و منازعه کشید، و جمعی به منزل «قائم مقام» رفته، شکایت از کج رفتاری ها و سوء سلوک خدام کردند، باقی شب به زیارت «مسجد نبوی» و صرف طعام و خواب گذشت.

کتابخانه مدینه

امروز پنجشنبه بیست و سوم محرم، مطابق «شانزدهم میزان»، پس از زیارت حرم مطهر، به تماشای کتابخانه عمومی که در خارج «مسجد نبوی» و متصل به آن است رفتیم، کتابخانه بسیار مفصل و بزرگی است و مشتمل بر یک صحن و چند اطاق بزرگ تو در تو است، و دارای چند صد هزار، کتاب های کوچک و بزرگ خطی و چاپی در فنون مختلفه از فقه و حدیث و تفسیر و تاریخ و ادبیات و غیره است، کتب فارسی و ترکی و هندی نیز دارد، و یک نفر مدیر و سه چهار نفر کتابدار مراقب آن، و مواظب پذیرایی و اردین و انجام حاجت آنها هستند.

در وسط اطاق بزرگ، یک میز کوتاه و عریض و طولی گذاشته شده است، هر کس وارد می شود تعارف می کنند کنار آن میز می نشینند، و فهرست های کتب را که به روی میز است برداشته مطالعه می کنند، و هر

صفحه

۱۹۷

کتاب را که خواست می طلبد و کتابدار مطابق نمره فوراً حاضر می کند.

من چندین کتاب را یکی یکی خواستم و پس از نظر مختصری رد کردم، کتابدار ابداً اظهار کراهت نمی کرد، بلکه در جواب عذرخواهی من گفت: اگر تمام کتابها را بخواهید، ما در ساعاتی که این جا هستیم مکلفیم آورده به شما ارائه بدهیم، بعد مدتی از پشت شیشه های قفسه ها، که دور تا دور کتابخانه بود تماشای کتابها یعنی اسامی آنها را که به روی جلد نوشته شده بود می کردم، و غالب کتب اهل تشیع را نیز دیدم، و حتی دیوان های «سعدی» و «نظامی» و «حافظ» هم در آنجا بود، و تمام این کتاب ها با جلد های قشنگ و در کمال نظافت و پاکي نگاهداشته شده است، و حتی یک جلد کتاب پاره یا چرک و کثیف ندیدم، درها و دیوارهای کتابخانه هم به قدری پاک و تمیز بود که انسان میل می کرد همان جا بماند، مدتی هم با مدیر و کتابدارها مشغول صحبت بودیم و خیلی اظهار محبت و حسن خلق نمودند مقارن ظهر به منزل برگشتیم.

این خانه که ما منزل کرده ایم متعلق است به «عطیه الله نخاوله ای»، که بسیار آدم نجیب و عقیف و خوش خلقی است، در این مدت خود و عیالش «مریم» و دخترش «زینب» و پسرش «علی»، منتهای محبت و حسن خدمت نسبت به ما بجا آوردند، مخصوصاً چون دو سه روز است «حاج ابوالحسن طباطبائی»، از ما قهر کرده و رفته، «مریم» غذاهای خیلی مطبوع و لذیذ برای ما تهیه می کند.

ساختمان شهر مدینه

ساختمان شهر «مدینه» خیلی شبیه به شهر های «کربلا» و «نجف» و «کاظمین» است، یعنی دارای کوچه های تنگ و پرپیچ و خم، و عمارات دو

صفحه

۱۹۸

سه طبقه است که به کوچه نگاه می کند، و مشابهتی با ساختمان شهر «مکه» و «جده» ندارد، لکن حجاج شیعه عموماً در محله «اعراب نخاوله» که خارج شهر است منزل می کنند، و منازل در این محله بر دو قسم است:

یک قسم میدان های وسیعی است شبیه کاروان سرا که دور تا دور آن منزل ساخته است، یعنی یک محوطه سطح الارض، شبیه سرپوشیده های ما که مخصوص موقع گرما است، و یک بالاخانه به روی آن که محل استراحت و گذاشتن اسباب و اثاثیه است، و هر یک از این محوطه ها در عقب ساختمان، دارای یک چاه آب و یک حوض کوچک و مطبخ و مستراح است.

و قسم دیگر از منازل، خانه های خود «نخاوله» است، که تقریباً ساختمان آنها با تفاوت کوچکی و بزرگی یک شکل و مشابه است، از درب خانه که وارد می شوی یک قسم سرپوشیده می بینی که دو طبقه را فرش می کنند، و محل نشستن روز و پذیرائی واردین است، در صفا دیگر، یک حوض کوچک و یک چاه است، که هر روز از چاه آب کشیده و حوض را لبالب می کنند، و یک چهارپایه بزرگی است که روی آن دو سه خُب سفالی، یعنی ظرف آب گلی گذاشته و همه روزه سقاها آنرا از آب «عین الزرقا» پر می کنند، و بالای چهارپایه چندین شربه که قلقلک های (1) دهان گشاد است، با چند ظرف کوچک آب خوری گذاشته شده است و بالای این سرپوشیده عمارت فوقانی نیست، بلکه پشت بام است که برای خوابیدن شب به درد می خورد، و سایر قسمت های محتاج الیها، (2) در عقب

1- کاسه های کوزه ای شکل.

2- مورد نیاز.

صفحه

۱۹۹

سر پوشیده است. روی هم رفته با آن که این منزل تماماً خشت و گلی است، لکن برای زندگانی خیلی راحت است، اما خانه های داخل شهر با آن که با گچ و آجر و مصالح قیمتی ساخته شده است چندان خوش بنا نیست.

بقیع تا صبح باز است

امروز عصر خبر رسید که درب ائمه بقیع، از امشب به بعد تا هر وقت حجاج آنجا باشند باز خواهد بود، معلوم شد «قائم مقام» برای استرضاء (1) و استمالت (2) از حجاج شیعه، در نتیجه واقعه روز گذشته این حکم را کرده است، ما هم به یکدیگر اطلاع داده شب را به زیارت «ائمه بقیع» و اقامه عزرا در آن جا اختصاص دادیم.

از درب «مسجد نبوی» تا «دروازه بقیع»، در تمام کوچه ها چراغ نصب کرده بودند، و بیرون دروازه هم تا بقعه ائمه (علیهم السلام)، چند مشعل و دو دستگاه چراغ بلند زنبوری گذاشته بودند، که تمام محوطه روشن بود

و فاصله به فاصله، پلیس جهت محافظت مردم ایستاده بود، واقعاً شب جمعه خوشی داشتیم و تا ساعت چهار از شب مشغول به روضه خوانی و عزاداری بودیم، در حالتی که روزهای سابق و همچنین سنوات سابقه، معمولاً اول غروب درب «بقعه مطهره» و درب «دروازه بقیع» را می بستند، و دیگر احدی جرأت رفت و آمد در آن جا نداشت.

از این اقدام و مساعدت «قائم مقام» و «شریف الشخاص» که در نتیجه

1- طلب رضایت کردن.

2- دلجویی.

صفحه

۲۰۰

اتحاد و جدیت های خودمان به عمل آمد، نهایت تشکر و امتنان دست داد، ساعت چهار از شب مأمورین پلیس ما را دسته دسته با مشعل به منازل خودمان رسانیدند.

تیراندازی و فرار مردم

امروز جمعه بیست و چهارم محرم، مطابق «هفدهم میزان»، صبح صدای چند تیر تفنگ در شهر بلند شد، و یک دفعه شهر به هم خورد و مردم رو به منازل خود فرار کردند، بعد از دو سه ساعت، معلوم شد خبری نبوده فقط دو نفر با هم نزاع کرده، و به طرف هوا شلیک نموده است. دو سه دفعه دیگر هم روزهای گذشته این قبیل اتفاق افتاد، معلوم می شود معمولاً به و متداول است، و جهت آن این است که تمام مردم با اسلحه حرکت می کنند، و حکومت قدرت ندارد از همه خلع سلاح بکند، و هر منازعه جزئی منجر به شلیک می شود، در شهر که این طور باشد از ناامنی «راه احد» که نیم فرسخی شهر است نباید متعجب بود.

چند روز متوالی است که ما عزم تشریف به «مسجد قبا» و امکانه متبرکه اطراف مدینه، و همچنین تماشای «فدک» را داشتیم، لکن با هرکس صحبت می کنیم می گویند راهها ناامن است، و عربانه چي ها و خرکچي ها هم جرأت رفتن ندارند.

عزاداری در منزل قائم مقام

طرف عصر از طرف «قائم مقام» پیغام آوردند که هر چند دیشب خودم در «بقیع» بودم، و در عزاداری با شما شرکت داشتیم و خیلی مستفیض شدم، لکن برای توسل به «حضرت سیدالشهدا» و فیض مندی

صفحه

۲۰۱

کامل، امشب و دو شب دیگر مجلس عزاداری در خانه شخصی خودم تهیه دیده ام، خواهشمندم این سه شب را زودتر از «بقیع» مراجعت نمایند، در خانه مشترکاً عزاداری کنیم.

ضمناً تقاضا نموده بود که روضه خوان هم از خودمان همراه ببریم، و شام هم در آنجا صرف کنیم، ما هم با تقدیم تشکرات از نظریات عالیّه ایشان، که مبنی بر میهمان نوازی و ایجاد اتحاد بین فرق اسلام است، قبول نموده اول شب در «بقیع» عزاداری و سینه زنی مختصری کرده، به راهنمایی مشعل دارها به طرف خانه «قائم مقام» رفتیم.

یک باغچه مصفای قشنگی بود، که تمام آن را با چراغ های زنبوری و فانوس روشن کرده بودند، در یک طرف، ایوان خیلی بزرگی را با اطاق های مجاور آن مفروش کرده بودند، خود «قائم مقام» و پسرهایش و «شریف الشخصا» با چند نفر دیگر ایستاده، و با نهایت خوش روئی و تواضع، از واردین پذیرائی می کردند، و اشاره به جلوس در اطاق ها و ایوان می نمودند، و پیشخدمت ها برای هرکس یک فنجان قهوه می آوردند، دو ساعت از شب گذشته شروع به روضه توسط چهار نفر روضه خوان عرب و عجم که قبلاً معین کرده بودیم شد، و عزاداری و سینه زنی به عمل آمد و الحق جناب «حاج شیخ عباسعلی خراسانی» که ختم مجلس با او بود، داد سخن به مناسبت مجلس و مقام از حیث ذکر فضائل ائمه و مظلومیت آنها، و لزوم وحدت مسلمین عالم داد، و تمام مستندات کلام را آیات قرآنی و اخبار وارده از طریق اهل سنت قرار داد، و با این حال ابدأ از نزاکت لازم در چنین مجلس، که یک ثلث آن سنی مذهب اند خارج نشد، پس از ختم مجلس و صرف چای ما رفتیم و جمعی مانده صرف شام کردند.

صفحه

۲۰۲

کتابفروشی های مدینه

شنبه بیست و پنجم محرم، مطابق «هیجدهم میزان»، مدت یک هفته بود که من در دکان های کتابفروشی «مدینه» تجسس از بعضی کتب می نمودم و کتاب مهمی نیافتم، جز یک جلد کتاب موسوم به «وفاء الوفاء باخبار آل المصطفی» که در واقع تاریخ زندگانی «حضرت ختمی مرتبت» است، با تفصیل بنای «مسجد نبوی» و تغییراتی که توسط خلفای سلاطین، در از منته مختلفه در آن داده شده، و شرح تمام مقامات متبرکه و مساجد و «مشاهد» مدینه و اطراف آن. ضمناً با یک نفر کتابفروش موسوم به «سید حسن اولیازاده» آشنا و مأنوس شده بودم، و با مشارالیه در دکانش کراراً مباحثات مذهبی می کردم، و خیلی مستعد و متمایل به تشیع بود.

و امروز بر حسب وعده ای که با مشارالیه و «حاج شیخ عباس علی واعظ خراسانی» کرده بودیم در محضر «قاضی عبدالغنی کابلی الأصل» مجاور «مدینه» رفته، و مدت مدیدی با قاضی مزبور که مردی فاضل و عالم و مطلع از جمیع کتب شیعه و عقاید و فتاوی علمای ما بود، و در فن محاوره و مجادله ید طولانی داشت مشغول مباحثه بودیم. موضوع صحبت از این بود، که حکم الهی در باب تعیین جانشین برای رئیس مسلمین چیست؟ هرگاه عدم تعیین و تنصیب و یا تفویض به جماعت مسلمین بوده، چنان که می گویند «پیغمبر اکرم» کرده، پس «خلیفه اول» چرا برخلاف آن رفتار، و «خلیفه ثانی» را جانشین خود قرار داد؟ و اگر نصب جانشین لازم بوده چرا «پیغمبر» و «عثمان بن عفان» نکردند؟ و اگر رأی جماعت در انتخاب خلیفه لازم بوده، چرا خلیفه ثانی، امر را به نظر چند نفر احاله نمود، و این حق را از سایر مسلمین سلب کرده؟ و نیز مدتی صحبت از عدم اختصاص «آیه تطهیر» به «خمسه طیبه» چنانچه عامه

صفحه

۲۰۳

قائل اند بود، با آن که ضماین ما قبل و ما بعد آیه مبارکه، همه جمع مؤنث و راجع به «نساء نبی» است، و ضماین این آیه جمع مذکراند، که مرجع آنها «اهل البیت» است، و به وضعیت همین آیه مبارکه و عدم مراعات ترتیب آیات «مکی» و «مدنی» در جمیع قرآن، استناد به تحریف وضعی آن می شد.

بالآخره مجلس بدون تسلیم احدالطرفین ختم، و «سید حسن اولیازاده» بر مراتب تمایل و اجتناب اش به مذهب تشیع افزوده گردید، و می گفت ان شاءالله از این شهر فوراً به «عراق» رفته مجاور خواهم شد.

امروز بعد از ظهر خبر آوردند، که پس فردا بنای حرکت است. و معلوم شد که همان روزهای اول «شریف الشخصا» برای جلب رضایت و انجام خواهش ما، یک ثلث کرایه را از جمالها که از اهالی

«بین الحرمین» بودند گرفته، و آنها را مرخص کرده و با همان وجه از جمال های «بیتعی» شتر به قدر کفایت کرایه کرده است، ضمناً مکشوف شد که این روزی یک مجیدی که از حجاج به عنوان خرج لنگ گرفته است بی اساس بوده، و حمله دارها و مقومین آن وجوهات را خودشان جمع کرده و خورده اند.

زیارت حضرت عبدالله

امروز طرف عصر به زیارت «حضرت عبدالله بن عبدالمطلب» پدر بزرگوار «حضرت سیدالمرسلین» رفتیم، که در جانب شمال غربی «حرم مطهر نبوی» در حدود اواخر شهر مدفون است، و بقعه و صحن قشنگی دارد. بعد در خارج دروازه باب السلام، قدری در خیابانها گردش کرده، در «مسجد علی» و «مسجد غمامه» و «مسجد ابی بکر» نماز بجا آورده تماشائی نمودیم، بعد به «حرم مطهر نبوی» مشرف شده به جانب «بقیع»

صفحه

۲۰۴

رفتیم، ضمناً بار دیگر «حضرت اسمعیل بن جعفر الصادق» را زیارت نمودیم، و نیز «حضرت عقیل بن ابی طالب» را بار دیگر زیارت کردیم، شب را بعد از یکی دو ساعت زیارت و عزاداری، به طریق لیله ماضیه، (1) مشعل چیان ما را به طرف خانه «قائم مقام» دلالت کردند، در آن جا هم به شرح شب گذشته عزاداری کامل به عمل آمد، و الحق «قائم مقام» و خانواده اش ولو بنا به مصلحت و صورت ظاهر بود، درست با ما شرکت در عزاداری و سوگواری کردند و نهایت احترامات و پذیرائی از ما نمودند، و باز «حاج شیخ عباسعلی خراسانی» «مجلس را به بیانات جامع سودمند برای فریقین، و ذکر فضائل «اهل البیت» علیهم السلام» (مزین، و به دعای علما و امراء و پادشاهان اسلام، خاصه «پادشاه ایران» و «سلطان حجاز» ختم نمود امشب هم جمع کثیری را نگاهداشته اطعام نمودند.

راه آهن مدینه

امروز یکشنبه بیست و ششم محرم، مطابق «نوزدهم میزان»، پس از زیارت «حرم نبوی»، هرچه سعی کردیم مرکوبی جهت رفتن به «مسجد قبا» یا «فدک» تهیه کنیم فراهم نیامد، و می گفتند راهها امن نیست. بار دیگر به زیارت «حضرت عبدالله بن عبدالمطلب» رفتیم، بعد به تماشای گارد راه آهن «مدینه» به «شام» رفتیم که این ایام به واسطه انقلابات «شام»، و شورش های «ملتیون» آنجا بر ضد مداخلات دولت «فرانسه» و لنگ بودن، شمن دوفر (2) به کلی خالی و غیر دائر است، مؤسس این شمن دوفر نزدیک

1- شب گذشته.

2- لفظی فرانسوی است به معنی قطار و راه آهن.

صفحه

۲۰۵

گارد، یک مسجد خیلی قشنگ و باشکوهی ساخته است که قابل تماشا است، تمام در و دیوار و ایوان ها و سقف مسجد، از سنگ های سیاه تراشیده بنا شده است، و به قدری فواصل قطعات سنگها را تنگ گرفته اند، که تا شخص نزدیک نرود آن فواصل را نمی بیند، و از داخل و خارج گمان می کند که مسجد یک قطعه سنگ سیاه یک پارچه حجاری شده است.

در مراجعت از آن جا به «باب السلام»، تمام خیابانها و دکانین آئین، و در چند موضع طاق نصرت جهت ورود «امیر عبدالله» پسر «سلطان حسین» بسته بودند. تاکنون چه در «مکه» و چه در «مدینه» هر جا اسم

«سلطان حسین» را دیدیم، با القاب (جلالة الملك، یا مؤسس الحكومة العربية، یا رئیس الدولة الهاشمية) و جز آن تعبیر شده بود، امروز در طاق نصرت ها، به خط درشت او را به عنوان (خليفة رسول الله) اسم برده بودند، چون این تشریفات به دستور حکومت تدارک شده است، معلوم می شود که «سلطان حسین» داعیه خلافت مطلقه نیز دارد.

در مراجعت یک دفعه دیگر به تماشای کتابخانه «مسجد مطهر» که شرح آن داده شده است رفته به خانه برگشتیم، و بعد از آن که چند روز بود صحبت حرکت از «مدینه»، و اخبار بی اساس راجع به اغتشاش طریق «یَبْع» و غیره در بین بود.

امروز طرف عصر خبر قطعی حرکت رسید، و حجاج که قسمتی از آنها خسته و نگران شده بودند، بنای حرکت و نقل مکان به خارج شهر، و بیرون دروازه «احد» گذاشتند، ما هم اسباب و اثاثیه را توسط «حاج علی عکام» و «حاج ابوالحسن طباخ» که دو سه روز بود آشتی کرده و پیش مان آمده بود، حمل و نقل به خارج شهر نمودیم و خودمان در شهر توقف، و دستور پذیرائی به «عطیة الله» صاحب خانه دادیم.

صفحه

۲۰۶

سادات مدینه

امروز و چند روز پیش، جمعی از «سادات حسنی» ساکنین قراء اطراف «مدینه»، دسته دسته به دیدن محترمین حجاج آمده، و هرکس به فراخور حال خود، به آنها اعانت و دستگیری می کرد، و مایه تعجب این بود که این جماعت، عربی را خیلی فصیح تر و شیرین تر از اهالی و ساکنین «مکه و مدینه» تکلم می کردند، «حاج سید خلیل» حمله دار می گفت، علتش این است که این ها عربی الاصل می باشند، و اغلب سکنه «مکه و مدینه» از مجاورین اند که اصل آنها «هندي» و «کابلي» و «ترک» و غیره است.

غروب در «مسجد نبوي» نماز خوانده، به زیارت «ائمه بقیع» مشرف شدیم، امشب هم مثل دو شب گذشته، چراغ های توری و مشعل ها به امر «قائم مقام» در «بقیع» روشن، و پلیس ها مراقب انتظام و امنیت بودند، افسوس که این تشریفات، همین چند شب برای احترامات ما بعمل آمده، و بعد از این باز اول غروب تمام «بقیع» تاریک و غیر قابل عبور و مرور خواهد گردید. باری پس از عزاداری به دستور دو شب قبل به خانه «قائم مقام» رفتیم، و پس از ختم روضه و سینه زنی به منزل برگشته صرف طعام و استراحت نمودیم.

زیارت وداع

امروز دوشنبه بیست و هفتم محرم، مطابق «بیستم میزان»، صبح زیارت وداع در «حرم نبوي» و «حرم ائمه بقیع» به جا آورده، رفتیم به خارج «دروازه احد» که خیام حجاج را در آنجا زده بودند، و معلوم شد که امروز و امشب هم لنگ است، و هزاران صحبت راجع به عدم امنیت راه

صفحه

۲۰۷

«یَبْع»، و احتمال مراجعت از طریق «غایر» و «رأبغ» به «جده» شنیده می شد، از این جهت و از جهت گرمای فوق العاده ما به شهر مراجعت کردیم، و ضمناً بار دیگر به مسجد و «حرم نبوي» مشرف شدیم.

وضعیت مسجد امروزه به شرح ذیل است:

یک محوطه که طول آن از شمال به جنوب است به دو قسمت شده:

اولاً: قسمت شمالی که سرگشوده و در حکم صحن مسجد است، در سه طرف غربی و شرقی و شمالی، شبستانهایی دارد که مسقف است، که عرض آن دو سه طاق است، و طاق ها به روی ستون های سنگی قرار گرفته.

ثانیاً: قسمت جنوبی که تماماً مسقف و در حکم چهل ستون های مصطلح ما است، که ستونها از سنگ مرمر یا سنگ معمولی است، و «ضریح مطهر» در این قسمت در جانب مشرق واقع شده، و این قسمت تماماً مفروش از سنگ های مرمر قدی است، که به روی آن همه جا حصیرهای بسیار لطیف و نازک و قیمتی پهن است، و در فواصل ستون ها چراغ های برق و چراغ های روغن زیتون در شب روشن است، سطح تمام مسجد و صحن شبستانها، متساوی و در منتهای نظافت و پاکیزگی است، و ابدأ عبور و مرور جز برای نماز و زیارت نمی شود.

ویژگی های مسجد نبوی

مسجد شریف پنج در دارد، «باب مجیدی» در شمال، «باب الرحمن» و «باب السلام» در طرف مغرب، «باب النساء» و «باب فاطمه» که آن را «باب جبرئیل» هم می گویند در طرف مشرق، و در بیرون تمام پنج درب، کفش داران برای نگاهداری کفشها در همه وقت نشسته و حاضراند.

«مرقد مطهر نبوی» دو ضریح دارد، و ضریح داخلی محفوف و ملفوف به پرده های ماهوت اعلی است، و به فاصله چند ذرع ضریح دیگری است

صفحه

۲۰۸

که از آهن و به طور مشبک ساخته شده، جزء قسمت جنوبی آن در طرف قبر «خلیفه اول و ثانی» است و از برنج ساخته شده، خانه «حضرت صدیقه» علیها السلام «در محلی بوده که امروز قسمت شمالی و داخلی ضریح ثانی است.

مستخدمین حرم سه طبقه اند: اول کفشداران، دوم زیارتنامه خوان ها، سوم خادمین، این طبقه اخیر به نوبت در «صفه» معینی قرائت قرآن می کنند و حفظ انتظامات می نمایند و چراغ ها را روشن می کنند، و تمام یک پیراهن سفید و بلند در بر، و عمامه سفید بر سر دارند، و به قدری ظریف و پاک و پاکیزه اند که گویا همه روزه صابون می زنند و لباس عوض می کنند و مطلقاً اخاذی و طلب انعام نمی کنند.

ضریح مطهر

ضریح مطهر چند درب دارد:

اول در طرف مشرق که غروب به غروب باز می شود و خدام با یک آداب و احترامات مخصوصی چراغ های شمعی را برده در ضریح می گذارند.

دوم در جانب شمال، که بالای آن در آهن نوشته شده است «أُنشأ هذه المقصورة الشريفة السلطان الملك الأشرف أبو النصر قايتباي في عام ثمان و ثمانين و ثمانمائة من الهجرة النبوية»

سوم در جانب مغرب که بالای سر محسوب است و بالای درب، عبارت سابقه نوشته شده است با جزئی تفاوت.

و در بالای «محراب تهجد نبوی» نوشته شده است { وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا(1) }

بالای محراب نبوی نوشته شده است { كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا

المحراب (1) {دست راست آن { هذا مُصَلِّي رسول الله { دست چپ آن { قال رسول الله: الصَّلَاةُ عِمَادُ الدِّينِ (2) {
پشت محراب (بسم الله الرحمن الرحيم و صَلَّى الله علي سيدنا محمد، أمر بعمارة هذا المحراب الشريف النبوي
العبد الفقير المعرف بالتقصير، مولانا السلطان الملك الأشرف أبو النصر قايتباي خُداالله ملكه، بتاريخ شهر
ذي الحجة الحرام ثمان و ثمانين و ثمانمائة من الهجرة النبوية {

بالاي منبر نبوي چند شعر نوشته شده كه اول آن اين است:

أرسل السلطان مراد بن سليم *** مستزیداً خیر زاد للمعاد

و به این شعر ختم می شود:

قال سعد ملهماً تاريخه *** (منبر عمره سلطان مراد)

پشت محراب عثمان نوشته شده است: «أنشأ هذا المحراب المبارك، الملك المظفر السلطان سليمان شاه ابن
السلطان سليم خان ابن السلطان بايزيد خان أعزّ الله أنصاره بمحمد و آله، تاريخ شهر جماد الأول سنة ثمان
وتسعمائة من الهجرة النبوية.»

لفظ جماد الاول (3) غلط و استعمال آن در چنین موضع و چنین شهري به غایت مایه تعجب است.

بالاي درب «باب النساء» این دو آیه مبارکه مرقوم است: { لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا
اَكْتَسَبْنَ (4) { ، { وَمَنْ يَفْتِنْهُ مِنْكُنَّ لِلَّهِ

وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلُ صَالِحًا نُؤْتِيهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ (1)

و علاوه بر کتیبه ها و آیات قرآنی و اسامی اصحاب پیغمبر، که دور تا دور به روی آهن و چوب، و به طور گچ بری به دیوارها نوشته شده است، قطعات و تابلوهائی به خطوط خیلی عالی همه طرف منصوب است، که در اغلب آنها اخبار وارده از طریق اهل سنت نوشته شده است از قبیل:

«إنّ حول العرش، ستون ألف عالم يستغفرون لمحّبّ أبي بكر و عمر، ويلعنون مبغض أبي بكر و عمر»، «شفاعتي لأهل الكباثر من أمتي»، «إنّ الإيمان ليأزر إلي المدينة كما أنّ الحيّة تأزر إلي جحرها»، «لكلّ نبيّ رفيق في الجنّة ورفيقي فيها عثمان ابن عفّان».

ورود امير عبدالله به مدينه

الحاصل پس از صرف نهار در خانه «عطية الله»، طرف عصر رفتیم به خارج شهر، برای تماشای ورود «امير عبدالله» تمام خیابانها را آئین بسته بودند، و فاصله به فاصله طاق نصرت زده بودند، و همه جا بیرق های «حكومة العربية الهاشمية» در اهتزاز بود. شاگردان مدارس جدید، منظمًا با لباسهای مخصوص، و اهالی شهر دسته به دسته به استقبال رفته بودند.

برای دو ساعت به غروب، غرش توپها ورود امیر را اخبار نمود و پس از نیم ساعت «امير عبدالله» سواره آمد، در حالتی که تفنگداران و دسته جات نظامی جلو و عقب او پیاده می آمدند، و دسته شیپورچیان و موزیکیان، مقدم بر همه بودند، نزدیک دروازه، امیر با چند نفر همراهان و

1- احزاب: ۳۱

صفحه

۲۱۱

مستقبلین سواره اش، از اسب ها پیاده شده و پیاده به زیارت «مسجد مطهر نبوی» شتافتند، و پس از طواف و زیارت، به منزلگاهی که برای پذیرائی «امیر» معین شده بود بازگشتند.

از قرار مذکور «سلطان حسین» چهار پسر دارد: اول «شریف زید» که اکبر از همه است، و از زمان تصدی پدرش به امر سلطنت، مشارالیه دارای منصب شرافت «مکه» و تولیت «مسجدالحرام» می باشد.

دوم «امير عبدالله»

سوم «امير فيصل»

چهارم «امير علي».

در این ایام که «شامات» و «عراق» از «دولت عثمانی» مُجَزَي (1) و منتزع شده است، «امير فيصل» و «امير عبدالله» هر کدام برای سلطنت یکی از این دو مملکت سعی و کوشش می کنند. «تایار که را خواهد و میلش به که باشد».

لیله سه شنبه بعد از زیارت و روضه خوانی به منزلگاه خود در خارج شهر رفته، و در چادر خودمان استراحت نمودیم. امشب در شهر به مناسبت «امیر» «آتش بازی مفصلی کردند».

وداع با حسرت

امروز سه شنبه بیست و هشتم محرم، مطابق «بیست و یکم میزان»، از اول صبح تمام قافله حاضر برای حرکت بودند، و هر ساعتی حمله دارها و جمال‌ها آمده، خبر می‌دادند که حاضر باشید نیم ساعت دیگر باید سوار شد، به این طریق تا ظهر معطل شدیم، و در ضمن هزاران اخبار صحیح یا سقیم گفته می‌شد.

1- جدا.

صفحه

۲۱۲

قبایلی که ما باید از قلمرو آنها بگذریم، خاوه و حق العبور را از مقومین نگرفته اند، و در کم و زیاد آن گفتگو دارند، و اعلام کرده اند که قافله را غارت خواهند کرد، بعد مسموع شد که «امیر عبدالله» مشایخ و رؤسای قبایل مزبور را خواسته و بهر شکل بوده آنها را راضی و قانع نموده، بالأخره چهار ساعت به غروب مانده قافله بنای حرکت را گذارد، ما هم یک سلام وداع دیگری از همان جا خدمت «حضرت رسالت» صلی الله علیه و آله «و «ائمه بقیع» و «صدیقه طاهره» «علیهم السلام» (داده، و با کمال حسرت و نگرانی، خواهی نخواهی سوار کجاوه شدیم، و تا غروب همه جا در اطراف خود آبادی‌ها و قراء و باغات سبز و خرم می‌دیدیم.

«مسجد شجره» یا «ذوالحلیفه» هم به فاصله نیم فرسخ از جاده دیده شد، در دو نقطه خط آهن شام را دیده و از عرض آن عبور کردیم، و از اوائل شب وارد اراضی واقعه بین کوه‌ها، و مشجر به درختهای جنگلی و ام‌غیلان شده، تا صبح طی طریق می‌نمودیم.

تمام مدت اقامت ما در «مدینه منوره» چهارده روز شد و «بحمدالله والمئه» به خوشی و خوبی و کمال خرسندی گذشت، و چنانچه حرکت از «مدینه» را مبدا مراجعت به وطن قرار دهیم، مسافت «طهران» تا امروز پنج ماه و دو روز شده، امید است که به فضل الهی و لطف «ائمه طاهریین» علیهم السلام «، صحیحاً سالمأ به زیارت «اعتاب مقدسه عراق» موفق، و سپس به دیدار خویشان و یاران در وطن عزیز نائل و خوشوقت گردیم.

بئر درویش

امروز چهارشنبه بیست و نهم محرم، مطابق «بیست و دوم میزان»، اول طلوعه فجر به منزل رسیده پیاده شدیم، این منزلگاه موسوم به «بئر

صفحه

۲۱۳

درویش» است، به مناسبت چاهی که در این جا است، و کفایت از شرب و مصارف تمام قافله می‌نماید، علائم و آثار آبادانی دیده نشد، هوا نسبت به هوای «مدینه» خنک تر بود.

بعد از صرف نهار و ادای فریضتین، برای سه ساعت به غروب مانده قافله به حرکت افتاد، هوا ابر و خیلی خنک بود، آفتاب ابدأ اذیت نمی‌کرد، از این که تمام آشنایان طهرانی و غیر هم را امروز در قافله دیدیم خوشوقت بودیم.

تا غروب درخت‌های جنگلی و کوه‌های مرتفع همه جا نمایان بود، ساعت شش از شب گذشته، صدای چند تیر تفنگ شنیده شد، قافله از حرکت افتاد، و بعد از یک ساعت مجدداً به راه افتادیم، گفته شد که جمعی از اعراب

بدوي سر راه قافله را گرفته و پول مي خواستند، مقومين به جلو رفته آنها را راضي کردند، تمام شب را تا صبح در حرکت بوديم.

بئر عباس

امروز يوم پنجشنبه غره صفر المظفر، مطابق «بيست و سوم ميزان»، قبل از آفتاب رسيديم به منزلگاه موسوم به «بئر عباس»، که جز یک چاه از آباداني اثری دیگر ندارد، و چون بعضي اعراب خرما و گوشت آورده مي فروختند، معلوم مي شود در اين نزديکي ها مسکن و ماوايي دارند.

قافله براي پنج ساعت به غروب حرکت کرد، و چون آفتاب رو برو بود و از کوهستانهاي بيلاقي هم خارج شده بوديم، گرما اذيت مي کرد. دو باب قهوه خانه حصيري سر راه ديده، و همه جا زنهاي عرب هندوانه و بادزنهاي خيلي قشنگ در دست گرفته، همراه قافله مي آمدند و التماس خريداري مي کردند.

صفحه

۲۱۴

نزديک غروب رسيديم به یک قريه خيلي بزرگ و آبادي موسوم به «جُدَيْدَه» «بالتصغير، و در حال سواري، باغات سبز و خرم، و دکاکين معتبر و قهوه خانه هاي آن را تماشا کرديم. هواي بسيار لطيف و آبهاي جاري فراواني داشت، در دامنه کوه یک مقبره بزرگ عالي ديده شد، از جمال ها استعمال کردم گفتند، مدفن «عبدالرحيم البرعي اليمني» است که از شعراي معروف بوده، و به مناسبت ناهمواري و پست و بلندي جاده، از اول شب به بعد در زحمت و خوف سقوط بوده، ساعت پنج از شب رسيديم به منزل و استراحت نموديم.

صفراء

امروز جمعه دوم صفر، مطابق «بيست و چهارم ميزان»، منزلگاه ما در کنار قريه اي بود موسوم به «صفراء»، که داراي یک نهر بزرگ آب جاري است، و غالباً حجاج در آن آب تتي و شستوشو کردند، اين آب را گفتند از یک چشمه در دامنه کوه بيرون مي آيد، و تمام باغات و مزارع «صفراء» را مشروب مي کند.

محلي که چادرهاي حجاج را زده بودند، یک دره است مابين دو کوه، و عبارت از یک قطعه دهستاني است که پا در آن فرو مي رود، و در اين جا بعض شکافهاي عميق در زمين، و چندين نخل ها و اشجار از کمر شکسته، يا در رمل فرو رفته ديديم، و از جمال ها استفسار کردم گفتند: سيل اينطور کرده و «عوان» نام جمال حکايت کرد که دو سال قبل یک قافله هزار نفري، از حجاج «جاوه» و «هند» و «مغاربه» در اينجا نزول کردند، که من نيز در آن قافله بودم. اول غروب صداي رعد و برق مهيب بلند شد و باران سختي آمد، به فاصله یک ساعت سيل عظيمي از کوه

صفحه

۲۱۵

سرازير شد و در قافله افتاد، و هرکس توانست در تاريکي شب خود را به دامنه کوه رسانيد، من با چند نفر جمال ديگر، و بعضي حجاج نجات يافتيم صبح که پائين آمديم ديديم که تمام حجاج و شترها و شقدفها و اثاثيه و بارها را يا آب برده، و يا به زير رمل ها مدفون کرده و فقط پنجاه شخصت نفر باقي مانده بودند.

قبر حضرت ابي ذر

امروز جمعي از اعراب، نان و خرما و هندوانه و توتون و حنای فراوان و روغن بليسان خيلي ارزان در دست گرفته و در قافله مي گشتند و مي فروختند، و از قرار نقل جمال ها، در اين حدود سي چهل مزرعه و آبادي است، که جملگي آنها را «وادي الصفراء» مي گويند، و نيز در اين حدود آبادي هاي ديگر هست که آنها را «وادي الحمراء» مي نامند و يکي از آنها موسوم به «حمراء» است، و نيز در یک فرسخي اين محل، قبر «حضرت ابي ذر» عليه السلام «است، که من از جمال ها خواهش کردم قافله را از آن جا عبور بدهند تا

زیارت آن بزرگوار را بنمائیم، گفتند ممکن نیست و «آقا سید جعفر» حمله دار و عده کرد با قاطر سواری خودش مرا به زیارت ببرد، امروز و امشب تمام حمله دارها با حاجی که در حمل آنها بودند، مشغول محاسبه تفریق حسابهای خودشان بودند و تمام نشد، و شب را لنگ کردند. حمله دارها گفتند ما همه ساله اینجا با حاجی های کم اعتبار تفریق حساب می کنیم، و مطالبات و حقوق خود را بهر سختی که باشد می گیریم، زیرا که دو روز مانده است به «یَبْع»، و همین که مسافر به کنار دریا رسید می تواند بهر وسیله خود را از چنگ ما خلاص کرده به یک طرفی برود، معلوم شد لنگ امشب به تقاضای حمله دارها بوده است.

صفحه

۲۱۶

مطالبات حمله داران

امروز شنبه سوم صفر، مطابق «بیست و پنجم میزان»، صبح زود بهر سختی و داد و فریادی بود، حمله دارها مطالبات خود را از ضعفای حجاج گرفتند، بعد مسموع شد که «شیخ محل» اجازه عبور به قافله نداده، مطالبه «خواه» و حق العبور می کند! بعد از صحبت های زیاد، مقومین حمله دارها رفتند و پس از ساعتی برگشته، مابین خود پول جمع کرده و بردند، و تقدیم شیوخ محل نمودند و اجازه عبور گرفتند، این صورت ظاهر قضیه بود، ولی از باطن این گونه امور و این صورت سازی ها کسی سر در نمی برد.

در هر حال اشتغال «حاج سید جعفر» باعث محرومی ما از زیارت قبر «حضرت ابی ذر» گردید، و قافله برای سه ساعت به غروب مانده حرکت کرد، و مقارن غروب رسیدیم به یک قبرستان، که چهارطاقی بزرگی در آن بود، از قرار قول جمال ها قبر «ابوعبیده بن الحارث» ابن «عم رسول الله» صلی الله علیه و آله «است».

بدر و حنین

این اراضی که ما از آن می گذشتیم موسوم به «بدر» است که غزوه معروف «بدر» در آن واقع شده، اراضی «حنین» را هم گفتند در همین نزدیکی هاست، مقارن غروب رسیدیم به یک راه سرازیر و سنگلاخ و پرپیچ و خم، که تا دو سه ساعت به زحمت و وحشت زیاد از آن می گذشتیم، بالأخره ساعت شش از شب گذشته، رسیدیم به منزلگاه و در چادرها استراحت نمودیم.

صفحه

۲۱۷

بئر سعید

یکشنبه چهارم صفر، مطابق «بیست و ششم میزان»، منزلگاه امروز ما موسوم به «بئر سعید» است که دارای آبادی مختصری است، و هوای لطیف و خنکی دارد، اول ظهر از آنجا حرکت کرده رانندیم، و به همان نسبت که پیش می رفتیم کوهها کوتاهتر می شد، و متدرجاً میدل به تل های خاکی گردید. و اول غروب جاده به کلی صاف و مسطح شد، و وارد صحرائی شن زاری شدید، و از نصفه های شب هوا متدرجاً مرطوبی و حبس، و مسلم گردید که به یَبْع و سواحل دریا نزدیک شده ایم.

یَبْع

امروز دوشنبه پنجم صفر مطابق «بیست و هفتم میزان»، صبح قبل از آفتاب پیاده شده نماز خواندیم و مجدد سوار شده رانندیم، و یکی دو ساعت به ظهر مانده وارد شهر یَبْع شدید، این منزل اخیر ما طویل ترین منازل بود که طی کردیم، و مدت بیست و دو سه ساعت تمام، سوار شتر بودیم و چون در «یَبْع»، خانه ها و منازل کثیف و عفونی است، چادرهای ما را در میدان وسیعی کنار دریا زده بودند، طرف عصر به تماشای شهر رفتیم و آن طورها که از کثافت و عفونت و کثرت مگس آن نقل کرده بودند نمی دیدیم، و جمیع مایحتاج

مسافرت از اجناس محلي و امتعه خارجه در آن موجود بود، شب هواي لطيف و خنكي داشت و با کمال استراحت خوابيديم.

کشتي سويسی

امروز سه شنبه ششم صفر مطابق «بيست و هشتم میزان»، از صبح تا

صفحه

۲۱۸

عصر هوا به غایت گرم و عفن و حبس بود، اگر گاهي نسيمي ميوزيد از دريا به ساحل بود، و مایه از ديدار رطوبت هوا مي شد، و تمام اثاثيه و لباس هاي ما خيس شده بود، و افسوس داشتيم که چرا در شهر منزل نگرفتيم، و از طرف عصر نسيم از ساحل به دريا وزيدن گرفت، و متدرجاً هوا خنک و خشک و آزاد گرديد، نزديک غروب مدتي در لب دريا تماشا مي کرديم، ماهي هاي بزرگ و کوچک بسياري در آب بود که در نهايت تشنگي و ظرافت بودند، و سطح بدن آنها به الوان مختلفه مخطط و منقط بود، و به علاوه آن قدر حيوانات کوچک با رنگهاي گوناگون و اشکال عجيبه و صور غريبه لابلای سنگهاي ساحل بود، که انسان از تماشاي آنها سير نمي شد، چندين باب قهوه خانه هم در ساحل دريا ساخته بودند که منظرگاه خوشي داشت.

اول شب گفته شد که یک کشتي براي روز شنبه از «سويس» مي آيد، که به «جده» برود، حمله دارها رفتند و بليط خريداري کردند، دو ساعت از شب گذشته تلگرافي از «جده» رسيد که «جهاز همایون» حرکت کرد و فردا به «ينبع» مي رسد که حجاج را به جده حمل نمايد، حمله دارها با کمال عجله بليط هاي کشتي «سويسی» را برده پس دادند، و بليط «کشتي همایون» گرفتند، «کشتي همایون» همان جهازي است که در شهر «کراچي» ما را جا گذاشت، و به شرحي که ذکر شد حرکت به «جده» کرد و چون بارگير جهاز مزبور هزار نفر بيش نيست، و عده قافله ما از دو هزار نفر متجاوز بود، مدتي گفتگو و مشاجره بين حجاج و حمله دارها درگرفته بود، و بالأخره چون در اين مورد اختيار از دست حجاج خارج است و مسافت «ينبع» تا «جده» یک روز بيش نيست، حجاج تماماً حاضر به رفتن با همان جهاز شدند.

صفحه

۲۱۹

جهاز همایون

امروز چهارشنبه هفتم صفر مطابق «بيست و نهم میزان»، صبح که از خواب ناراحت برخاستيم، تمام لباس و اثاثيه خود را خيس ديديم، مثل آن که آن را در آب فرو برده و درآورده اند، نزديک ظهر «جهاز همایون» رسيد و در ساحل لنگر انداخت، و فوراً تمام حجاج به جنبش آمده و یک دفعه مشغول جمع آوري اسباب و حمل آن به اطاق هاي کشتي شدند، و به واسطه گرمي هوا و تزاحم دو سه هزار نفر جمعيت که مي خواهند بر يکديگر سبقت بگيرند، خيلي صدمه به مردم وارد آمد، و همين که قريب نصف حجاج با اثاثيه در قابق ها جاي گير شدند، یک نفر «هندي» از جهاز به ساحل آمد و گفت زحمت نکشيد، امروز کشتي بايد محمولات خود را که متعلق به حکومت است پياده کند، و نوبت سواري شما فردا است، بيچاره مردم مجدداً برگشته در خانه ها يا صحرا منزل گرفتند، ما هم برگشته در بالاخانه منزل کرديم، و هرچند امروز صدمه کشيديم، لکن خنكي و خشكي و تميزي منزل رفع خستگي کرد، و به خواب راحتی رفتيم.

امروز پنجشنبه هشتم صفر مطابق «سي ام میزان»، از سحر حجاج اثاثيه خود را در قابق ها جا دادند، و یک ساعت از آفتاب گذشته اجازه سوار شدن از طرف «کاپيتان» داده شد، و تا ظهر مردم مشغول سوار شدن بودند و خيلي صدمه ديده بودند. یک نفر هم در آب افتاد و غرق شد، و در تمام قسمت هاي کشتي از خن و سطحه و عرشه آنقدر جمعيت جا گرفته و پهلو به پهلو همديگر نشسته بودند، که محل عبور و مرور بلکه مجال تنفس

نبود، و جاي ما در عرشه مقدم کشتي و نسبتاً خوب بود، مقارن ظهر جهاز حرکت کرد و ما به واسطه ارتفاع مکان و عدم ازدحام جمعیت، هوای لطیف و نسیم خنکی داشتیم، و به واسطه صدمات و خستگی از اول

صفحه

۲۲۰

شب استراحت نموده خوابیدیم.

جده

امروز جمعه نهم صفر مطابق «اول عقرب»، (1) از صبح سواحل «جده» نمودار شد، و قریب سه ساعت از آفتاب گذشته کشتي در کنار ساحل رسید و لنگر انداخت. تمام مسافت از «ینبع» تا «جده» را که شتر در خشکی شش روزه می پیماید، کشتي در دریا مدت بیست ساعت طی کرد، و به مجرد توقف کشتي تمام مسافرین اثاثیه خود را، با طناب در قایق ها ریخته، و خود از نردبان پیاده شده به ساحل شتافتند.

ما هم به نوبه خود توسط قایقها از آب های کم عمق و رنگارنگ، و خطوط پرپیچ و خم که مخصوص ساحل «جده» است عبور کرده، در خشکی پیاده شدیم و چون دو شهر «ینبع» و «جده» هر دو متعلق به یک حکومت است، دیگر ما را تفتیش گمرکی نکردند، و فقط از هر نفری پنج فروش بابت کرایه قایق گرفتند، و از خصایص «جده» این است که تمام قایق ها متعلق به دولت و یا در کنترات دولت است، و کرایه را مأمورین گمرک از مردم می گیرند و قایق بانها حق اخذ کرایه ندارند، و مثل قایق بانهای سواحل دیگر آزاد نیستند.

باری از گمرک خانه به زودی خارج و در شهر رفتیم، و یک دستگاه بالاخانه بزرگی در طبقه چهارم عمارتی کرایه کردیم به قیمت سه لیره، تا هر موقعی که در «جده» توقف خواهیم نمود، و سایرین منازل خود را روزانه اجاره کردند، اتفاقاً بیست روز در «جده» معطل و به انتظار ورود

1- هشتمین ماه فلکی مطابق با آبان ماه.

صفحه

۲۲۱

کشتي امرار ایام نمودیم.

بیست روز در جده

و چون قضایای روزانه نداشتیم من شرح گذران این بیست روزه ایام توقف را، با بعضی مطالب در ضمن چند جمله یادداشت نمودم:

اولاً: روز دوم ورود ما به «جده» «کشتي همایون» مسافر سوار کرده به طرف «بمبئی» حرکت نمود، و ما به خیال آن که بلیط دو سره کشتي نورانی داریم آسوده نشسته بودیم، در حالتی که بعد معلوم شد هر دو کشتي متعلق به یک کمپانی است، و بعضی همان بلیط کشتي نورانی را با بلیط «کشتي همایون» تبدیل کرده سوار شدند و رفتند، و دو روز بعد کشتي موسوم به «کویت» رسید، و بلیط فروخته مستقیماً رفت، و ما چون بلیط دو سره داشتیم و مجبوراً بایستی به «بمبئی» برویم باز هم ماندیم، و جمعاً به قدر یک هزار نفر حجاج باقی ماند، و از آن به بعد چندین کشتي آمد و رفت کرد، لکن جملگی خط سیرشان «اروپا» و «هند» یا بالعکس بود و توقف می کردند.

هر چند هوای «جده» نسبت به دو ماه قبل که ما به آن وارد شدیم، خیلی خنک تر و کم عفونت تر و شهر کم جمعیت تر و ارزاق فراوان تر بود، معهذاً به واسطه رطوبت هوا و دل تنگی، و انتظار رسیدن جهاز برای

معاودت به وطن هر ساعتی بر ما یک روز می گذشت، و تمام حجاج ملول و غمگین و افسرده بودند و غالباً مبتلا به تب مخصوصی شدند که دو سه روز طول می کشید و قطع می شد، برای رفع دل تنگی و جهت تأنس و تجمع، و به مناسبت ماه صفر اغلب حجاج روضه خوانی های خصوصی دو سه روزه در منازل خود برپا، و رفقای راه را دعوت می کردند ما هم به

صفحه

۲۲۲

نوبه خود ایام اربعین در منزل، مجلس عزای باشکوهی منعقد نمودیم و قسمت های دیگر را به گردش بازار یا تماشای ساحل یا زیارت «حضرت حوا» صرف شد.

ثانیاً میوه جات و ارزاق که دو ماه قبل کمیاب و گران قیمت بود، این ایام وفور داشت و نسبتاً ارزانتر شده بود، نان های لواش خوب و پنیرهای «مکی» اعلی، و گوشت های صحیح و مرغ های فراوان، و هندوانه و گرمک و انار و لیمو و پرتقال و بادمجان و به های درشت شیرین و سایر چیزها یافت می شد، و نیز آب مکینه یعنی آبی که توسط ماشین، مواد تلخ و شور آن را تجزیه و خارج کرده اند موجود بود، و هر چلیک (1) آن را، که سه چهار من تبریز می شد به قیمت پنج فروش می فروختند، در حالتی که سابق این ارزاق و میوه جات وجود نداشت، و یا کمیاب بود و آب آشامیدنی از همان آب برکه ها و یا چاهها بود که بسیار بدمزه و متعفن و آلوده به کثافات بود.

قبر حوا

ثالثاً قبر «حضرت حوا» که اغلب روزها به زیارت آن می رفتیم، در سمت شرقی در خارج شهر واقع است، و دور آن قبرستانی است که از همه طرف محاط و محدود به دیوار می باشد، طول خود «قبر حوا» موافق علاماتی که گذاشته شده، و مطابق قدم شمار، یکصد و چهل ذرع است، و سه مسجد با بقعه در نقاط سر و ناف و پا ساخته شده، و دور تا دور قبر به طول مزبور و به عرض دوازده ذرع دیوار کوتاهی گذاشته اند، که مانع از عبور و مرور به روی قبر باشد، و بر طبق این علامتی که مشاهده می شود

1- از روسی گرفته شده به معنی حلب بزرگ که در آن روغن یا چیز دیگری ریخته می شود.

صفحه

۲۲۳

پا به طرف شمال و سر به جانب جنوب است، و به اصطلاح جنازه را رو به مشرق و قبله دفن کرده اند، زیرا که «مکه معظمه» درست در سمت مشرق «جده» واقع است، حالا دیگر از صحت اصل دفن «حضرت حوا» در این نقطه، و مطابقت طول مزبور با قامت آن حضرت، و وجود خانه «کعبه» و «مسجدالحرام» در آن زمان، و وجوب مواجهه روی بیت با آن، من به کلی بی اطلاع و بی خبرم.

رابعاً در ایام توقف «جده» کتاب تاریخ مکه موسوم به «الإعلام بأعلام بیت الله الحرام» که در «مکه معظمه» خریدم، و از تمام تغییر و تبدیلات و احداثات که در ابنیه «مسجدالحرام» و آثار مجاوره آن در هر زمان روی داده بحث می کند، تحت مطالعه من در آمد و به یک سلسله اطلاعات مفیده برخوردارم، که با عدم ضرورت ترجمه تمام آن لازم دانستم یک قسمت بسیار مختصری از آن را ترجمه، و در این اوراق که صورت یک سفرنامه به خود گرفته است یادداشت نمایم.

ترجمه کتاب

راجع به «مسجدالحرام»، زمانی که حضرت «ابراهیم خلیل» - علی نبینا و آله و علیه السلام - بنای خانه «کعبه» را نمود، اطراف و حول و حوش آن ابداً معمور و مسکون نبود، متدرجاً اعقاب آن حضرت و بعضی

قبائل و عشایر قدیمه آن سرزمین، شروع به مجاورت و سکونت در آنجا نمودند، لکن از نقطه نظر حرمت «بیت الله»، خانه ها و منازل خود را مجاور و متصل به حرم نمی ساختند، و منازل آنها با «کعبه» خیلی فاصله داشت، تا آن که «قصی بن کلاب» که یکی از اجداد «حضرت رسول» صلی الله علیه و آله «و در زمان خود رئیس قوم و شیخ قبیله و حافظ حرم بود امر نمود، که تمام عشیره و

صفحه

۲۲۴

بستگان آن جناب منازل دوردست را ترک گفته، و در مجاورت حرم خانه ها بنا نمایند، برای آن که از امنیت و احترام «کعبه» بهتر استفاده کرده، و از حملات و هجوم دشمنان خود نیکوتر در امان باشند، امر آن جناب به فوریت انجام گرفت و «مکه» عنوان شهریتی پیدا کرد، و روز به روز آبادتر و معمورتر و پرجمعیت تر شد، و عده زائرین «بیت الله» سال به سال زیادتر گردید، و حال به همین منوال بود تا ظهور دین مبین اسلام.

و چون «خلیفه ثانی» در سال هفدهم از هجرت به حج رفت، مشاهده نمود که اطراف «کعبه» چند ذرع که برای مطاف زائرین باقیمانده، تماماً خانه های کوچک و کوچه های تنگ و پرپیچ و خم است، و مسلمین که عده آنان روز بروز افزوده می شود برای اعمال حج و عمره در نهایت سختی و زحمت و مشقت افتاده اند، لهذا چند باب خانه از مجاورین خریده، حریم حرم نمود، و جمعی که به فروش رضایت ندادند خانه های آنها را عنفاً (1) گرفته منهدم کرد، و قیمت آن را در «کعبه» امانت گذاشت، تا متدرجاً به صاحبانش ایصال گردید، سپس «خلیفه ثالث» در سنه بیست و ششم هجری به همان ملاحظات، چندین باب خانه دیگر را به رضایت یا به عنف خریداری کرده منهدم نمود، و اطراف «کعبه» یک صحن وسیع غیرمنظمی تشکیل شد که از اطراف آن را به دیوار کوتاهی محصور نمودند.

و «عبدالملک بن مروان» در سنه نود و پنج هجری، بار دیگر بر وسعت صحن مسجد افزود، و دیوارهای آن را مرتفع نمود، و در اطراف آن سرادقات یعنی شبستانها برپا کرد، که ستون های آنرا از بلاد بعیده وارد

1- به زور.

صفحه

۲۲۵

کرده بود، و در سنه یکصد و سی از هجرت، «خلیفه عباسی ابوجعفر منصور» خانه های زیادی خریداری و منهدم کرد و داخل مسجد نمود، و وسعت مسجد را دو برابر سابقش نمود، و در سنه یکصد و شصت هجری «المهدی» پسر «منصور عباسی» که متصدی امر خلافت شده بود به حج رفت، و بر وسعت مسجد از طرف اعلی و اسفل افزود، و خلیفه مزبور همین که در سنه یکصد و شصت و چهار، بار دیگر به حج رفت مشاهده نمود، که حدود مسجد بسیار غیرمنظم است، و کعبه در وسط مسجد واقع نیست، معماران و مهندسیین زبردست را طلبیده، یک نقشه مربع و منظمی تهیه کردند که «کعبه منوره» در وسط حقیقی آن واقع بود، به این هم قناعت نکرده امر کرد مطابق این نقشه، بالای بام ها میخ کوبی و ریسمان کشی نمودند، و خود بالای «کوه ابوقبیس» رفته تماشای وضعیت خارجی نقشه مزبور را نموده، امر کرد تمامی بناهای مسجد و خانه هایی که داخل نقشه واقع می گردید، و یک قسمتی از «مسعی» را هم شامل بود خراب و منهدم نمودند، و «مسعی» را هم عقب تر بردند، و دور تا دور مسجد سرادقات (1) و شبستانها و ابواب به شکلی که هنوز باقی است بنا کردند.

مؤلف کتاب در این جا می گوید: با آن که تمام موثقیین از علماء و مورخین، این قضیه را نوشته اند، هیچیک متعرض این نشده اند که سعی کردن در «مسعائی» «که زمان «پیغمبر» نبوده غیر مکفی، و بالنتیجه موجب بطلان حج خواهد بود.

بعد مؤلف مزبور که خود از علما است به وجوهی، اشکال مزبور را رفع می کند، که یکی از آنها عدم تغییر تمام «مسیحی»، و بقاء قسمت عمده

1- خیمه، سرپرده.

صفحه

۲۲۶

آن می باشد و با آن که اموالی که «المهدی» در آن سال صرف مسجد کرد و بنا ناتمام ماند، و سال بعد اموال دیگری از «عراق» فرستاد که به مصرف رسید، باز هم بنای مسجد تمام نشد و خلیفه فوت گردید، و پسرش «الهادی»، همین که به مسند خلافت مستقر شد، در حدود سنه یکصد و هفتاد هجری، نواقص مسجد را تکمیل و بنای آن را به انجام رسانید، و تجملات و ظاهرسازی آن را به طریق بسیار قشنگ و باشکوهی تمام نمود، و در سنه دویست و هفتاد و دو هجری، شبستان جانب غربی مسجد، به واسطه سقوط یک باب خانه مرتفعی به روی آن منهدم شد، و به امر «خلیفه الموفق بالله» که ملقب به «الناصر لدین الله» نیز بود تعمیر و مرمت گردید، و در سنه دویست و هشتاد هجری «المعتضد بالله عباسی»، «دارالندوه» را که از قدیم الایام «مجلس شورای اشراف» و «شیوخ قریش» و در جانب شمالی مسجد بود، منهدم و جزو مسجد کرد.

و در سنه هشتصد و دو هجری، حریق عظیمی در «مکه» روی داد، که به مسجد نیز سرایت و یک ثلث آن را منهدم کرد، و به امر «فرج بن برق بن قانصوه دوم» پادشاه چرکسی صورت تعمیر گرفت.

راقم گوید: «چراکسه» جمعی از ممالیک ترک «چرکسی» بودند که در دربار سلاطین «ابوبیین مصر» خدمت می کردند، و متدرجاً زمام امور مملکتی را به دست گرفتند، تا بالأخره به سلطنت «مصر» و «حجاز» نائل شدند، و مدت سلطنت آنها نزدیک به یکصد و چهل سال از سنه هفتصد و هشتاد و چهار، تا سنه نهصد و بیست و سه طول کشید، و به دست «سلطان سلیم عثمانی» منقرض گردیدند.

و در سنه هشتصد و بیست و شش هجری «ملک الأشرف برسبا»، که معروفترین و هشتم پادشاه «چرکسی» است، در ضمن چندین اقدامات

صفحه

۲۲۷

خیریه از ساختن «مسجد مطهر نبوی» در «مدینه»، و ساختن «مسجد خیف»، و تأسیس مدارس و غیره، تعمیرات کلی در «مسجد الحرام» نموده، و سنگ فرش تمام مسجد را تبدیل و عوض کرد، و شرح تعمیرات و خدمات خود را، به روی سنگی در داخل «کعبه منوره» منصوب نمود، که هنوز باقی است.

و در سنه نهصد و نوزده هجری «ملک الأشرف قانصوه الغوری» که وی نیز از پادشاهان «چرکسی» است، در ضمن اعمال خیریه از ساختن حصار شهر «جده» و غیره وضوخانه (میضاه) بزرگی در کنار مسجد ساخت، و اقدام به ترخیم «حجر اسمعیل» نمود، یعنی تمام حجر شریف را، با سنگ های مرمر قیمتی که هنوز باقی است مفروش و مزین کرد، و در سنه نهصد و هفتاد و نه هجری «سلطان سلیم عثمانی»، پس از حریقی که در «مسجد الحرام» و «مکه» روی داده بود، تعمیرات کلی در مسجد نمود، و سنگ فرش فعلی مطاف از او است، و وضوخانه خیلی عالی با شیرهای آب بنا کرد، و جانب شرقی و جنوبی مسجد را تعمیر و تزیین نمود، به علاوه آب به موضع «تنعیم» رسانید، و چهار باب مدرسه در «مکه» احداث نمود، و پس از فوت «سلطان سلیم» فرزندش «سلطان مراد»، در سنه نهصد و هشتاد و چهار هجری، بناهای پدر را که ناقص مانده تکمیل، و دو طرف غربی و شمالی مسجد را نیز ساختمان و تعمیر کرد، و اسم این دو پادشاه در تمام نقاط مسجد و ابواب و مناره ها ثبت گردیده است، و در ضمن چندین ماده تاریخ که برای ختم تعمیرات

مسجد الحرام یافتند، این عبارت «عمر سلطان مراد الحرام»، که یک مصراع از اشعاری است، اصح و انسب واقع گردید.

صفحه

۲۲۸

کعبه منوره

دوم راجع به «کعبه منوره» - زاده‌الله شرفاً - ، پس از حذف و اسقاط اقوال و اخباری که راجع به انهدام بنای «حضرت خلیل» چندین بار، و تجدید ساختمان «کعبه» چندین دفعه، به دست «عمالقه» یا «جرهم» یا «قصی بن کلاب» یا «قریش» ذکر شده، قدر جامع و مسلم آن است که هرگونه تغییری که در بنای «کعبه» داده شده باشد، محققاً به روی اساس و بنای اولیه «حضرت خلیل» بوده است، زیرا که خلاف آن را احادی ذکر نکرده، و آنچه بعد از ظهور اسلام به آن مطلع، آن است که «عبدالله بن زبیر»، پس از استیلا بر «مکه» در سنه شصت و چهار از هجرت، «کعبه معظمه» را به کلی منهدم کرده، مجدداً به روی همان اساس سابق بنا نمود، و نه ذرع بر طول آن از جانب شمال افزود یعنی «حجر اسمعیل» را که مدفن آن حضرت همان جا است، جزء کعبه نمود و کف خانه را مساوی زمین قرار داد، و دو درب در جانب شرقی و غربی دائر نمود، که از یکی داخل و از دیگری خارج می شدند، و «عبدالله بن زبیر» که مادرش «اسماء ذات النطاقین» دختر «ابی بکر»، و بنابراین خواهرزاده «عایشه» بود، این عملیات را به استناد یک حدیث نبوی، که به چند طریق از «عایشه» روایت شده نموده است و حدیث مزبور این است:

«لو لا ان قومك حديثو عهد بالشرك لهدمت الكعبة فالزقتها بالأرض، ولجعلت لها باباً شرقياً وباباً غربياً، وزدت فيها سنة أذرع من الحجر، فإن قریشاً استقصرتها، حين بنت الكعبة فإن بدا لقومك من بعدي أن يبنوه فهلمّي لأريك ما تركوا منه، فأراها نحواً من سبعة أذرع»

صفحه

۲۲۹

نویسنده گوید: اختلاف شش ذرع و هفت ذرع و نه ذرع گویا ناشی از مشابهت لفظی سته و سبعة و تسعه باشد، که نیز موجب اختلاف اعداد در روایات دیگر، و تواریخ هم گردیده است.

و در سنه هفتاد و چهار هجری «حجاج بن یوسف ثقفی» به امر خلیفه اموی «عبدالملک بن مروان» زیادتی «عبدالله بن زبیر» را خراب کرد و «حجر اسمعیل» را به حال اول از «کعبه» خارج نمود، و نیز درب غربی «کعبه» را مسدود و کف خانه را به قدر یک ذرع و نیم از زمین مرتفع کرد چنانچه هنوز به آن حال باقی است.

قرامطه

سوم: راجع به «حجر الأسود» - برای اطلاع از تغییری که در «حجر الأسود» داده شده، احوال «قرامطه» با نهایت اختصار در ضمن چند سطر ترجمه و نوشته می شود:

«قرامطه» قومی بودند که در اواخر قرن سیم، و اوائل قرن چهارم از هجرت ظهور کردند، و مؤسس سلسله آنها شخصی بود خوزستانی موسوم به «کرمیته»، که به سبب تحریف و تعریب «قرمط» شده است.

اساس معتقدات آنها، امامت و مهدویت «محمد بن عبدالله بن محمد ابن اسمعیل بن جعفر الصادق» بوده، و مندرجاً به حدود «بحرین» و «بصره» و «کوفه» و «یمن» و «حجاز» و «شام» استیلا و حکمرانی یافتند، و کراراً با «خلفای عباسی» جنگیده غلبه می کردند، و از قتل و نهب (1) قوافل و حجاج بیت الله کوتاهی نمی نمودند، تا آن که در سنه ۳۱۷ هجری،

«ابوطاهر قرمطي» در روز «ترويه (1)» با قشون جرار (2) فراواني بعتة (3) به «مکه» وارد شده و به محض ورود، شمشير در ميان طائفين و مصلين و محرمين و اهالي «مکه» گذارده، مشغول قتل عام شدند و متجاوز از سي هزار نفوس را در «مسجدالحرام» و کوچه ها و خانه هاي «مکه» گردن زدند، و سرهاي کشتگان را در «زمزم» و چاه هاي برکه هاي «مکه» ريختند، و تمامي اموال و مکننت مردم را غارت نمودند، و تمام اثاثيه و خزانه حرم را نيز بين خود تقسيم کردند، و در روز چهاردهم «ابوطاهر» امر نمود که سنگ «مقام» را که در آن جاي پاي «حضرت خليل» بوده است از جا بکنند، و چون يکي از خدام حرم آن را قبلا برده بود و مخفي کرده بود، امر کرد «حجرالأسود» را از جاي در آورده، حمل به «هجر» که از نواحي «بصره» است نمودند، و در «مسجد ضرار» منصوب نمودند.

«ابوطاهر» پس از يازده روز توقف در «مکه»، به «هجر» رفت و آن را موسوم به «دارالهجرة» نمود، و در نظر داشت که زيارتگاه خلق را به آنجا انتقال دهد، و چند بار خلفاء و اعيان زمان، مبالغ گزاف طلا براي او فرستادند که سنگ را به محل خود عودت دهد، قبول ننمود! تا آن که به امر «خليفه فاطمي مصر»، يا به جهات ديگر که مختلف ذکر شده است، در سنه ۳۳۹ هجري در روز «عيد اضحي»، «سنبر بن الحسين قرمطي»، سنگ را به «مکه» آورده به جاي اولش نصب نمود و مي گفت: «قد اخذناه بقدره الله، وأعدناه بمشيئته، وقد أخذناه بأمر، ورددناه بأمر» و پس از مدت بيست و دو سال که سنگ به جاي اولش اعاده شد، آن را شکسته و در حلقه پيچيده

1- روز هشتم ذي حجه.

2- بي باک.

3- ناگهاني.

يافتند، سپس حجاج حرم چند سال آن را در «کعبه منوره» مخفي کرده، بالأخره توسط زرگرهاي بامهارت آن را در يک حلقه بزرگي از نقره گذاشتند، به قسمي که قطعات آن از جدا شدن و تفرق محفوظ گرديد، و در محل اولش به طور استحکام منصوب شد، به همان حالي که تا امروز باقي است.

قنات زبيده

چهارم: راجع به قنات زبيده.

چون آب آشاميدني در «مکه» منحصر بود به آب باراني که در گودال ها جمع مي شد، و غالباً کثيف و متعفن بود و آن هم کفاف از تمام مردم، خاصه در موسم حج نمي نمود، و از اين جهت «حجاج بيت الله» در نهايت شدت و زحمت و سختي بودند، و بسا اوقات که دسته دسته مردم از عطش هلاک مي شدند.

«زبيده» دختر «ابوجعفر منصور» زوجه «هارون الرشيد»، در حدود سنه ۱۸۰ هجري، مهندسين و مغبنيان ماهر به «مکه» فرستاد، که به هر وسيله و به هر قيمتي که هست از اطراف، آب شيرين و گوارائي به

«مکه» برسانند، و مأمورین مزبور پس از طراحی و دقت کامل، اراضی «حنین» را که در طریق «طایف» واقع، و غزوه معروفه «حنین» بدان منسوب است تحت نظر گرفته، و آب آن را که صرف مزارع و باغاتی چند می‌شد، توسط مجراهای تحت الجبالی به «مکه معظمه» رسانیدند، و در طرفین این قنات هر کجا گودالی دیدند که قابلیت جمع آب باران دارد، چاهی کنده و به قنات اتصال دادند که آب باران نیز کمکی به آب «حنین» بنماید.

صفحه

۲۳۲

سپس به واسطه عدم کفایت «عین حنین (1)» و ضرورت ایصال (2) آب ۲ به عرفات، کوهستان بیلاقی دیگری را در نظر گرفتند، که آب خوشگوار آن را به «عرفات» برسانند، و کوهستان مزبور عبارت از «جبل نعمان» بود که موضوع تشبیب (3) و تغزلات (4) عشاق و شعری عرب بوده است، و آب «جبل نعمان» را نیز که به مصرف سقایت مزارع و باغات می‌رسیده، به همان دستور مسطور، از مجاری تحت الجبالی به «عرفات» رسانید، و این آب از «عرفات» گذشته، می‌رسد به «مشعر الحرام» در دامنه «جبل الرحمة»، بعد می‌رود به «مزدلفه» و از آنجا دور زده در پشت کوه «منی» می‌ریزد در چاهی که موسوم به «بئر زبیده» است، و امروز «عین حنین» و «عین نعمان»، هر دو به «قنات زبیده» تعبیر می‌شود، که معادل یک میلیون و هفتصد و پنجاه هزار مثقال طلا صرف احداث آن شده است، و چنانچه طلا را مثقالی سه تومان قیمت بگذاریم، این مبلغ متجاوز از ده کرور تومان پول امروزه ایران ما می‌شود، و هر چند صرف چنین مبلغ هنگفتی جهت احداث دو رشته قنات به نظر، مایه تعجب و بهت آور می‌باشد، لکن کسی که گردش مجرای مزبور را در زیر کوه‌های سخت دیده باشد، و فکری در چگونگی ثقب و حفر آن، با فقدان اسباب و آلات در آن زمان نموده باشد، ابدأ تعجبی نخواهد داشت.

عجیب تر آن است که مباشرین و متصدیان، چون صورت مخارج و مصارف قنات مزبور را در «بغداد» به خدمت «زبیده» رسانیدند، به دون

1- چشمه حنین.

2- رساندن.

3- یاد جوانی کردن، آوردن ابیاتی از عشق و جوانی یا وصف طبیعت در اول قصیده.

4- اشعار عاشقانه.

صفحه

۲۳۳

هیچ گونه رسیدگی و دقتی گفت «ترکنا الحساب لیوم الحساب؛ فمن بقي عنده شيء من بقية المال فهو له، ومن بقي له شيء عندنا أعطیناه»

و چون غبار و خاک همیشه در «قنات زبیده» می‌ریزد و موجب سد آب می‌شود، همیشه باید آن را پاک و به اصطلاح لایروبی کرده، و در ازمنه مختلفه چندین نفر از «خلفای عباسی» و «سلاطین چرکسی» و «عثمانی»، خصوصاً زوجات و صبايای آنها، اقدام به بنائی و تعمیر «قنات زبیده» نموده اند، و نظر به فقدان این گونه وسائل در این زمان، امسال در «مکه معظمه»، انجمن مخصوصی تأسیس شده بود که بوسیله جمع کردن اعانه از اهالی و زائرین، اقدام به لایروبی قنات مزبور بکنند.

این بود مطالبی که جسته جسته، در ابواب طولانی کتاب «الاعلام باعلام بیت الله الحرام» تحت نظر من آمد، و با صرف نظر از قسمت های غیر مهم آن ترجمه، و در این اوراق برای یادداشت درج نمودیم، و این بود حالت امروزه «قنات زبیده» که بدان اشاره شد.

وضعیت مسجدالحرام و کعبه

اما در خصوص وضعیت حاضر «مسجدالحرام» و «کعبه منوره» چون مؤلف کتاب مزبور، خود معاصر با «سلطان مراد عثمانی» بوده است، و از سنه ۹۸۴ به بعد، اطلاعاتی اظهار نکرده رجوع به کتاب «خلاصة الکلام فی بیان امراء البلد الحرام» نمودم، که نیز در «مکه معظمه» ابتیاع شد، و تاریخ «مکه» را به سال ۱۳۰۴ هجری، در زمان شرافت «شریف عون» و سلطنت «سلطان عبدالحمید» ختم کرده، و مکشوف گردید که در خلال این سیصدساله اخیر، تغییراتی کلی در وضعیت و بنای «مسجدالحرام» و «کعبه» داده نشده، و فقط جزئی تعمیرات و مرمت هایی در آن صورت

صفحه

۲۳۴

گرفته، موافق آنچه امسال مشاهده نمودیم.

از سنه ۱۳۰۴ تا این زمان، که قریب سی و پنج شش سال می شود، نه تغییرات اساسی و نه تعمیرات مهمی در مسجد به عمل نیامده، بنابراین باید گفت «کعبه» امروزه با همان بنای «عبدالله بن زبیر» است، که قسمت شمالی آن را «حجاج بن یوسف» منهدم، و پس از اخراج و تجزیه «حجر اسمعیل» بنا نموده، و وضعیت حاضر «مسجدالحرام» همان وضع و اساس است که «المهدی خلیفه عباسی»، شالوده آنرا ریخته و بنا نموده، و فرزندش «الهادی» آن بنا را به اتمام رسانیده، و «سلطان سلیم» و «سلطان مراد عثمانی»، خرابی های همان بنا را که از حریق حاصل شده بود تجدید و تعمیر نموده اند.

کشتی شجاع

چهارشنبه بیست و هشتم صفر مطابق «هیجدهم عقرب»، پس از بیست روز معطلی و توقف در «جده» به شرحی که گذشت، بالأخره دیروز کشتی موسوم به شجاع، وارد ساحل گردید، و چون متعلق به همان کمپانی «حجاز نورانی» بود، بلیط های ما را برده تبدیل کردند و بلیط «کشتی شجاع» گرفتند، و امروز از اول آفتاب حجاج شروع به گذشتن از گمرک خانه و سوار شدن به قایق ها، و جای گرفتن در کشتی نمودند، و هرچند مأمورین گمرک خیلی مزاحمت جهت جلوگیری از حمل مسکوکات طلا می کردند، چون ما در عقب همگی و آخر کار حرکت کردیم، بدون هیچ صدمه و زحمتی از گمرک خانه گذشته، و توسط قایق ها به کشتی سوار شدیم، و برای سه ساعت به غروب مانده، کشتی صداهای مهیبی بلند کرده به حرکت افتاد، و متدرجاً آثار و علائم شهر «جده» از نظر

صفحه

۲۳۵

دور و ناپدید شد.

موافق آنچه صاحب کتاب الاعلام باعلام بیت الله الحرام نوشته، بندر شهر «مکه» در قدیم ایام قصبه ای بوده است موسوم به «شعبیه»، و در سنه بیست و شش هجری «خلیفه ثالث» که به زیارت بیت الله رفت، بندر مزبور را انتقال به محل دفن «حضرت حوا» نمود، که متدرجاً آباد و معتبر و موسوم به «جده» گردید و بندر سابق متروک و منهدم شد.

عزاداری در کشتی

پنجشنبه بیست و نهم صفر مطابق «نوزدهم عقرب»، چون جای ما را در خن گرفته بودند، و شب گذشته ناراحت بودیم، امروز کاپیتان را ملاقات کرده، جای بسیار خوبی در قسمت مقدم کشتی برای ما تهیه کرد، از هر نفری قرار شد پانزده روپیه به عنوان تعارف بگیرد، این محل که در مواقع فوق العاده مخصوصی و مرضی (1) است، به شکل یک سالن و تالار مسقفی است، که از دو طرف دارای درهایی زیادی است که به دریا نگاه می‌کنند، و بسیار ظریف و قشنگ ساخته شده است، و به واسطه درهای فوق العاده، هوای خیلی لطیف و متجدد و خنکی دارد.

امروز و امشب به مناسبت لیل جمعه، و به مناسبت دیروز که روز شهادت «حضرت مجتبی» و رحلت «حضرت رسول» صلی الله علیه و آله «بود، و ما مجال عزاداری نکردیم، مجلس عزای باشکوهی تشکیل نموده، و از رفقای حجاج هم دعوت کردیم، و عزاداری خوبی به عمل آمد و جناب «حاج شیخ عباسعلی خراسانی» ما را مستفیض نمودند.

1- مورد رضایت است.

صفحه

۲۳۶

قریه قمران

امروز جمعه غره ربیع الاول مطابق «بیستم عقرب»، صبح رسیدیم به قریه «قمران» که معمولاً محل قرنطین است، و کشتی توقف کرد و یک نفر «دکتر انگلیسی» به بالا آمد، و مسافری را معاینه نمود، و چون آثار ناخوشی ملاحظه نکرد اجازه حرکت داد، ضمناً طراده چپ ها، و قایق چپ های قمرانی، مقدار کثیری ماهی و گوسفند به پای کشتی آورده به مسافری فروختند.

لفظ «قرنطین»، محرف و معرب «کارنتین» است، که به فرانسه به معنی چهل و چله است، و چون مدت توقیف مسافرین، برای جلوگیری از سرایت امراض عمومی، در قدیم چهل روز بوده است، این عمل را کارنتین نامیده اند که به سبب تعریب قرنطین شده است.

باری پس از دو ساعت توقف در ساحل «قمران» کشتی به حرکت افتاد، و از «باب اسکندر» خارج شده وارد «خلیج عدن» گردید، و چون خلیج مزبور متصل به «اقیانوس هند» است، مقدمات تلاطم و انقلاب دریا شروع شد و موجب سرگیجه و انقلاب حال مسافرین گردید.

باب المنذب

باب اسکندر «تنگه بغازی» است که «بحر احمر»، یعنی «دریای جده» را به «خلیج عدن» و «اقیانوس هند» اتصال می‌دهد، و شمالاً محصور به کوهستانهای «یمن» است، که جزو آسیا است، و جنوباً محدود به اراضی «سومالی» است که قسمتی از «آفریقا» می‌باشد، و وجه تسمیه این «بغاز»، به باب اسکندر چنانچه در این حدود مشهور است نام چیبست، لکن در اصطلاح اهل جغرافی، «بغاز» «مزبور، معروف به «باب المنذب» است و

صفحه

۲۳۷

مناسبت آن را چنین نوشته اند که: در ازمنه قدیمه که هنوز کشتی های بخار اختراع نشده بود، و کشتی های بادی جرأت نداشتند از سواحل زیاد دور شده در وسط دریاها عبور کنند، مسافرین عرب همین که از دریای آرام «جده» خارج، و وارد «خلیج عدن» و «اقیانوس هند» می شدند یک دریای متلاطم و منقلب و مواجی مشاهده کرده، بنای شیون و فغان و زاری می گذاشتند، متدرجاً «بغاز»

مزبور، معروف به «باب المنذب» گردید «اي باب الذنبه و البكاء (1)» شب حالت دریا آرام گرفت و هوا قدری خنک شد و با کمال راحتی خوابیدیم.

امروز شنبه دوم ربیع الاول مطابق «بیست و یکم عقرب»، تا غروب کشتی در «خلیج عدن»، مابین دو قاره آسیا و آفریقا حرکت می کرد و از شمال و جنوب، کوه های عظیمه دو قاره مزبور همه جا مشهود بود، نزدیک غروب در ساحل یسار ما، چراغ های برق شهر کوهستانی «عدن»، با یک شکوه و منظره جالب توجهی نمودار گردید، و نیز یک چراغ ساحل نمایی چشمک زن، از مسافت بعیده نمایان بود.

از ساعت حرکت از «جده» تا وصول به «عدن»، درست سه شبانه روز طول کشید و در این سه روزه، ده پانزده کشتی به اشکال مختلفه دیدیم که از طرف «هندوستان» به جانب «اروپا» می رفتند، و تقویم های عربی و هندی، امروز را اول ماه گرفته اند.

تلف شدن حاجیان

امروز یکشنبه سوم ربیع الاول، مطابق «بیست و دوم عقرب»، صبح کوه های جنوب از نظر غایب شدند، و تا غروب کشتی می رفت و کوه های

1- در گریه و اشک.

صفحه

۲۳۸

شمالی متعلقه به «یمن» همه جا نمایان بود، دریا هم نسبتاً آرام و هوا خنک تر از روزهای گذشته شده بود، معذک این چندروزه روزی دو سه نفر از «حجاج هندی» و «جاوه ای» تلف می شدند، و جنازه آنها طعمه ماهیان دریا می گردید، ولی مسافری عجم بحمدالله همگی سالم بودند، جهتش ظاهراً سابقه مریضی دسته اولی بود که عموماً خیلی به کثافت و عفونت زندگی می کنند.

امشب دریا در نهایت آرامی بود و به راحتی خوابیدیم.

امروز دوشنبه چهارم ربیع الاول مطابق «بیست و سوم عقرب»، تا شام کشتی در حرکت و دریا آرام و هوا خنک و لطیف و سلسله کوه های شمالی همه جا مشهود بود.

گم کردن راه

امروز سه شنبه پنجم ربیع الاول مطابق «بیست و چهارم عقرب»، طرف غروب کوه های شمالی از نظر غایب شد، و کشتی به وسط اقیانوس افتاد، و خط سیر آن به طرف شمال شرقی متمایل گردید، و معلوم شد که مستقیماً به «بمبئی» نمی رود، بلکه مقصد اولیه آن شهر «کراچی» می باشد.

امشب برای دو سه ساعت از شب گذشته، کشتی در حال سرعت حرکت خود، یک دفعه حرکت خیلی عینی (1) به عقب نمود، و فوراً از حرکت افتاد و صدای صوت مهیب آن بلند شد، مثل آن که به یک کوه تحت البحری (2) برخورد کرده و شکسته شده، و مسافری تماماً در نهایت

1- خشن و سخت.

وحشت و اضطراب افتادند، و پس از یک ربع ساعتی مجدداً کشتی به حرکت افتاد، گفته می‌شد که ناخدا راه را گم کرده و دفعهٔ ملتفت اشتباه خود شده بوده است.

امروز چهارشنبه ششم ربیع الاول مطابق «بیست و پنجم عقرب»، دریا کمال آرامی داشت، و هوا خنک تر شده بود و امر تازه نداشتیم.

امروز پنجشنبه هفتم ربیع الاول مطابق «بیست و ششم عقرب»، از صبح تا شام باد تندي میوزید، و دریا متلاطم بود و مسافری مبتلا به سرگیجه شدند، اما بحمدالله اثری از «داءالبحر (1)» «معروف، و برسات که وقت رفتن داشتیم ظاهر نبود، و معلوم می‌شود چنانچه می‌گویند، آن آثار و آن برسات مخصوص سه ماه تابستان است، و فقط تلاطم و انقلاب دریا علت آن نیست.

امشب هوا آن قدر خنک شده بود، که تمام مسافری برای خوابیدن محتاج به لحاف و بالا پوش شدند.

بی عاری عکام ها

امروز جمعه هشتم ربیع الاول مطابق «بیست و هفتم عقرب»، حالت دریا و هوا آرام و معتدل بود، و امشب که شب نهم ربیع الاول بود اغلب رفقا در جایگاه ما آمده، و به مزاح و شوخی و انس و صرف چای برگزار نمودند، و آقای «حاج سید احمد واعظ کاظمینی» مدتی منبر رفته، حاضرین را محظوظ فرمودند. لکن عکام ها که لباس های مسخره پوشیده بودند، آنقدر بیعاری و شوخی های غیر معقولانه کردند، که موجب

اوقات تلخی ما شد، و برای مراعات مقام و احترام حاج هندی و کابلی و غیرهم که در کشتی بودند مجلس را منحل، و اشخاص را متفرق نموده ساعت هشت از شب گذشته خوابیدیم.

کراچی

امروز شنبه نهم ربیع الاول مطابق «بیست و هشتم عقرب»، صبح کشتی به ساحل «کراچی» رسید و توقف کرد، جمعی از مسافری که بالغ به هفتصد هشتصد نفر می‌شدند پیاده شدند که از «کراچی» به «بصره» بروند، و یا از خط «دزداب» به «مشهد مقدس» رهسپار شوند.

در تمام محوطه اسکله از طرف «حاج عبدالغنی» تاجر شیعی، سفره نهار گسترده بودند که تمام حاج صرف نمودند، خود «حاج عبدالغنی» هم با بعضی از محترمین به استقبال حاج آمده بود، و از آنها پذیرائی می‌کرد باقیمانندگان حاج که ما نیز از جمله آنها بودیم، پیاده نشده عازم «بمبئی» بودند، و چون بنای حرکت کشتی به عصر بود، بعضی به شهر رفته آذوقه و میوه جات خریدند، برای ما هم سیب و انار بسیار خوب، و سبزیجات لطیف و یخ مصنوعی زیاد آوردند، و با آن که هوا خیلی خنک و احتیاجی به یخ نبود، برای کسانی که سه ماه

تابستان را بدون یخ، آن هم در مملکت گرم «حجاز» و مناطق حاره گذرانیده بودند، این یخ خیلی مطلوب و دلچسب بود، و از آن به حد افراط صرف کردیم، و به اصطلاح دلی از عزا در آوردیم.

طرف کشتی را ضد عفونی کرده و شستشوی کاملی کردند، و به واسطه خلوت بودن آن گردش مفصلی در آن کردیم، سپس کشتی به حرکت افتاد و «حاج محمدجعفر ماهوتچی طهرانی» رفیق ما، که به شهر

صفحه

۲۴۱

رفته و برگشته بود، هر چه سعی کرد توسط قایق به کشتی برسد ممکن نشد، البته از «کراچی» توسط خط آهن به «بمبئی» خواهد آمد.

مجموع مدت سیر ما از «جده» به «کراچی» نه روز و ده شب طول کشید، با آن که موقع رفتن به «مکه»، حجاج دیگر همین مسافت را چهارده پانزده روزه پیموده بودند، علتش وجود برسات در آن وقت و آرامی دریا در این فصل می باشد.

شب ماهتاب قشنگی داشته، و مدتی در سطحه و عرشه کشتی قدم زنان گردش کرده بعد استراحت نمودیم.

سواحل هندوستان

امروز یکشنبه دهم ربیع الاول مطابق «بیست و نهم عقرب»، تا شام هوا قدری مرطوبی و گرم و حبس شده بود، و کشتی به سرعت می رفت و همه جا در طرف یسار، کوهها و جنگل های سواحل «هندوستان» نمودار می بود، طرف شب یکی دو دفعه آثار روشنایی و چراغ هم از جانب ساحل دیدیم.

ورود به بمبئی

امروز دوشنبه یازدهم ربیع الاول مطابق «سی ام عقرب»، برای دو ساعت به غروب مانده، کشتی به ساحل «بمبئی» رسیده لنگر انداخت، و به واسطه تعطیل گمرک خانه، شب را در کشتی ماندنی شدیم و هر چند اوقاتمان از این جهت تلخ شد، لکن منظره شهر «بمبئی»، با کرورها چراغ برق و منظره سطح دریا، با هزاران کشتی که در آن لنگر انداخته، و از هر کدام یک نوع صداهائی بلند و یا یک قسم چراغ هائی روشن بود

صفحه

۲۴۲

بی تماشا نبود، و مدت مسافرت ما از «جده» تا «بمبئی» سیزده شبانه روز درست طول کشید.

امروز سه شنبه دوازدهم ربیع الاول مطابق «اول قوس»، (1) صبح کشتی به کنار اسکله آمد، و توسط پلکان چوبی که از ساحل بلند کردند، با کمال راحتی پیاده شدیم، جمعی از اهالی شهر به استقبال مسافرین خود آمده بودند، و جمعی از آشنایان طهرانی ما که از «جده» توسط «کشتی همایون» قبل ما آمده بودند، کنار اسکله انتظار ورود ما را داشتند، از دیدار یکدیگر خوشوقت شدیم، و پس از گذشتن از گمرک خانه که دقت و تفتیشات کاملی نمی کردند، توسط درشکه رفتیم به مسافرخانه «جعفر سلیمانی» در محله «واری بندر»، که موقع عزیمت به «مکه» هم، در آنجا منزل کرده بودیم و شرح آن داده شده است، و نهار را مهمان «حاج محمدتقی» بلور فروش بودیم، که قبل از ما با «جهاز همایون» وارد شده بودند، و شب را به استراحت گذرانیدیم.

تلگراف به تهران

امروز چهارشنبه سیزدهم ربیع الاول مطابق «دوم قوس»، صورت تلگراف هائی تهیه و به «طهران» مخابره کردیم، و هر کدام کاغذی هم توسط پست ارسال نمودیم، هوای «بمبئی» در این ایام، بسیار لطیف و معتدل بود، روز با لباس مختصر حرکت، و شب در ایوان عمارت مسافرخانه بدون روپوش می خوابیم. میوه جات از هر قبیل موجود بود، به علاوه چندین قسم میوه ها دیدیم که در ممالک ما یافت نمی شود.

1- نهمین ماه فلکی مطابق با آذرماه.

صفحه

۲۴۳

مغول محله

امروز پنجشنبه چهاردهم ربیع الاول مطابق «سوم قوس»، صبح رفتیم به «حمام مغول» که در «مغول محله» واقع، و مخصوص جماعت شیعه است، واقعاً حمام خیلی تمیز و پاکیزه و دل چسبی بود، کارگران آن چند نفر یزدی بودند، و با صمیمیت خدمت می کردند، این حمام در تمام شب هم باز است و تمام خزانه ها و پلکان ها و دالان ها و سایر ملحقات آن، با چراغ برق روشن می شود، و روز که سرپینه حمام نشسته لباس می پوشد، از هر طرف در پشت جام های شیشه گل کاری و سبزه و باغ می بیند. طرف عصر تا دو سه ساعت از شب، در خیابانهای عربض و قشنگ شهر گردش کرده، به منزل مراجعت و استراحت نمودیم.

باغ وحش

امروز جمعه پانزدهم ربیع الاول مطابق «چهارم قوس»، صبح زود توسط واگون الکتریک رفتیم به تماشای باغ وحش معروف «بمبئی»، که در این جا «باغ رانی» می گویند، و به کلی خارج از شهر است، و پس از تماشای یک قسمت آن، و مشاهده چندین هزار قسم حیوانات عجیب و غریب که در قفس های آهنی جا دارد، و ملاحظه هزاران نوع طیور و حیوانات آبی، که در دریاچه های مصنوعی زندگی می کنند، ظهر شد و از گردش در خیابانهای طولانی باغ مزبور خسته شده بودیم، و در مراجعت نزدیک همین باغ، یکی دو ساعت هم صرف تماشای موزه نمودیم، و از جمله چیزهای قابل ذکر که دیدیم، مسکوکات تمام ممالک عالم قدیم و جدیداً، مجسمه تمام ملل دنیا اناناً و ذکوراً، با لباس های مخصوص هر کدام و نمونه هائی از چراغ های قدیم و جدید، از پیه سوزها گرفته تا

صفحه

۲۴۴

چراغ های الکتریک، و نمونه هائی از تمام آلات و ادوات دفاعیه، که نوع بشر از اول خلقت تا به امروز به کار برده و می برد، و تیپ حرکات نماز و عبادات تمام مذاهب عالم، که توسط مجسمه های کوچکی ارائه و نمایش داده می شود، و هزاران نمونه از صنایع قدیمه «چین» و «هندوستان»

و غیره.

طرف عصر در منزل صرف نهار کرده، شب را به گردش در کنار دریا و خیابان ها و استراحت گذرانیدیم.

خبر حمله به رشت

امروز شنبه شانزدهم ربیع الاول مطابق «پنجم قوس»، توسط «حاج علی» نامی که دلال خریداری بلیط کشتی جهت مسافرت است، بلیط کشتی پستی جهت «بصره»، به قیمت هر بلیطی سی و یک روپیه گرفتیم، و بنا هست ان شاءالله روز سه شنبه حرکت کنیم، طرف صبح «حسین آقای دانش» پسر «حاج علی اکبر بزاز» که از «طهران» آمده و عازم «اروپا» است به دیدن ما آمده، و شرح رقت آوری از قضیه مهاجمه «بالشویکها» به شهر «رشت»، و فرار قاطبه اهالی آن جا به «قزوین» و «طهران» بیان کرد، و نهار را در منزل «حاج شیخ محمد شوشتری» که از تجار درجه اول «بمبئی» است، و به مناسبت سابقه دوستی با «حاج شیخ جمال کتاب فروش» ما را هم دعوت کرده بود صرف نمودیم، ضیافت خیلی عالی، مرکب از اغذیه ایرانی و هندی تهیه نموده بود، طرف عصر به تماشای استاسیون خطوط آهن، و اسکله کشتی رانی رفته، برای چهار از شب گذشته به منزل برگشته خوابیدیم.

صفحه

۲۴۵

کلیسا، مسجد و بتکده

امروز یکشنبه هفدهم ربیع الاول مطابق «ششم قوس»، را، تماماً صرف گردش خیابان ها و تماشای مغازه های عالی و باشکوه شهر نموده، ضمناً چندین کلیساهای نصاری و صدها مساجد مسلمین، و هزاران بتکده هندوها را تماشا کردیم، الحق مساجد مسلمین اعم از شیعه و سنی، خیلی عالی و قشنگ و پاکیزه و باشکوه است، و مثل مساجد مخروبه ایران، مایه سرشکستگی و انفعال مسلمانها در نظر خارجی ها نیست.

«حاج محمدحسین یراقچی» همسفر ما، که دو روز بود برای تماشای شهر «پونه» رفته بود، امروز معاودت کرد و شرحی از جنگل ها و کوهستانها و بیلاقات و آبشارها، که در طریق خط آهن دیده بود نقل می کرد. امشب را هم به گردش و سپس به استراحت برگزار کردیم.

میتینگ استقلال طلبان

امروز دوشنبه هیجدهم ربیع الاول مطابق «هفتم قوس»، دسته جات شورشیان و استقلال طلبان «هند»، در چندین نقطه شهر میتینگ می دادند، و بر ضد مداخلات و عملیات «دولت انگلیس»، خطابه ها خوانده نطق ها می دادند که به واسطه ندانستن زبان «هندي» ما چیزی نمی فهمیدیم، و به حالت اجتماع در خیابانها گردش می کردند، و قوای پلیس و نظام ابدأ از آنها جلوگیری نمی کردند.

در موقع رفتن به «مکه معظمه» کوهی در وسط شهر «بمبئی» دیدیم، که دور تا دور آن دامنه خانه ها و ساختمانها بود، و چون مانع از اتصال خیابانها و خطوط واگون برق به یکدیگر بوده، یک عده عمله جات مشغول کندن آن بودند، و سنگ های آن را توسط ماشین مخصوص خورد

صفحه

۲۴۶

کرده، جهت شوسه کردن خیابانهای آخر شهر، و سد بستن در جلو دریا حمل و نقل می کردند، و امروز که قریب چهار ماه از آن تاریخ می گذرد، تمام آن کوه از جای برداشته شده، و در جای آن طرح خیابانها و خانه ها و عماراتی ریخته، مشغول ساختمان آنها هستند، ضرب المثل معروف «هم الرجال تقلع الجبال»، (1) درست در این مورد به حقیقت رسیده است.

از قرار تحقیقاتی که شد، اغلب عمارات و خانه های شهر «بمبئی» متعلق به بلدیة (2) است، که خود ساخته و اجاره می دهد، و از خانه های ملکی اهالی، دو دوازدهم مال الاجاره تقریبی یک ساله آن را، برای حق آب و روشنایی برق می گیرد.

در شهر «بمبئی» علاوه بر واگنهای برق که لاینقطع در حرکت هستند، آن قدر درشکه کرایه و اتومبیل و گاری بارکش رفت و آمد می کنند، که رفتن از قسمت پیاده روی یک طرف خیابان به طرف دیگر بسیار خطرناک است، و کمال احتیاط و مواظبت لازم دارد، از درشکه ها تا نمره دوازده هزار، و از اتومبیلها تا نمره بیست هزار، و از گاری ها تا نمره چهل هزار را ما دیدیم.

حرکت به طرف بصره

امروز سه شنبه نوزدهم ربیع الاول مطابق «هشتم قوس» چنانچه ذکر شد، موعد حرکت به «بصره» بود، لهذا صبح زود با درشکه به طرف اسکله «نمبر ۱۵ (3)» رفتیم، «حاج ابوالحسن خادم» هم با اثاثیه توسط گاری رسید،

1- همت های مردان کوهها را از جای برمی دارد.

2- شهرداری.

3- شماره ۱۵

صفحه

۲۴۷

و بعد از معطلی زیاد، سوار کشتی پستی موسوم به «بارودا» شدیم، که بلیط آن را به قیمت سی و یک روپیه گرفته بودیم.

نزدیک ظهر جهاز حرکت کرد، ساعت به ساعت، روز بروز هوا سردتر می شد. بادهای شدید و سردی هم از جانب شمال که سواحل مملکت «ایران» ما است میوزید. متدرجاً آن قدر سرد شد که شب ها با تمام لباس ها و بالاپوشها خوابمان نمی برد.

روز چهارم حرکت، به ساحل «بندر عباس» رسیدیم، و روز ششم در ساحل شهر «بوشهر»، دو سه ساعت کشتی توقف کرد، محمولات پستی و چند نفر مسافر را پیاده کردند، روز هفتم در ساحل «آبادان» باز دو سه ساعت کشتی توقف کرد، انبارهای نفت شرکت «ایران» و «انگلیس» به خوبی نمودار بود.

روز هشتم سواحل «محمره» و آثار شهر مزبور ظاهر شد، و حجاج به واسطه خلاصی از آب های شور و تلخ دریا، و رسیدن به آب شیرین و گوارای «شط العرب»، امروز نهایت خوشحالی و وجد و شغف داشتند، بالأخره طرف عصر کشتی به ساحل شهر «عشار» رسیده لنگر انداخت، و چون وقت تنگ بود و لازم بود طبیب بلدیه، مسافری را معاینه کند، شب را در کشتی ماندیم.

معاینه مسافری

امروز چهارشنبه بیست و هفتم ربیع الاول مطابق «شانزدهم قوس»، پس از معاینه شدن توسط دکتر بلدیه، مسافری شروع به پیاده شدن کردند و تا عصر دچار تفتیشات مأمورین گمرک بودند، ما هم نزدیک غروب خلاص شده با درشکه به شهر «عشار» آمدیم، و سرمای فوق العاده اقتضا

صفحه

۲۴۸

می کرد که اطاق و منزلی بگیریم، لکن ممکن نشد و در همان مسافرخانه در قفسی که موقع عزیمت به «مکه» منزل داشتیم نزول نمودیم، و روز پنج شنبه مسافری بلیط مرکب موسوم به «خلیفه»، یا مرکب موسوم

به «سالمی» را گرفتند و روز شنبه «مرکب خلیفه»، مسافرین خود را که غالباً رفقا و آشنایان طهرانی ما بودند حرکت داد، و ما که بلیط «مرکب سالمی» داشتیم ماندیم، و موافق آنچه شنیده می شد «مرکب سالمی» در یک فرسخی «بصره» معیوب و ناسالم شده، و تا آن را تعمیر نکنند نمی تواند حرکت کند.

شب در کشتی

امروز یکشنبه غره ربیع الثانی مطابق «بیستم قوس»، کشتی سالمی وارد شد و مسافرین با کمال عجله نقل اثاثیه نموده سوار آن شدند، ولی مرکب حرکت نکرد و شب را در آن به سر بردیم، این چندروزه توقف در «عشار»، تمام مسافرین ملول و دل تنگ بودند، و از صدمات و زحمات مسافرت و سرمای شدید به جان آمده بودند، میوه جات پائیزه از هندوانه و خربزه و مرکبات و سیب و انار و غیره به حد وفور بود.

امروز دوشنبه دوم ربیع الثانی مطابق «بیست و یکم قوس» و امشب را هم، «مرکب سالمی» حرکت نکرد و مشغول بارگیری و تعمیرات بود، و معلوم گردید که از مرکب های بسیار مندرسوا سقاط است که ما دچار آن گردیده ایم.

ساحل عشار

امروز سه شنبه سوم ربیع الثانی مطابق «بیست و دوم قوس»، مرکب با هزاران صدا و فریادهای ناهنجار، از ساحل «عشار» با کمال تانی و خرامان

صفحه

۲۴۹

خرامان حرکت کرد، و پس از یک ساعت حرکت، در کنار منبع نفت ایستاد و مشغول نفت گیری شد، و اول غروب دوباره به راه افتاد و بعد از دو سه ساعت مجدداً ایستاد و لنگر انداخت.

بقعه «عزیر» پیغمبر

امروز چهارشنبه چهارم ربیع الثانی مطابق «بیست و سوم قوس»، صبح مرکب به راه افتاد، نزدیک ظهر در ساحل یسار دجله، بقعه «عزیر پیغمبر» و مساکن یهودی های مجاور آن نمودار شد، امشب باران زیادی آمد به ضمیمه تنگی مکان، و معطلی زیاد مرکب، و خشونت و وحشیگری عمله جات آن که عموماً اکراد اعراب منش بودند، موجب مزید زحمت و اوقات تلخی گردید، در واقع ابتدای حرکت ما از «بصره» امروز بوده است، و این سه روزه بی جهت و قتمان در مرکب تلف شد.

شهر عماره

امروز پنجشنبه پنجم ربیع الثانی مطابق «بیست و چهارم قوس»، و امشب مرکب خرامان خرامان در حرکت، و در طرفین «دجله» همه جا کوخ های اعراب و آثار آبادانی نمایان بود، ساعت چهار از شب رسیدیم به شهر «عماره»، و مرکب توقف کرد.

قدری در خیابان مستطیل و قشنگ شهر، که با چراغ های برق روشن بود گردش کردیم، بعضی از مسافرین، نواقص خود را خریداری کردند، مرکب هم پس از دو ساعت توقف و خالی کردن بارهای خود براه افتاد.

امروز جمعه ششم ربیع الثانی مطابق «بیست و پنجم قوس»، طرف صبح چنان مه غلیظی تولید شد، که طرفین ساحل را شخص نمی دید، و

صفحه

۲۵۰

پس از برطرف شدن مه، سرمای بسیار سختی حادث گردید.

سه ساعت از شب گذشته رسیدیم به قریه «علی شرجی»، به قدر نیم ساعت مرکب در آنجا توقف کرده دوباره به راه افتاد، مجدداً در کنار ساحل لنگ کرد و طرف سحر حرکت نمود، روز شنبه هم به این منوال گذشت، و هر چه پیش می رفتیم آب دجله کمتر می شد و پائین تر می افتاد و مرکب از سرعت خود می کاست.

بلده کوت

امروز یکشنبه هشتم ربیع الثانی مطابق «بیست و هفتم قوس»، صبح رسیدیم به «بلده کوت»، و چون خط آهن از آن جا به «بغداد» دایر و متصل بود، و چون اغلب مسافری از سردی هوا و کندي و صدمات مرکب منحوس «سالمی»، به تنگ آمده بودند، اکثر آنها پیاده شدند که با ماشین بروند، من هم با «حاج سید ابوطالب» و «حاج آقا بزرگ» پیاده شدیم، و باقی رفقا در مرکب ماندند، و ما پس از طی یک ربع فرسخ مسافت از ساحل رسیدیم به ایستگاه شمن دوفر، (1) ماشین صبح رفته بود، ماشین شب هم مملو از قشون بود، و جای مسافر نداشت و شب را بدبختانه بی سر و سامان در یک اطاق کوچک و کثیفی به سر بردیم.

بغداد

امروز دوشنبه نهم ربیع الثانی مطابق «بیست و هشتم قوس»، صبح ماشین رسیده، پس از اخذ بلیط سوار آن شدیم و قیمت هر بلیط را هفت

1- قطار.

صفحه

۲۵۱

روپیه چهار آنه کم گرفتند، و مطلقاً در این خط، قیمت بلیط ها از قرار هر میلی یک آنه است، و از «کوت» تا «بغداد» یکصد و شصت میل می شود، که معادل سی و هشت فرسخ ما است، دو سه ساعت اول ماشین خیلی آهسته و خرامانه مثل «مرکب سالمی» می رفت، لکن از آن به بعد بر سرعت سیر خود افزود، و به جای آن که یک ساعت به غروب مانده در «بغداد» باشیم، یک ساعت از شب گذشته وارد شهر مزبور گردیدیم، و به عجله توسط درشکه به پای خط واگون «بغداد» به «کاظمین» رفتیم، بدبختانه واگون مزبور کار نمی کرد و درشکه ها هم، به علت نظامی بودن شهر از غروب به بعد ممنوع از حرکت به خارج شهر بودند، هر دسته مسافری به طرفی رفتند، ما هم در قهوه خانه وارد شده شام خوردیم و استراحت کردیم، لکن به واسطه سرما و کثیفی قهوه خانه، خواب مان نبرد و نیمه شب برخاسته رفتیم به حمام شیعه های «کرخ» که خیلی گرم و مطلوب بود.

کاظمین

امروز سه شنبه دهم ربیع الثانی مطابق «بیست و نهم قوس»، پس از ادای فریضه در حمام، و صرف چای در قهوه خانه، به پای خط واگون آمده سوار شدیم، و به طرف «کاظمین» رهسپار گردیدیم، «شیخ عبدالکریم خادم» صاحب خانه ما به استقبال آمده بود، و ما را یک سره به خانه «آقا سید سلمان خادم» دلالت کرد، و بحمدالله پس از پنج ماه بی سر و سامانی و مسافرت بر و بحر، بار دیگر خود را در جوار حضرت «موسی بن جعفر» (علیه السلام) دیده، و موفق به زیارت آن بزرگوار و ادای شکر الهی شدیم.

امروز و امشب و یوم چهارشنبه را صرف استراحت و زیارت های

صفحه

۲۵۲

پی در پی نمودیم، از قراری که بعضی زوآرهای تاز هوارد «کرمانشاهی» نقل کردند، در حدود غربی «ایران» تاکنون شش هفت برف سنگین باریده، و سرمای فوق العاده شده است، و می گفتند حرکت شما در این موقع به طرف «ایران» امکان ندارد، و تمام طرق و شوارع به واسطه برف های فوق العاده، مسدود شده است.

چله زمستان

امروز پنجشنبه دوازدهم ربیع الثانی مطابق «دوم جدی» (1) که روز دوم چله زمستان بود، هوای «عراق» خیلی معتدل و ملایم بود، طرف عصر «گشتی سالمی» به «بغداد» رسید، و رفقای عقب مانده ما به ما ملحق شدند، و درک زیارت شب جمعه را نمودند.

روز شنبه آقای «حاج سید عزیزالله» با ما خداحافظی گفته، توسط عربانه به عزم تشرف به «نجف»، و رسیدن نزد اهل و عیال خود حرکت کردند، ما هم تلگرافاتی به «طهران» مخابره و تقاضای برات وجه کردیم، و پس از چند معطلی جواب نرسید، و چون بانک قیمت روپیه را تعیین نمی کرد، تجار هم در داد و ستدهای خود بالاتکلیف بودند، به کسی وجه نمی دادند، ضمناً هزار گونه اخبار وحشتناک راجع به هجوم «بالشویکها» (2) به «گیلان» و انقلاب «طهران» و غیره مسموع می شد، که لذت و عیش و

1- دهمین ماه فلکی مطابق با دی ماه.

2- بالشویک ها در انقلاب ۱۹۱۷م، پس از برانداختن حکومت تزاری به رهبری لنین با استقرار دیکتاتوری پرولتاریا، زمام امور را به دست گرفته و حزب کمونیست را تشکیل داده و دولت اتحاد جماهیر شوروی را به وجود آوردند.

صفحه

۲۵۳

زیارات ما را منقص (1) و کدر می نمود.

زیارت عسکریین

امروز جمعه بیستم ربیع الثانی مطابق «دهم جدی»، من و آقای «حاج سید احمد» به عزم زیارت «عسکریین»، به پای خط آهن «سامره» رفته، و بلیط را به قیمت چهار روپیه و پنج آنه گرفته سوار ماشین شدیم، و در ایستگاه های «مشاهده»، و «سمیکه» و «بلد»، ماشین هر کجا چند دقیقه توقف کرد و طرف عصر رسیدیم به ایستگاه «سامره» و از آن جا توسط عربانه به کنار «شط» رفته، و به وسیله قایق عبور نموده برای مغرب وارد شهر «سامره» شدیم، و یک سره به منزل آقای «آقا شیخ آقا بزرگ» که از علمای «سامره» و از دوستان و بستگان آقای «حاج سید احمد» بود وارد گردیدیم، و سه شب و دو روز در آنجا بوده به زیارت حضرات «عسکریین» موفق، و از مصاحبت و مذاکرات آقایان «آقا شیخ آقا بزرگ» و آقای «آقا میرزا محمد» محظوظ بودیم.

زیارت وداع

امروز دوشنبه بیست و سوم ربیع الثانی مطابق «سیزدهم جدی»، صبح زود پس از زیارت وداع، از «سامره» حرکت کرده کنار «شط» رفتیم، با آن که اول طلوع آفتاب بود مسافری رفته بودند و دیگر عربانه نبود، گفتند

نیم ساعت دیگر ماشین حرکت می‌کند، از کنار «شط» تا پای ایستگاه ماشین، پیاده و دوان دوان در اراضی پرگل و باتلاق شده طی طریق کرده،

1- کوتاه و ناقص.

صفحه

۲۵۴

به محض رسیدن ما ماشین به راه افتاد، خستگی و زحمت دوندگی به تن ما ماند و معلوم شد تا دو روز دیگر ماشین به «کازمین» نخواهد رفت، ناچار دوباره به شهر برگشتیم و چون عربانه موجود نبود در مراجعت به شهر هم پیاده بودیم، و بالجمله از راه توفیق اجباری دو روز دیگر هم در «سامره» به زیارت موفق بودیم، و عصر سه شنبه خبر رسید که ماشین از «موصل» آمده به «کازمین» حرکت می‌کند.

در کازمین

امروز چهارشنبه بیست و پنجم ربیع الثانی مطابق «پانزدهم جدی»، صبح یک ساعت زودتر جنبیده (1) و به موقع در کنار خط آهن حاضر بودیم، و می‌خواستیم «بلیط بلد» گرفته به زیارت «حضرت سید محمد» برویم، لکن بارندگی و سرمای زیاد موجب انصراف خیال شد، و همان بلیط «کازمین» را گرفته سوار شدیم، و پس از پنج ساعت رسیدیم به شهر «کازمین»، و ده روز دیگر به حالت سرگردانی و حیرت و بلا تکلیفی در «کازمین» گذرانیدیم، زیرا که دو سه روز بعد از رسیدن از «بصره» به «کازمین»، تمام اسباب و لوازم سفر را که برای ما بار گرانی شده بود به ثمن بخشی (2) فروخته، و هر یک از رفقا برای خود یک جامه دان مرتب تهیه و خود را سبک بار و حاضر برای مراجعت به «ایران» به اقرب وسائل ممکنه نموده بودیم، و «حاج ابوالحسن طبایح» هم از خدمت مرخص شد

به «کربلا» نزد خویشان خود رفت، «حاج محمدحسین یراقچی» هم سفر

1- حرکت کرده.

2- بهای ناچیزی.

صفحه

۲۵۵

ما هم، رفقای جدیدی گرفت، دو نفر رفیق و هم سفر دیگر ما «حاج آقا بزرگ لباسچی» و «حاج سید ابوطالب ماهوتچی» هم، مثل ما بلا تکلیف بودند، و ضمناً اوقات خود را به رفت و آمد «بغداد» جهت معاملات تجاری مشغول داشتند، و جواب تلگراف های ما و تمام مسافری از «طهران» نمی‌رسید کسی کاغذ هم نداشت، بانک انگلیس تسعیر (1) رویه را تعیین نمی‌کرد و تاجر در داد و ستد و معامله رویه بلا تکلیف بودند، راه «کرمانشاهان» هم مسدود و غیر قابل عبور شده بود، هزاران گونه اخبار ناگوار و اراجیف از «رشت» و «طهران» و «قزوین» و هجوم «بالشویکها» و غیره مسموع می‌شد، خلاصه آن که از روز رسیدن به «کازمین»، زندگی و احوال خوبی نداشتیم، و هر روز را به امید رسیدن اخبار «طهران» به فردا می‌رساندیم، و به همین جهات بود که من هم دیگر حال نوشتن روزنامه و تحریر تمام احوال و اوضاع مسافرت را نداشته، و به یادداشت های مختصر حرکت و ورود قناعت نمودم.

امروز شنبه پنجم جمادي الاولی مطابق «بيست و پنجم جدي» به عزم تشرف به «کربلاي معلي»، من و آقاي «حاج سيد احمد»، از «کازمین» به «بغداد» رفته، و بليط عربانه فردا گرفته، شب را در مهمانخانه اسلامي که خيلي قشنگ و جديدالبنوا پاکيزه بود استراحت کردیم، صبح يکشنبه قبل از اذان سحر، فراش کمپاني عربانه آمد و بيدارمان کرد، و بعد از ادای فریضه صبح، به اداره عربانه رفته سوار شدیم دو ساعت از آفتاب گذشته

1- قيمت گذاري.

صفحه
۲۵۶

رسيدیم به «محموديه»، نهار در «مسيب» صرف شد و در حال حرکت خانه هاي بسياري را که «انگليسي ها» در جنگ با اعراب آتش زده و منهدم کرده بودند تماشا کردیم، و براي یک ساعت مانده به غروب به «کربلاي معلي» رسیده و در منزل آقا «سيد کاظم خادم» ورود نمودیم، و چهار شب در خدمت جد مظلوم «حضرت سيدالشهداء» «عليه السلام» مشغول زيارت و عتبه بوسي بودیم، من یک کاغذ از زاويه مقدسه داشتم که تاريخ آن دو ماه قبل بود، و رفع نگراني و تشويشات راجعه به انقلابات «گيلان» و قضايای اخير «طهران» را نمی کرد.

نجف

امروز چهارشنبه نهم جمادي الاولی مطابق «بيست و نهم جدي» به عزم تشرف به «نجف اشرف» صبح بسيار زود توسط عربانه کمپاني از «کربلاي معلي» حرکت کردیم، در سه نقطه «خان نخيله» و «خان شور» و «خان مصلي»، اسب هاي عربانه را عوض کردند، و براي یک ساعت به غروب مانده وارد «نجف اشرف» شده، در منزل هم سفر «مکه» خودمان آقاي «حاج سيد عزيزالله نجفي» ورود نمودیم، و مدت پنج روز مهمان ایشان و موفق به عتبه بوسي «حضرت امير مؤمنان» «عليه السلام» (و متوسل به ذيل عنايت آن بزرگوار بودیم، ضمناً یک روز به «کوفه» رفته، درک اعمال مسجدین و زيارت «حضرت مسلم بن عقيل» «عليه السلام» نمودیم، آقاي «آقا سيد محمدتقي نجفي حضرت عبدالعظيمي» را هم ملاقات، و من یک کاغذ ديگر از پدر بزرگوارم توسط ایشان داشتم، که تاريخ آن نیز قريب دو ماه پيش بود، و رفع تشويش و اضطراب و ايجاب تسلي و اطمینان از قضايای «طهران» نمی کرد.

صفحه
۲۵۷

ورود به کربلا

امروز يکشنبه سيزدهم جمادي الاولی مطابق «سوم دلو»، (1) صبح زود توسط عربانه کمپاني از «نجف اشرف» حرکت، و طرف عصر به «کربلاي معلي» ورود کرده، دو روز ديگر به زيارت و عتبه بوسي «حضرت سيدالشهداء» - ارواحنا فداه - مشرف و موفق بوده، در همان خانه «آقا سيد کاظم خادم» پذيرائی شدیم.

پريشان خيالي

امروز چهارشنبه شانزدهم جمادی الاولی مطابق «ششم دلو»، توسط عربانه از «کربلای معلی» حرکت و طرف عصر به «بغداد» ورود نموده و در حین شدت بارندگی، به وسیله واگون به «کاظمین» رسیدیم، هنوز جواب تلگرافات نیامده بود و اخبار راجع به جنگ «روس» و «ایران»، و انقلابات «طهران» در السنه و افواه شایع بود.

بالآخره در ضمن یک هفته، جواب های تلگرافات تمام حجاج و غیرهم متدرجاً رسید، و مسافرین متدرجاً بنای حرکت به اوطان خود گذاشتند، ما هم در روز سه شنبه ۲۲، جواب تلگراف و برات تلگرافی خود را وصول نموده، فوراً مہیای حرکت شدیم لکن صحت و سقم اخبار مسموعه هنوز مجهول و بنابرین تشویش و پریشان خیالی ما برطرف نشده بود، و هر ساعت می خواستیم زود به راه بیفتیم.

خلاصه آن که از موقع مراجعت به «عراق» لذائذ مسافرت و روح فرح و انبساط در ما وجود نداشت.

1- یازدهمین ماه فلکی مطابق با بهمن ماه.

صفحه

۲۵۸

زیارت وداع

جمعه بیست پنجم جمادی الاولی مطابق «پانزدهم دلو»، بعد از تحقیقات از موعد حرکت ماشین «بغداد» به «قره تو» و وصول خبر مقطوع، بالآخره امروز پس از زیارت وداع در حرم مطهر «کاظمین»، به پای واگون رفته و بعد از خداحافظی و وداع با آشنایانی که به مشایعت آمده بودند، سوار واگون شده به «بغداد» رفتیم، و در محوطه شمن دوفر در قهوه خانه نزول نمودیم، ساعت هفت از شب گذشته ماشین رسید و بلیط به قیمت نه روپیه و چهار آنه تحصیل کرده سوار ترن شدیم، و ساعت ده از شب ماشین حرکت کرد.

اغلب مسافرین از اعراب بودند که در بین راه متدرجاً پیاده شدند، مسافر «ایران» ده دوازده نفر بیش نبودند، روز شنبه ماشین تماماً در حرکت بود، فقط در هر ایستگاهی چند دقیقه توقف می کرد، طرف عصر از دو «تول» کوچک عبور نمود که عبور از هر کدام چهار الي پنج دقیقه طول می کشید، شب یکشنبه ماشین در «خانقین» لنگ کرد و ما در همان واگون به راحتی خوابیدیم.

قصر شیرین

امروز یکشنبه بیست و هفتم جمادی الاولی مطابق «هفدهم دلو»، صبح ماشین به راه افتاد، بعد از دو ساعت رسیدیم به ایستگاه «تیروق» که قریب یک فرسخ به «قره تو» مانده است، آنجا پیاده شدیم و معاینه و تفتیشات گمرکی سه ساعت طول کشید، و مأمورین «هندي» و «عرب» با مسافرین سخت گیری نمی کردند، و هر چه می توانستند اسباب و محمولات آنها را در غیبت «صاحب منصبان انگلیسی» به قاچاق یا

صفحه

۲۵۹

مسامحه می گذرانیدند.

بالآخره توسط چند رأس قاطر بارکش از «تیروق» به «قصر شیرین» رفتیم، که فاصله آن قریب یک فرسخ می شود. و در گمرک خانه «قصر» هم که متعلق به «ایران» است، تفتیشات گمرکی به عمل آمد و تذکره های ما را گرفتند و دیگر ندادند، و در کاروان سرائی ورود کرده استراحت نمودیم، و روز شنبه در تجسس مرکب یا مرکوبی برآمدیم که به «کرمانشاهان» برود، اتومبیل حاضر نبود، یک دستگاه «دلجان (1)» گرفتیم که با چهار نفر یعنی آقایان «حاج سید احمد» و «حاج سید ابوطالب» و «حاج آقا بزرگ» و من با دو نفر مسافر

«کرمانشاهی» که در «قصر» پیدا کردیم با هم حرکت کنیم، و در عوض کسری دو نفر مسافر دیگر ما اضافه بار داشتیم که کرایه آنرا دادیم.

کرد

امروز سه شنبه بیست و نهم جمادی الاولی مطابق «نوزدهم دلو»، نزدیک ظهر سوار دلجان شده حرکت کردیم و دو ساعت به غروب مانده رسیدیم به محلی که موسوم به «خمپاره» است، و به واسطه حاضر نبودن اسب و ناامنی که از راه نقل می کردند شب را همان جا در دلجان گذرانیدیم، و صبح چهارشنبه مال بستند و حرکت کردیم و این روز را بدون هیچ معطلی منزل به منزل، اسب دلجان را عوض می کردند و ما می رفتیم، نزدیک «پاطاق»، برف به روی کوهها ظاهر گردید و هرچه پیش می رفتیم هوا سردتر و برف زیادتر می شد، برای دو ساعت از شب گذشته

1- کالسکه بزرگ برای حمل و نقل مسافر که پیش از پیدا شدن اتوبوس با آن مسافرت می کردند و به وسیله دو اسب یا بیشتر کشیده می شد.

صفحه

۲۶۰

رسیدیم به قصبه «کرد»، و در منزل یک نفر آشنای دو نفر رفیق «کرمانشاهی» خودمان ورود نمودیم، و پس از گرم شدن در کنار آتش، و صرف شام ساعت پنج از شب گذشته اسبها را عوض کردند، و در حالتی که سرما در نهایت شدت بود، و برف تمام دشت و کوهها را پوشانیده بود حرکت کردیم، و تمام بقیه شب را تا صبح طی طریق می نمودیم.

کرمانشاهان

امروز پنجشنبه غره جمادی الثانیه مطابق «بیست و یکم دلو»، وارد «کرمانشاهان» شده و در خانه نزدیک چاپارخانه ورود نمودیم، طرف عصر تلگراف به «طهران» مخابره و کاغذ توسط پست ارسال گردید، لیل جمعه در منزل «آقا خلیل تاجر همدانی» به مناسبت سابقه با آقای «حاج سید احمد»، و لیله شنبه در منزل «آقا سید محمد بزاز» طرف تجاری «حاج سید ابوطالب ماهوتچی»، و لیله یکشنبه نیز در منزل «آقا خلیل» موعود بودیم، این دو سه روز را در «کرمانشاهان» به سر بردیم، هوا چندان سرد نبود لکن برف و یخ تمام کوجهها و معابر را مملو و مسدود نموده بود.

روز جمعه هم برف سنگینی بارید که دو دفعه پارو کردند، و موافق اطلاعاتی که به دست آمد هر چند متأسفانه مهاجمه «بالشویکها» به شهر «رشت» و فرار اهالی آن جا صدق بوده، لکن بحمدالله این خطر بزرگ به «قزوین» و «طهران» نرسیده و از این جهت رفع یک قسمت از تشویش و پریشان حواسی مآشد، و برای رفتن از «کرمانشاهان» همان دلجان چاپارخانه را که با آن وارد شده بودیم، و دلجان بزرگ خوبی بود کرایه کردیم، و به جای دو نفر رفیق «کرمانشاهانی» «چهار نفر از «حجاج همدان» را که در راهها با ما دوستی پیدا کرده بودند، برای تکمیل عده مسافرین دلجان

صفحه

۲۶۱

اختیار نمودیم، به این ملاحظه و به احتیاط آن که مبادا به واسطه برف زیاد وسد طریق در راهها و شهرها معطل و اسیر اداره چاپارخانه شویم، دلجان را تا «همدان» کرایه کردیم تا پس از رسیدن آنجا تکلیفمان روشن شود.

امروز یکشنبه چهارم جمادی الثانیه مطابق «بیست و چهارم دلو» نزدیک ظهر سوار دلیمان شده با آقایان مشایعین خداحافظی گفته حرکت کردیم، چهار نفر آشنایان «همدانی» که با ما آمدند عبارت بودند از: جنابان «حاج محمد» و «حاج یوسف» و «حاج حسن» و «حاج حسین» بعلاوه «ابوالفضل فراش حضرت عبدالعظیمی» را که در «کرمانشاهان» بود و عزیمت وطن داشت، برای انجام خدمات همراه آوردیم، یک بلیط گاری برایش گرفتیم که پهلوی سورچی نشسته بیاید، در مال بند دو فرسخی «کرمانشاهان» دیدیم فنر دلیمان زیاد از اندازه تا شده است که خوف شکستن دارد، سورچی ها هم می گفتند این دلیمان سالم به «همدان» نخواهد رسید، خواستیم به «کرمانشاهان» مراجعت کنیم سورچی ها گفتند برای ما مسئولیت دارد و نمی توانیم برگردیم، بالأخره به حکم استخاره به طرف «ببستون» رانندیم، و چون مال یدکی حاضر نبود شب را آنجا در قهوه خانه به سر برده صبح براه افتادیم، هرچه پیش می رفتیم سرما شدیدتر و برف انبوه تر می شد، چند جا اسب عوض کردند و نزدیک غروب رسیدیم به شهر «کنگاور»، و برای دو ساعت از شب گذشته اسب به دلیمان بستند و حرکت کردیم لکن پس از طی یک فرسخ مسافت، به واسطه ناتوانی اسب ها با سرما و یخ بندان که به درجه قصوی بود، یا ناشی بودن سورچی، اسب ها و امانده قدم از قدم بر نمی داشتند شلاقها و جد و

صفحه

۲۶۲

جهد سورچی ها هم ابدأ مؤثر نمی شد، بالأخره به این جهت و به سبب خوف از خطر حمله گرگها که چند دسته آنها دیده شدند، مجبور به مراجعت شده شب را در «کنگاور» استراحت نمودیم.

اسدآباد

امروز سه شنبه ششم جمادی الثانیه مطابق «بیست و ششم دلو»، صبح زود سوار شده از «کنگاور» حرکت کردیم، و همه جا مال حاضر بود و عوض می کردند و ما مرتباً طی طریق کرده نزدیک غروب رسیدیم به «اسدآباد»، معلوم شد به واسطه زیادتی برف و شدت بوران، یک هفته است گردنه مسدود و عبور و مرور از آن موقوف شده است.

چند دستگاه گاری پست و تجارتي قبل از ما رسیده و معطل بودند، گفته می شد که عمله جات مشغول روفتن برف جاده هستند و ممکن است چند روز دیگر راه باز شود، به این انتظار پنج شش روز در «اسدآباد» مسقط الرأس «سید جمال الدین»، لنگ و معطل بودیم، دلیمان ها و گاری های دیگری هم رسیده به ما ملحق شدند، و در قصبه به زیارت دو امامزاده و تماشای «مسجد شاه اسماعیل صفوی» رفتیم، و این چند روز از انگور های «اونک» معروف، و مویز های لذیذ «اسدآباد» خوردیم، جای دوستان خالی بود، گوشت های گوسفند بسیار لذیذ و اعلی هم، به حد وفور بود از آن صرف می نمودیم.

برف و باد و بوران

امروز یکشنبه یازدهم جمادی الثانیه مطابق «دوم حوت»، (1) چون از

باز شدن راه مایوس، و از معطلی در «اسداباد» خسته شده بودیم، ما و جمعی از مسافری از دلجان و غیره صرفنظر، و چند رأس قاطر کرایه کردیم که شاید زودتر خود را به «همدان» برسانیم، و چون رفتن روز به واسطه زیادتی عمه جات برف روبي در راه ممنوع بود، قرار حرکت به شب افتاد، ضمناً اهالی از کیفیت گرفتن برف و باد و بوران در قله کوه و افتادن قطعات برف به روی قواقل، و تلفاتی را که به همین جهات هرساله عابرین و مسافرین متحمل می شوند چیزها می گفتند و حکایت ها نقل می کردند، در هر حال ليله دوشنبه «متوکلا علی الله»، خود را برای رفتن مهیا کردیم و ساعت چهار از شب گذشته، در حالتی که هوا به کلي صاف و مهتاب و در نهایت بروند بود، سوار قاطرها شده و بنای صعود از گردنه گذاشتیم، و تا قله کوه که دو فرسخ می شود هر چند به واسطه پیچ و خم و سرازیر و سربالای جاده، و مستور و منجمد بودن آن از یخ و برف، پای مال ها لغزش می خورد و رفقا نوبه به نوبه به زمین می افتادند، لکن قابل بردباری و تحمل بود، و غالباً سقوط یک نفر مایه خنده و تفریح دیگران می شد، اما متدرجاً هوا ابر شد در قله گردنه برف و باران شدیدی مخلوطاً گرفت، و باد تند و سردی هم ضمیمه آن شد، و با سابقه حرفهائی که در خصوص چنین بورانها از اهالی «اسداباد» شنیده بودیم، به کلی از زندگی مایوس و مرگ را پیش چشم خود معاینه می کردیم، و انتظار سقوط قطعات برف ما را از سرمازدگی دست و پاها و دردهای اعضاء بدن غافل و لاقید کرده بود، بوران هم دقیقه به دقیقه بر شدت خود می افزود، و نفس ها قطع و صداها خاموش شده، و زبان ها اگر قدرت به تکلم می نمودند، فقط تلفظ به کلمه شهادتین بود و به حقیقت مشمول آیه کریمه: {وَإِذْ زَاغَتِ الْاَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا

* هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زُلْزَالًا شَدِيدًا (1) {شده بودیم.

همدان

بالآخره لطف الهی شامل حال گردیده، اول طلوعه فجر به قهوه خانه رسیدیم و در ضمن دو سه ساعت توقف، و خشک کردن لباس ها، و گرم نمودن دست و پا با آتش، و صرف چند پیاله چای با نان، رفع خستگی فی الجمله به عمل آمد، و مجدداً سوار شده به طرف «همدان» رانیدیم، و بقیه راه را تا شهر که سه فرسخ می شد نسبتاً آسوده تر پیمودیم، زیرا که به واسطه تابش آفتاب حوت هوا ملایم، و یخ و برف جاده خوب، و مبدل به «شولات (2)» شده سقوط نداشتیم، و هر چه پیش می رفتیم جاده هموارتر می شد، به این کیفیت برای چهار ساعت به غروب رسیدیم به «همدان»، و در مسافرخانه معروف به تلفن خانه ورود نمودیم، و به محض رسیدن به منزل و صرف غذا حس کردیم که تماماً تب داریم، و از شدت فرسودگی و خستگی قادر به حرکت نبوده افتادیم.

طرف غروب «آقا شیخ حسن حضرت عبدالعظیمی» رئیس «صلحیه همدان»، (3) ورود ما را شنیده و به تلفن خانه آمد و با کمال عجز و معذوریت ما از حرکت، و نهایت اصرار و جدیت او خواهی نخواهی ما را حرکت داد، به منزل خود برده و فوراً غذائی آورده خوردیم، و زیر کرسی گرم و داغ خوابیدیم، الحق در این مسافرت نه چنین مشقاتی که دیشب و امروز برای ما پیش آمد، و نه چنین جای مطلوب و خواب لذیذی که امشب

1- احزاب: ۱۰

2- گل و لای کاریزها.

3- دادگاه عمومی دادگستری.

دست داد ندیده بودیم، حساب کردم درست چهل ساعت بیداری کشیده بودیم که تقریباً نصف آن با نهایت زحمت و مشقت و مرارت برگزار شد.

کودتا در تهران

امروز دوشنبه دوازدهم جمادی الثانیه مطابق «سوم حوت»، به حمام رفته تنظیف و رفع خستگی کاملاً به عمل آمد، و نهار را در منزل «حاج محمدحسین همدانی» موعود بودیم، ضمناً معلوم شد که «گردنه اوج» از طریق «قزوین» و «گردنه پش» از طریق «عراق»، چندی است از شدت برف و بارندگی مسدود، و عبور و مرور موقوف شده است، و چندین تلفات هم در راه ها اتفاق افتاده، بعد از ورود ما به «همدان»، مخابرات تلگرافی هم به «طهران» مقطوع، بعضی حمل بر پاره شدن سیم تلگراف می نمودند، لکن عموماً حدس می زدند که در «طهران» انقلاب و اتفاق تازه رخ داده، علی ای حال مدت ده دوازده روز ما در «همدان» «معطل و بلا تکلیف» ماندیم، و تمام لیالی و ایام را به ضیافت در منازل اهالی که هر کدام از ماها سابقه دوستی داشتند، و منازل آشنایان از «حجاج همدانی» که امسال با ما همسفر بودند برگزار نمودیم، برف هم همه روزه می بارید و در کوچه ها عبور و مرور خیلی زحمت داشت.

بالآخره بعد از هزار گونه شایعات ناگوار که راجع به «طهران» منتشر شده بود، و هزاران اخبار وحشتناک که در همین موضوع استماع می شد، تلگرافات «طهران» رسید و معلوم گردید که «آقا سید ضیاءالدین طباطبائی» ایجاد کودتائی در پایتخت کرده، و تمام اعیان و اشراف شهر را حبس و توقیف نموده، خود از طرف «شاه» به ریاست وزراء انتخاب و منصوب شده، این قدر اجمال قضیه بود که رفع بعضی توهمات را کرد،

لکن از جزئیات کار و موجبات این کودتا هیچ کس هنوز اطلاعی نداشت.

ضمناً چند دستگاه گاری و کالسکه هم از راه «قزوین» و هم از راه «عراق» رسید، معلوم شد راهها باز و قابل عبور گردیده، بنابراین برای حرکت کردن مهیا و مشغول مذاکره و گفتگوی کالسکه یا جز آن شدیم، و چون در باب رفتن از راه «قزوین» به «طهران»، یا رفتن از طریق «عراق» و «قم»، بین ما اختلاف نظر بود سه نفر رفقا و هم سفران من، یعنی «آقای حاج سید احمد» و «حاج آقا بزرگ لباسچی» و «حاج سید ابوطالب ماهوتچی» روز جمعه بیست و سوم، توسط درشکه تجارتي از «همدان» به خط «قزوین» حرکت کردند، و من برای رفیق راه، آقای «حاج محمدجعفر ماهوتچیان طهرانی» را که در راه مکه سابقه دوستی و محبت با هم پیدا کرده بودیم اختیار کرده، با اداره چاپارخانه دولتی داخل مذاکره گرفتن بلیط برای خط «عراق» به «قم» شدیم.

آقای «حاج شیخ ابوالقاسم دلال طهرانی» هم با ما هم سفر شدند، و به واسطه نبودن مسافر دیگر، ما سه نفر کرایه یک دستگاه کالسکه را در بست پرداخته، بلیط آن را گرفتیم که دو روز دیگر حرکت کنیم، این دو روز را من منزل آقای «حاج یمین نظام» مهمان آقای «قاسم خان» فرزند ارجمندش بوده تأسی کردیم.

قریه پل شکسته

امروز یکشنبه بیست و پنجم جمادی الثانیه مطابق «شانزدهم حوت»، صبح در چاپارخانه دولتی سوار کالسکه شده حرکت کردیم، با آقای «آقا میرزا قاسم خان یمینی» که به مشایعت آمده بودند سفارش کردم، تلگراف حرکت ما را مخابره کنند.

طرف عصر رسیدیم به قهوه خانه «سنگستان» که تا «همدان» سه فرسخ بیش نیست، و ما به واسطه خرابی جاده از برف و یخ و گل، در ظرف شش ساعت پیمودیم، در آنجا مال ها را عوض کردند و حرکت کردیم، نزدیک مغرب رسیدیم به قهوه خانه معروف به «پل شکسته»، و به واسطه حاضر نبودن مال، شب را در قهوه خانه بسر بردیم بلکه دو شبانه روز دیگر هم به واسطه خرابی زیاد راه، و بارندگی و نبودن مال کافی، در گوشه قهوه خانه امرار وقت نمودیم.

«پل شکسته» اسم قریه ای است متعلق به «میرزا سید محمد طباطبائی همدانی»، و به مناسبت پل خرابی که در آنجا است، قریه معروف به «پل شکسته» شده است، از قریه مزبور، تا قهوه خانه و مال بند چاپارخانه مسافتی نیست، و ما حوائج خود را از اهالی قریه می خریدیم.

گرفتاری کالسکه

امروز چهارشنبه بیست و هشتم جمادی الثانیه مطابق «نوزدهم حوت»، مال به کالسکه بسته سوار شدیم، و با یک دستگاه دیگر که مسافرین آن، زوارهای «همدان» به «قم» بودند حرکت کردیم، و به واسطه خرابی جاده و انبوهی برف و گل، سربالائی و پیچ و خم «گردنه یشر» چندین دفعه، دستگاه در برف یا گل فرو رفت که مجبوراً پیاده شده بیرونش می آوردیم، بالأخره از سواری استعفا داده می خواستیم پیاده برویم، لکن کالسکه خالی هم نمی رفت، و شلاق ها و نهیب های پی در پی سورچی هم، به اسب ها مؤثر نمی شد، و این حیوان ها به قدری افتادند و برخاستند و زخم دار شدند، که از حرکت عاجز شدند، و برای ختم عمل، کالسکه و اسب ها به قسمی در برف فرو رفتند، که حرکت دادن آنها دیگر

صفحه

۲۶۸

ممکن نشد، اسب های نیمه جان را سورچی ها باز کرده، کالسکه را گذاشتند، و اثاثیه و محمولات ما را هم در دستگاه رفقای راه گذاشتند، و تماماً پیاده روان شدیم، آن یک دستگاه را هم توسط شش اسب، کشان کشان و با زحمت آوردند اول مغرب رسیدیم به «قریه یشر» و مجموع مسافتی که امروز به این کیفیت پیمودیم، و مدت ده ساعت طول کشید، سه فرسخ بیش نبود، و به قدری خسته و کوفته شده بودیم که در خانه منزل کرده افتادیم و خوابیدیم.

قریه امام زاده

پنجشنبه بیست و نهم جمادی الثانیه مطابق «بیستم حوت»، اتفاقاً چند روز قبل چند نفر مسافر که از همین خط عازم «همدان» بوده اند، به اینجا رسیده و به واسطه همان اتفاقی که در «اسداباد» برای ما پیش آمد، یعنی به واسطه عدم امکان عبور چرخ در گردنه، کالسکه خود را گذاشتند و با مال سواری به «همدان» رفته بودند، و کالسکه آنها در «یشر» خالی مانده بود.

امروز همان کالسکه را اسب بسته و ما را سوار آن کردند و به حرکت افتادیم، هرچه پیش می رفتیم برف کمتر می شد، تا این که به کلی زراعت های از زیر برف درآمده نمودار شد، و گله های گوسفند در صحراها چرا می کردند و بعضی جاها زمین را شخم می زدند که زراعت بهاره یا صیفی بکارند، دسته های سار هم، از این طرف به آن طرف در پرواز بودند، و یا در اراضی تحت شخم می خرامیدند و گردش می کردند، هوا هم ملایم و معتدل شد، و نسیم فرح بخشی از هر جانب میوزید، که ساقه های نازک گندم و جو را از این طرف و آن طرف خم می کرد، خلاصه

صفحه

۲۶۹

آن که آثار بهار از طراوت هوا و خرمی صحرا و غیره ظاهر شده بود، نهار را در قریه «توتل» که متعلق به «ناصرالدوله» است صرف نموده، پس از تبدیل مال کالسکه دوباره براه افتادیم، دو ساعت به غروب مانده رسیدیم به قریه معروف به «امامزاده» و به واسطه فقدان اسب یدکی، شب را در آن جا مانده راحت کردیم، وجه تسمیه این قریه وجود بقعه «امام زاده شاپور» در آن است، که گفتند از فرزندان «حضرت موسی الکاظم علیه السلام» (می باشد).

پل دیزآباد

امروز جمعه غره رجب مطابق «بیست و یکم حوت»، صبح از قریه «امام زاده» حرکت، و همه جا در جلگه هموار طی طریق کرده، ظهر رسیدیم به قهوه خانه در کنار رودخانه.

این رودخانه خیلی عریض و عمیق، همان رودی است که پل معروف «دیزآبادی» به روی آن ساخته شده، و چون پل مزبور منهدم شده، مسافری از این محل که آسان تر است، و تا «دیزآباد» دو فرسخ فاصله دارد می گذرند. در هر حال مسافری و اثاثیه آنها را چند نفر آب باز، که شغل آنها همین کار است، به روی سر و شانه گذاشته عبور می دهند، و کالسکه ها و گاری های خالی را از گذارهای معین، توسط چهار یا شش اسب به آن طرف می برند، ما هم برای چهار ساعت به غروب مهیای عبور شدیم، یعنی کنار رودخانه لباس های بلند و کفش و کلاه را کنده، با اثاثیه آن طرف ساحل فرستادیم، و خود به روی شانه آب بازها سوار شده با هزاران وحشت و خطر غرق شدن از آب به سلامت گذشتیم، لکن دو نفر از «همدانی ها» وسط رودخانه غلتیده و غوطه ور شدند، و فوراً آب بازهای

صفحه

۲۷۰

دیگر در آب افتادند بیرونشان کشیدند، و یکی دو ساعت در کنار ساحل در یک گوشه نشسته، مشغول خشک کردن گوشه و کنار لباس های خیس شده خودمان، و تجدید لباس رفقای در آب افتاده بودیم سپس سوار کالسکه خیس و مرطوب شده حرکت کردیم.

در قریه موسوم به «قلیج تیه» و قریه «محمدآباد» مال حاضر بود می بستند و به سرعت می رفتیم، حوالی غروب رسیدیم به قریه «ساروق» و هر چند باید موافق جاده شوسه از «سلطان آباد عراق» که تا «ساروق» شش فرسخ است عبور نماییم، لکن چون دو سه روز است که آن طرف «سلطان آباد» جاده مغشوش (1) و غیر قابل عبور شده، و گاری پست هم به همین جهت از بیراهه امشب وارد «ساروق» شد، سورچی ها در حرکت دادن ما به «سلطان آباد» تأمل داشتند و شب را در «ساروق» ماندنی شدیم.

ساروق

امروز شنبه دوم رجب مطابق «بیست و دوم حوت»، صبح گاری پست که از خط غیر عادی به «ساروق» آمده بود به «سلطان آباد» رفت، و نایب «ساروق» هم به آن سوار شده رفت که از مرکز، تحصیل اجازه حرکت دادن مسافری را، از همان خط غیر عادی که سالم است بنماید، نزدیک ظهر اجازه رسید و فوراً مال به کالسکه بسته، و از «ساروق» مستقیماً به طرف «قم» حرکت کردیم، و موافق آنچه سورچی ها می گفتند قریب دوازده فرسخ خط سیر ما به واسطه نرفتن به «سلطان آباد» کوتاه تر شد، و این که جاده شوسه را از «عراق» گذرانیده اند به واسطه مرکزیت و

1- ناهموار.

صفحه

۲۷۱

شهریت آن جا است.

طرف عصر در قریه «آهنگران»، مال ها را عوض کردند و باز رفتیم، نزدیک غروب رسیدیم به قریه «تاج آباد»، و شب را در آن جا راحت کردیم از نیمه های شب باران تندي گرفت و تا صبح مي بارید.

قصبه آشتیان

امروز یکشنبه سوم رجب مطابق «بیست و سوم حوت»، صبح زود در حال بارندگی هوا سوار شده حرکت کردیم، دو ساعت به ظهر مانده رسیدیم به قصبه «آشتیان»، چون مال حاضر نبود قرار شد سه ساعت لنگ نموده، با همان مالها حرکت کنیم، این دو سه ساعت را صرف نهار و تماشای قصبه نمودیم، جای خوش منظره ای است، دکانین خیلی تمیز و قشنگ و نوساز دارد، و اداره پست خانه و تلگرافخانه نیز در آن جا دایر است، نان های سنگک و لواش بسیار عالی، و روغن های خیلی اعلی و تمام حوائج دیگر زندگانی در قصبه موجود بود، بعد از ظهر سوار شده رانندیم، و پس از طی سه فرسخ مسافت از میان دره ها و تپه ها رسیدیم، به مال بندي که معروف به قهوه خانه «حضرت عباس» است، و جز قهوه خانه آثار دیگری از آبادی ندارد. در این جا یک کمند مال بیشتر نبود، و رفقای «همدانی» ما عقب ماندند، ما برای سه ساعت به غروب مانده سوار شده از اراضی پست و بلند گذشته، غروب رسیدیم به قریه موسوم به «گنده رود»، این جاها هوا به کلی ملایم شده بود و زمین های زیر حاصل، به کلی خشک و تشنه بود، گویا باران شب گذشته در این حدود نیامده است.

اول مغرب سوار شده و با روشنائی مهتاب از جاده های پست و بلند و ناهموار عبور کرده، چهار ساعت از شب گذشته رسیدیم به قلعه معروف

صفحه

۲۷۲

به «علی جان بیگی» و به واسطه خستگی و تاریکی هوا، شب را در داخل قلعه در منزل سورچی خودمان که اهل همانجا است ماندیم، منزل تمیزی بود میزبان هم از خدمت فروگذار نکرد.

طفرود

امروز دوشنبه چهارم رجب مطابق «بیست و چهارم حوت»، اول آفتاب سوار شده از «قلعه علی جان بیگی» حرکت، و همه جا در اراضی مسطح و هموار می رانندیم، و پس از دو ساعت رسیدیم به «طفرود» که قریه خیلی بزرگ و معمور و در حکم قصبه است، در قهوه خانه بسیار عالی و مصفاي آن یک ساعت توقف، و پس از تبدیل مال ها سوار شده رانندیم، هوا از اعتدال گذشته به درجه گرما بود و «جلگه قم»، آثار و علامات خود را ظاهر می ساخت.

مقارن ظهر رسیدیم به کاروان سرای سنگی که مال بند آخري در آنجا است، و پس از صرف نهار سوار شده حرکت کردیم، قسمت اول راه خیلی پست و بلند و ناهموار بود، و در قسمت اخیر همه جا از داخل نهرا یا به روی پل های مخروطی و خطرناک گذشته، سه ساعت به غروب مانده وارد «قم» شدیم.

«حاج شیخ ابوالقاسم» ملحق به خانواده خودش شد که به زیارت آمده بودند، من و «ماهو تچیان» منزل مخصوص کرایه کرده، و مدت یک هفته در خدمت «حضرت معصومه» (علیها السلام) (به زیارت و عتبه بوسی اشتغال داشتیم).

ورود به قم

در این ایام یک شب و یک روز بارندگی بسیار سختی شد، که

موجب طغیان رودخانه و خطر ریختن آن به شهر گردید، از بستگان و خویشان من جمعی از «زاویه مقدسه» به قصد زیارت، یا به منت استقبال من، یا جمعاً بین الامرین به «قم» مشرف شده بودند، از آن جمله بودند برادر عزیزم آقای «آقا میرزا عبدالخالق» حفظه الله تعالی، و پسر عمه های محترم، آقا زاده ها و آقا مهدی و همچنین آقای «حاج سید جلال الدین» و آقایان «معتدالتولیه» و «آقا میرزا آقا» و غیرهم، در این سال علاوه بر وفور زوار معمول شب عید، جمعیت زیادی هم برای زیارت «آقای شیخ عبدالکریم مجتهد» که از «عراق» به «قم» مهاجرت فرموده آمده بودند، نیز جمعی برای دوری از خطرات حکومت نظامی مرکز، و کودتای «آقا سید ضیاءالدین» به «قم» مشرف شده بودند، و در ضمن استخبار از سلامتی خانواده مکشوف شد، که تمامی اعضاء و فامیل من صحیح و سالم اند، جز دخترک شش ساله من «شاه بیگم خانم» که فوت شده و داغی بر دل مادر و پدر خود گذارده، خداوند خودش توفیق صبر و شکیبائی و تسلیم مرحمت فرماید.

حرکت از قم

امسال سه شنبه دوازدهم رجب مطابق «دوم حمل»، تحویل شمس به «برج حمل»، یک ساعت از آفتاب گذشته روز دوشنبه یازدهم شد، و ما با اداره چاپارخانه قرار گذاشته بودیم، که همان روز دوشنبه ما را با کالسکه حرکت بدهد، لکن تعلل کردند و حرکت به روز سه شنبه افتاد، و در یوم مزبور دو ساعت به ظهر مانده، با آقای «ماهو تچیان» و دو نفر آشنای «طهرانی» که برای رفیق کالسکه اختیار شدند از «قم» حرکت کردیم، و در هر مال بندی که می رسیدیم مال حاضر بود می بستند و می رفتند، و برای دو

ساعت از شب گذشته از خستگی و کسالت در «مزرعه اناران» رسیده راحت نمودیم.

ولادت حضرت علی(علیه السلام)

امروز چهارشنبه سیزدهم رجب مطابق «سوم حمل»، که روز ولادت با سعادت حضرت امیر مؤمنان - علیه الصلاة والسلام - بود، صبح زود سوار شده ظهر در «حسن آباد» صرف نهار نموده باز رفتیم، قریب سه ساعت به غروب مانده رسیدیم به قریه «کهریزک»، که در آنجا نیز بعضی از خویشان و محترمین «زاویه مقدسه» به استقبال آمده منتظر ورود من بودند، از آن جمله برادران مکرم عزیزم، آقایان «آقا میرزا ابوالقاسم» و «آقا میرزا ابوالفضل» و پسر عمه مکرم «آقا نصرالله» و جناب «معین التولیه» و «آقا ابوالحسن اندرمانی» و غیره، که در باغ معروف «کهریزک»، بساط استقبال و پذیرائی مهیا کرده بودند، لکن به واسطه ضیق وقت به صرف چای در قهوه خانه کنار جاده قناعت و اکتفا شد، و به عجله سوار شده حرکت کردیم، در راه باد بسیار سرد و شدیدی میوزید، که موجب زحمت و صدمه آقایان مستقبلی که سواره همراه می آمدند گردید.

یک ساعت به غروب مانده رسیدیم به «قریه بهشتی» که از آن جا راه «زاویه مقدسه» از جاده شوسه «طهران» جدا می شود، و جمعی از خویشان و دوستان که آن جا به استقبال آمده بودند، کالسکه را به طرف «قصر ملک» سوق نمودند، و در قصر مزبور که آقایان خدام مجلس پذیرائی و استقبال تهیه کرده بودند، به قدر یک ربع ساعت نشسته، و با جمعیت پیاده به طرف «آستانه متبرکه» و لی نعمت حقیقی خودم «حضرت عبدالعظیم - علیه التحیه والتکریم -» رهسپار، و پس از عتبه بوسی و شکرگزاری در درگاه آن

«سیدالکریم»، چند دقیقه در مجلس پذیرائی هیئت فراشان آستانه نشسته، هم سفران «طهرانی» خداحافظی گفته و رفتند، و من به همراهی جماعت مستقبلی و در خدمت پدر بزرگوار خودم که تا صحن مطهر به استقبال

تشریف آورده و مرا به شرف دست بوسی خود در آن جا مفتخر نموده بود، به طرف منزل رفته از دیدار خانواده که مدت ده ماه و نیم از آن ها به کلی دور و بی خبر بودم، بهره مند و محظوظ و مشعوف شدم، و پس از تفتیشات و تحقیقات مکشوف شد که «آقا ابراهیم» طفل هفت ساله من نیز در مفارقت پدر، بدرود زندگانی گفته و داغی بر داغ من افزوده، خداوند خودش باز هم توفیق صبر و شکیبائی و تسلیم عنایت فرموده، و یادگار دو طفل متوفی یعنی نور چشمان «آسید محمدعلی» و «آقا جواد» را برای من باقی گذارده، و آنها را به طریق صلاح و سداد هدایت فرماید.

* * *